

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл



Белем

2'2001

Тел, әдәбият һәм тарих

Мәшһүр галимебез Латыйф Җәләй

Җыеннардан хәбәрләр

Безнең юбиляр

Галимнәребез фәнне үстерәләр

Милли мәгариф

Фәнгә кереш

Казанның 1000 еллыгына

Татар китабын — тормышка

Китап киштәсе

Мэшһүр галимнәребез



Латыйф Жәләй
1894 - 1966

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№2(9) # 2001

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлде
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгать оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессы-
ның Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш академиясе.

Баш редактор

Фәил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Индус Таһиров
Вагыйз Фәтхуллин
Айрат Зарипов
Төлгат Галиуллин
Фәт Гәрифуллин
Гали Даутов
Мирфәтих Зәкиев
Рүзәл Йосыпов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Наил Шәмсетдинов
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәрүәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Рөстәм Мингалым
Галим Хисамиев

Дизайнер

Хәйдәр Әхмәтжанов

Сәркәтип

Гөлсәрия Әхмәтжанова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к.202А,
редакция журналы "ФӘН һәм ТӘЛ",
тел. 36-26-52

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп
бастырганда "ФӘН һәм ТӘЛ"
журналына сылтама бирү
мәжбүри

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә
битләргә салынды һәм ООО "Мастер Лайн"
типографиясендә басылды.
Басарга кул куелды 30.05.01.
Офсет ысулы белән басылды
Формат 60x84/8. Офсет кәгаз
Күләме 11,6 басма табак
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак
Заказ 52 Тираж 500 данә

420015, Казан ш., Б.Красная ур.,
55 й., офис 003. Тел. 64-11-23

Журналга ТРның «Татарстан халыклары
телләре турында»гы Законны гамәлгә
ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТӘЛ" журналы
редакциясе, 2001

БУ САНДА:

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ

РИФГАТЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татар терминологиясенең тарихи чыганаclarы	3
РАФИКЪ ЮНЫС. Татарстан референдумы	10
МӨСӘГЫЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Тарихыбызга бер караш (дөржава тарихы)	15
ЭЛЬМИРА ГАЛИЕВА. 20-30нчы елларда татар әдәбият белемендә мәдәният-тарих мәктәбе	21

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

МАРАТ СӘГЫЙТОВ, РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Латыф Жәләйнең ижәт юлы .	27
ГОМӘР САТТАРОВ. Остазым күңел түрөмдә	29
ЛАТЫЙФ ЖӘЛӘЙ. Саннар	32
Латыф Жәләйнең төп фәнни хезмәтләре исемлегә	43

ЖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛЭР

Бөтендөнья татар конгрессы елъязмасыннан	46
--	----

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯР

ИНДУС РИЗА УЛЫ ТАҺИРОВКА 65 ЯШЬ	49
ИНДУС ТАҺИРОВ. Татар булып яшәүнең гарантиясен булдыру (төрле еллардагы чыгышлардан)	51

ГАЛИМНӘРЕБЕЗ ФӘННЕ ҮСТЕРЭЛЭР

ТӨЛГАТ ШИҺАБИЕВ. Сыек нефть ягулыгына альтернатива	54
ФАКИЛ ӘНЛИУЛЛИН, МИХАИЛ СУХОВ. Татарстан урманнары: тарихы һәм киләчәге	56
ИРЕК ГЫЙРФАНОВ. Юка стеналы бөгелгән профильдән эшләнгән корылма чатларын ныгыту өлкәсен билгеләү	60

МИЛЛИ МӘГАРИФ

РАВИЛ НАДИ. Хәзерге заман цифрлары барлыкка килү мәсьәләсенә	62
--	----

ФӘНГӘ КЕРЕШ

Жаваплар	65
Чишү өчен яңа мәсьәләләр	68
Бабаларыбыз уенчыклары	72

КАЗАННЫ 1000 ЕЛЛЫГЫН КАРШЫЛАП

БОРИС ЕРУНОВ, ЛЮБОВЬ ЕРУНОВА. Казанның үсеш сәхифәсеннән	73
--	----

ТАТАР КИТАБЫН – ТОРМЫШКА

Татарстан Фәннәр Академиясе Тарих институты галимнәренең соңгы елларда татар телендә басылган хезмәтләре	76
---	----

КИТАП КИШТӘСЕ	14, 76
---------------------	--------

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№2(9)#2001

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.

2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).

3. Мәкаләгә татар, рус һәм инглиз телендә язылган, һәрберсе 5-6 юлдан артмаган аннотацияләр бирергә кирәк.

4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Мөмкин булганда, Tatedcor, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирү мөһкүм.

5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Формулалар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бер төрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар h.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.

6. Рәсемнәрне аерым биттә пөхтәләп сызып жибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исеме, сызым санын куярга кирәк.

7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.

8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кергү кирәк булганда, ул авторга кире жибәрелергә мөмкин.

9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.

10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жибәрү мөһкүм.

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА

АХМЕТЬЯНОВ Р.Г. Исторические источники татарской терминологии	3
ЮНУСОВ Р.Ю. Референдум Татарстана	10
ХАБИБУЛЛИН М.М. Взгляд на историю державы	15
ГАЛИЕВА Э.Р. Культурно-историческая школа татарского литературоведения 20–30-ых годов	21

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

САГИТОВ М.А., ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Творческий путь Латыфа Заляя	24
САТТАРОВ Г.Ф. Помня о наставнике	27
ЗАЛЯЙ Л.З. Числа	32
Список основных научных трудов Л.З. Заляя	43

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

Из летописи Всемирного конгресса татар	46
--	----

НАШ ЮБИЛЯР

Индусу Ризаковичу Тагирову 65 лет	49
ТАГИРОВ И. Р. Право жить татаринном (из выступлений разных лет)	51

НАШИ УЧЕНЫЕ – НАУКЕ

ШИГАБЕЕВ Т. Н. Альтернатива жидкому нефтяному топливу	54
АГЛИУЛЛИН Ф.В., СУХОВ М.Н. Леса Татарстана: история и будущее	56
ГИРФАНОВ И.С. Определение зон приузловое усиления тонкостенных стержней металлических конструкций из облегченных и гнутых профилей	60

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ХАДИЕВ Р.М. К вопросу о возникновении современных цифр	62
--	----

ВСТУПАЯ В НАУКУ

Ответы	65
Новые задания	68
Игрушки наших дедов	72

К 1000 ЛЕТИЮ ГОРОДА КАЗАНИ

ЕРУНОВ Б.Г., ЕРУНОВА Л.М. Страницы развития Казани	73
--	----

ТАТАРСКУЮ КНИГУ – В ЖИЗНЬ

Труды ученых Института истории Академии Наук Татарстана изданные в последние годы на татарском языке	76
КНИЖНАЯ ПОЛКА	14, 76

ТАТАР ТЕРМИНОЛОГИЯСЕНЕҢ ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАРЫ*

Рифгать Әхмәтъянов



РИФГАТЬ ГАЗИЗЖАН улы ӘХМӘТҖАНОВ – филология фәннәре докторы, профессор, берничә монография һәм сүзлекләр авторы. 30 елдан артык татар теле-нең лексикасын һәм тарихын тикшерә, 200-дән артык фәнни һәм фәнни-популяр мәкалә авторы. Хәзерге көндә Бирск (Бөре) педагогика институтының татар теле кафедрасы мөдире булып эшли.

Ахметьянов Р. Г. Исторические источники татарской терминологии (Продолжение. Начало см. в №1-2 за 1999 г., №1-4 за 2000 г и №1 за 2001 г.).

В этой главе монографии рассматриваются термины меры, измерения и весов.

Алтынчы баб

БЕРӘМЛЕКЛӘР ҺӘМ ИДЕЯЛӘР

Борынгы кешеләр сүздә итә башлагач, төрлө әйберләргә хажәттенчә үзара алмаштыру өчен ниндидер уртақ берәмлек кирәклеген аңлаганнар. Төрлө товарларның – тиренең, ефәкнең, тимернең һәм күннең, балыкның һәм кармакның бәяләрен чагыштырып үлчәү берәмлеге булып башта иң таралган товарларның берсе йөргән. Ягъни, шундый товар акча ролен үтәгән. Ул үзә исә ниндидер стандарт үлчәмгә – үзгәрми торган авырлыкка, озынлыкка, күләмгә һ.б. ия булган. Шулай итеп, борынгы заманда үлчәү берәмлекләре һәм акча берәмлекләре бер-берсеннән аерылмаганнар.

Безнең якларның башка тараф кешеләре бик теләп сатып ала торган кайбер товарлары булган. Аларның беренчесе – бал. Шуңа күрә борынгы заманда стандарт зурлыктагы агач төпән – *батман* акча һәм үлчәү берәмлеге булган. Бу сүз борынгы скиф телендәге *бадз* “бал” һәм *ман* “савыт, үлчәү” сүзләреннән тора. Башкортча *батман* хәзер дә бал савытын, ә карачай-балкарча *батман* умартаны белдерә. Чувашча *пасман*, ә абазин, кабарда телләрендә *базман* дип шул ук *батманга* әйтәләр. Шуннан ук татарча *бизмән* сүзә дә килә. *Батман*, *базман* сүзләренең мәгънәләре

тарих барышында болай тармакланган:

- бал савыты;
- акча берәмлеге;
- авырлык берәмлеге – ун кадак, дүрт пот, унике пот һ.б.;
- авырлыкны үлчәү коралы (*бизмән*, *бөзмән*);
- күләм берәмлеге (комык телендә);
- жир берәмлеге (бер батман жир – бер батман орлык чәчәрлек мәйдан);
- умарта, чолык һ.б.

Безнең якларда туган батман сүзә (борынгы скифлар Идел буйларында яшәгәннәр) борынгы заманнарда ук гаять киң территориягә – Скандинавиядән алып Кытайга, Печора елгасы буйларынан Евфрат ярларына кадәр жирләрдә тарала. *Батман* сүзен һәм аның төрлө жирле вариантларын без хәзер швед һәм гарәп, монгол һәм коми телләрендә очратабыз.

Безнең Идел-Урал жиренең икенче “валюталы” товары – жәнлек тиресе. Борынгы заманнарда Идел, Чулман (Кама), Нократ иделе (Вятка), Агыйдел һәм Соры (Сура) буйларындагы иксез-чиксез урманнарда, далаларда кыйммәтле жәнлекләр – кондыз, сусар, кама, кеш, төлке, карсак (дала төлкесе), маңыл (дала мәчесе), жофар, тиен бихисап булган. Шуларның иң күп санлысы – тиеннәрнең тиресе тиз арада акча берәмлеге булып киткән. Шуңа күрә татарча *тиен*, *тин*; марича һәм мордва телләрендә *үр*; удмурт телендә *коня*; борынгы рус телендә *белка* – мәгълүм жәнлекне һәм иң вак акча берәмлеген белдереп килгәннәр һәм *белка*

* Дәвамы. Монографиянең башы журналның 1999 елгы 1–2, 2000 елгы 1–4, 2001 елгы 1нче саннарында басылды

~ *копейка* мәгънә багланышы Урта Идел регионнан таралган.

Хәзерге татар сүзлекләрендә тиен “копейка” һәм тиен “белка” сүзләре омоним итеп бирелә. Ләкин халык телендә тиен мәгълүм жәнлек була, тин — акча берәмлеге (бу яңгыраш кайбер әдипләр, мәсәлән, М. Гафури телендә дә чагылыш таба). Һәм “копейка” татар теленнән башкорт, казах, үзбәк, тажик, төрекмән һ.б. телләргә дә “тин” дип алынган. Нигә без кирәкмәгән “этимологик дәрәслек” артыннан куабыз икән. Бер тамыр сүздән фонетик дифференциация ярдәмендә ике тамыр сүз килеп чыгу — нормаль күренеш, һәр телнең тамыр составы шул юл белән дә байый.

Гомумән, акча һәм үлчәү берәмлекләренең күбесе соңгы чиктә нинди дә булса бер конкрет товар исеменә кайтып калалар. Әмма кайбер очракларда аларның беренчел чыганагын билгеләү кыен була. Шундыйлардан, мәсәлән, Кореядан алып Африкага кадәр таралган “мал” сүзен күрсәтергә мөмкин. “Төрлек” һәм “байлык, мөлкәт”, “товар” мәгънәләрендәге бу сүз барлык төрлекчә халыкларга бердәй хас. Төрки, монгол, тунгус-маньчжур телдәрендәге *таман* “тигез, тиг, хак, бәя” сүзенең дә башлап таралган жирен әйтүе кыен.

Металл акчалар белән дә хәл шундый ук.

Билгеле булуынча, металл — табигатьтә саф килеш сирәк очрый. Металлны таний белү, аның ятмаларын, тасылын белү инде шактый алга киткән жәмгыятьтә генә мөмкин. Моңы без әле генә кулланган *тасыл* сүзгә күрсәтеп тора. Татарда “тасылын белгән — таш кисәр», дигән мәкаль бар. Тасыл дип гадәттә махсус осталыкка әйтәләр. Әмма, тасыл сүзенең тува, бурят, монгол һ.б. телләрдәге мәгънәсенә караганда, ул “руда тамыры” дигән сүз. Таш кисүче таштагы катнаш токимнарның кайсыныкырак, кайсы йомшаграк икәннән белеп, йомшак урыннан кисә; ул ташның тасылын — тамырын белә. Язу культурасы булмаган жәмгыятьтә “таш тамырын белү” өчен гаять зур шәхси тәҗрибә, күзәтүчәнлек, фикер иясә булу, яисә “тасылчылар” гаиләсеннән булу кирәк. Шунлыктан, борынгы жәмгыятьтә металл белгече — *тасылчы* — аеруча хөрмәтләнгән. Борынгы төрки һәм монгол дәүләтләрендә тимерчегә *тархан* исеме бирелгән, ягъни ул бөтен салымнардан, йомышлардан азат ителгән (монгол телендә хәзер дә *дархан* — “тимерче”). Шуңа күрә тасылчылар, тимерчеләр үзләренең һөнәри серләрен башкалардан яшергәннәр.

Нәтижәдә, борынгы металл исемнәренен чыгышы да еш кына бик нык томанлатылган.

Иң беренче “чын акчалар” булып кыйммәтле металл кисәкләргә түгел, ә тәти кабырчыклар, энҗе-мәрҗәннәр хезмәт иткән. Үзәк Азиядә һәм Тибетта зоологиядә “циприа монета” дип аталган моллюскның, ә Һиндистанда “циприа аннулус” (аннулус — “беләзек”) дигән моллюскның кабырчыгы акча булып йөргән. Кабырчыкны акча итеп куллану бигрәк тә Африкада киң таралган булган. Мәсәлән, моннан йөз ел элек Камерунда бер йомырка 8 каури (каури “кабырчак”), тавык 160 каури, арслан тиресе 4000 каури торган. Ә бу каурилар исә ерак Индонезиядән китерелгән.

Безнең якларда да кабырчык акчалар булган. Моңы хәзергә кадәр чулпыларда, буйто-марларда, күкрәкчәләрдә төңкә урынына тагыла торган кабырчыклар исбат итеп тора. Ул кабырчыкларны кайбер якларда “корт башы” (*корт* монда “бүрә” — талисман) дип тә йөртәләр. Алар безгә ерактан, жылы диңгез буйларынан китерелгәннәр.

Металл акчалар башта билгеле авырлык үлчәмендәге көмеш яки алтын кисәкләреннән торганнар. Шунсы кызык: төрки халыкларда башта көмеш акчалар гына йөргән. Алтын соңрак билгеле булган: моңы *алтын* сүзенең этимологиясе әйтеп тора: алтын — борынгыча *ал тоң* “ал бронза” яисә *алт, алыт* “ал акча” дигәннән килә. Якутлар алтын сүзен бөтенләй белмиләр: алар алтынны *кыһыл күмүс* “кызыл көмеш” дип атыйлар.

Алтын һәм көмеш бик кыйммәтле булгандыктан, алар өчен бик “вак” авырлык үлчәмнәре барлыкка китерелгән. Шәрык илләрендә шундый үлчәү булып *сикел* яки *шикел* хисапланган. Төптә бу сүз “үлчәү” дигәнне белдерә. Татарча *мизгел* “вакыт аралыгы, вакыт үлчәме” (гарәпчә *мәскил* “үлчәм” сүзеннән) һәм татарча *мыскал* (гарәпчә *мискал*) шул ук тамыр сүздән ясалганнар. Төрки халыкларда иң кечкенә берәмлек булып *савым* хезмәт иткән. Савым үзә борынгы *сау* “санау, үлчәү” фигыленнән килә, ул бер түгел, берничә төр берәмлек мәгънәсендә кулланыла. Алтын-көмеш үлчәгәндә бер савым — 7,5 грамм, киләптәгә җепне үлчәгәндә бер савым — киләп озынлыгына карап өч, дүрт яки биш бөртөк булган. Хәзер савым “җеп үлчәме” яки кызның кияүгә биргән бүләге — “парлы киёмнәр” мәгънәсендә генә кулланыла. Алтын-көмешне үлчәү берәмлеге буларак савым Алтын Урда заманнарында киң кулланылган.

Тора-бара алтын-көмешнең билгеле бер территориядәгә бәйсен анык билгеләү максаты белән мөһерле акча суга башлаганнар. Акча сугу дәүләтнең иң төп функцияләренең берсе булып әверелгән. Акчада иң башлап дәүләттәгә хөкемдарның исеме, сугылган елы һәм нинди дә булса политик өндәмә, политик позиция мөһерләнә. Башта бу билгеләр акчаның бер ягына гына сугылган, икенче ягы тигез калдырылган яки анда гади орнамент төшерелгән.

Әлбәттә, акчаларга мөһер сугучылар бу эшне дәүләтне ныгыту, аның хөкемдарын данлау максаты белән эшләгәннәр. Әмма бу хәл – акчаларны мөһерләү – тарих фәне өчен дә искиткеч әһәмиятле. Сәүдә барышында акчалар бик тиз һәм ерак араларга таралганнар. Хәзер төрле вакытларда югалып-төшеп калган, хәзинә итеп җиргә күмелгән яисә теге дөньяга “юллык” итеп мәет белән бергә күмелгән акчаларны эзләп табалар. Һәм шулар буенча хәтсез күп тарихи мәгълүматларны – борынгы сәүдә юлларын, сәүдә бәйләнешләрен, хөкемдарларның исем-шәрифләрен һәм хакимлек иткән елларын һ.б. билгелиләр. Борынгы акчалар белән махсус фән – нумизматика шөгыйльләнә.

Мөһерле акчалар барлыкка килгәч, аларны үз исемнәре белән әйтү мәҗбүри була. Шунлыктан, төрле үлчәм һәм акча исемнәре акчаларның үзләре белән тарала башлый. Әмма, югарыда әйтелгән сәбәпләр буенча, акча исемнәренең килеп чыгышын билгеләү барыбер кыен. Мәнә, мәсәлән, акча уенында татарча тәңкәнең *иләк* һәм *күн* ягын аералар. Нәрсә соң болар? Иләген – иләк орнаменты төшерелгән ягы дип уйларга була. Әмма *күн* нәрсә соң? Кайберәүләр моны борынгы заманда күн акчалар булган дип аңлаталар. Икенчеләр – кытай телендәгә *күн* “иероглиф, язу” сүзеннән, диләр (борынгы Болгар дәүләтендә IX-X гасырларда кытай акчалары йөргәнлегә билгеле). Өченчеләр – борынгы рус телендәгә *куна* дигән акча берәмлегеннән, диләр.

Тәңкә (гомүмтөрки һәм монголча тәңкә) сүzeneң үзе дә бик аңлаешлы түгел. Аны борынгы Ирандагы *диник*, *данаки* дигән акча берәмлегеннән дә, тиен сүзеннән дә чыгаралар. Шунсы кызык – борынгы Казан дәүләтендә *дәнге*, *дәнгә* (Мөхәммәдъяр телендә *дәңәе*, шуннан чувашча *тәнге*) дип гомүмән акчаны атаганнар. Шуннан ул русчага *деньга* булып кергән (рус сөйләшләрендә *тенка* варианты да бар. Бу сүzneң таралуы “Бөек ефәк юлы” белән баглы булса кирәк. Һәрхәлдә, *тәңкә*, *дәңгә* сүзе тун-

гус телләрендә “кеш (соболь)”, ягъни акча функциясендә йөргән, кыйммәтле тиресе булган җәнлек мәгънәсендә очрый. Шуннан ук хантый телендәгә *ләңки* “тиен, тин (белка: копейка)” сүзе дә килә [И.Г.Добродомов. Об одной хантыйско-эвенкийской параллели и ее происхождении/Советское финно-угроведение, №3, 1984. – С. 195-198]. Мәзкүр телләрдә “кеш” һәм “тиен” мәгънәләрендә үз сүзләре дә бар әлбәттә, ләкин алар кайчактадыр кысрыклап чыгарылганнар. Шунның шикелле немец сүзе *гланз* “пыяла шар” русча *глаз* “күз” булып, *око* сүзен кысрыклаган.

Сум сүзен төрки телләрдәгә *сум алтын* “бармак хәтле алтын” сүзеннән дип карыйлар (хәзергә татарча һәм борынгы төркиячә *сум, сом* “точ, тоташ бер кисәк”). Ләкин бу сүзне борынгы *савым* дигән акча берәмлегеннән дип тә аңлатып була.

Акча сүзе үзе *ак-ча* ягъни “ак тәңкә, көмеш тәңкә” сүзеннән килә. Кайбер тикшеренүчеләр аны борынгы *агы* “кыйммәтлек, иң кыйбатлы ефәк” сүзеннән, диләр. Ләкин бу расланып бетми. Аның каруы, шулары билгеле: Хәзәрстан сәүдәгәрләре телендә *шәләг* (шуннан борынгы русча *щелаг, щеляга, шляг*) “көмеш акча”, төп мәгънәсендә “ак”, грекча *аспр*, испанча *бианче, бианке*, грузинча *тетэри* “акча, тәңкә; ак” һ.б. (бу турында әдәбият күп). Шунсы кызыклы ки, русча *белка* татарча *акча* дигән сүздән калька (башта *белка* вак акчаны, тиенне белдергән, соңыннан — җәнлекне белдерә башлаган). Татар телендә тагын акча, тәңкә мәгънәсендә *сармак* (төрки *ярмак, җармак* “ярты тәңкә” сүзеннән), *сәмән* (гарәпчә “акча байлыгы, капитал”), *нократ* (гарәпчә *нукрат* “көмеш тәңкә”) сүзләре һ.б. да бар. Аларның һәркайсының тарихы – бөтен бер сәүдә юлы озынлыгы.

Авырлык берәмлекләреннән татар телендә *кадак* – 400 грамм чамасы (бу сүз үзе бизмән таягына кагылган кечкенә кадакларны күз алдында тотып әйтелгән) һәм *кантар* – 45 килограмм чамасы (грекча *кентарь* “унлык”) дигәннәр актив кулланышта булганнар. Өченче авырлык үлчәме – батман, югарыда әйтелгәнчә, күп мәгънәле сүз булган.

Озынлык үлчәменә килгәндә, аның борынгы берәмлекләре бик нык онытылган. Татар телендә хәзергәчә *карыш, сөям, шит, тотам* һәм *илле* сүзләре кулланыла. Болар барысы да кул белән чамалап үлчәү берәмлекләре: *карыш* – борынгы *кар-у* “кулны киереп тоту” (шуннан ук *кармау, кармалау* һ.б.) дигәннән, *илле* шулай ук

борынгы төрки *ил (әл)* “кул” сүзеннән. Бик күп төрки телләрдә, монголларда һ.б. таралган *сөям* сүзе борынгы бер фигыльдән (сөйә) булса кирәк. *Тотам*, билгеле, *тот-у* фигыленнән. Татарда тагын *таяк* (сажин) һәм *жир арасы* дигән берәмлекләр йөри. Аларның нигезе рус жир үлчәмнәреннән алынган. Без биредә күпсанлы жир майданын үлчәү берәмлекләренә тукталып тормыйбыз.

Кардәш чуваш халкында *үркән* (егерме метр чамасы) һәм *чикә* (беләзектән терсәккә кадер ара) диген озынлык берәмлекләре бар. Үзләренең фонетик йөзләре буенча бу сүзләр татар (яки гомумкыпчак) даирәсеннән алынганнар. Әмма татар сөйләшләрәндә *үркән* һәм *чикә* сүзләре (берәмлек мәгънәсендә) фиксацияләнмәгән.

Нисби үлчәмнәр: *ярты* “яру” фигыленнән, *түтәрәм* “дүртәр-әм” – дүрттән бер”, *чирек* – фарсыча *чәһару* як – шулай ук “дүрттән бер” дигән сүз.

Татарда безнең гасыр урталарына кадәр шундый жең-тукуыма үлчәмнәре сакланып килгән: *тырма* (озын киләп) – дүрт аршын (3 метр), *басма* – бер басма буйлык кәргән тукуыма (аның квадратурасы); *савым* – дүрт бөртең жең (бер тырма озынлыгында), *басма* – ун савым (кыска киләптә – 60 савым), *каре* – ун басма.

Барлык берәмлекләрдән иң “интернациональ” булганы – вакыт үлчәмнәре. Нигездә бу аңлашыла да: ел һәр урында аерым фасыллардан тора, көн – һәр урында якты, төн – һәр урында караңгы. Әмма елларны гасырга берләштерү, ә тәүлекне сәгатьләргә бүлү бернинди дә табигый күренешләргә нигезләнә алмый. Бу берәмлекләр, акча, авырлык һ.б. берәмлекләре шикелле, ихтыярий идеяләр нигезендә туып, традиция белән генә беркетелгәннәр. Мәнә хәзер шул идея вә традицияләренң кайберләрен кыскача карап үтик.

Товарларның яхшысы күбрәк таралган шикелле, идеяләренң дә кайсы ягы беләндер яңасы, кызыклысы һәм уңышлысы үтемле була. Баштан ук шуны искәртеп үтәбез: “яңа, кызыклы” булган һәрбер нәрсә дә уңышлы (файдалы, кирәкле) түгел. Шунлыктан, сүзләренң таралуы да файдалы әйбер яки файдалы идеянең таралуы белән бердәй була алмый. *Шикәр* сүзе Һиндстаннан, *сабын* – Ираннан, *аракы* – Гарәбстаннан, *чәй* – Кытайдан, *тәмәке* – Америкадан (индеецлар — индианнар теленнән) шул әйберләргә ияреп дөньядагы күпчелек телләргә таралганнар. Әмма

аларның барысы да файдалы дип әйтеп булмый бит! Идеяләр дә нәкъ шуның шикелле. Шулай да, ныклап баксаң, һәр таралган идеянең төпле нигезе – төше була. Көнне уника сәгатькә, сәгатьне алтмыш минутка бүлү идеясе борынгы Бабилдан (русчасы Вавилон) таралган. Борынгы Рим дәүләтендә вакытның иң кечкенә өлешен – сәгатьнең алтмыштан берен – *минут* ягъни “кечкенә бүленеш” дип атаганнар. Заманнар үтү белән, вакытны тагын да ваграк итеп бүлгәләргә кирәк булган. Шуннан римлеләр *секунда минута* “икенче кечкенә бүленеш”не керткәннәр (*секунда* “икенче” дигән сүз). Секунда – минутның алтмыштан бер өлеше. Димәк, алтмышка бүлү идеясе соңрак та сакланган. Моңы бик начар дип тә, яхшы дип тә әйтеп булмый. Ләкин ни өчен бу идея саклана алган соң? Чөнки вакытны үлчәү идеясе үзе иң кыйммәтле нәрсә. Аның нинди берәмлекләрдә, ничегә бүленеп үлчәнүе бик әһәмиятле түгел. Хәзерге назардан караганда, тәүлекнең ике уникагә (егерме дүрткә), сәгатьнең алтмышка һ.б. бүленүе бик мантийклы да түгел (бүленеш унарлы системада барса, уңышлырак булыр иде). Әмма, һәр идеянең эчтәлегә (безнең мисалда – вакытны төгәл бүлү) белән бергә, аның формасы да (2 x 12 x 60 x 60) сакланучан шул!

Атна берәмлеге һәм атнадагы көн исемнәре, ел тәүлегендәгә бәйрәмнәр һ.б. барлык халыкларга да фән һәм идеология белән бергә таралганнар. Бу берәмлекләргә хажәт, югарыда әйткәнәбезчә, дәүләт тибындагы зур ижтимагый оешма шартларында гына барлыкка килә. Халыкара диннәр дә нәкъ шул шартларда гына тарала алалар.

Диннәр һәрвакытта да кардәш кабиләләренң яки үзара мөнәсәбәткә кәргән күрше халыкларның бердәй кеше булу, уртак йолалар, кагыйдәләр булдыру идеясенә тотынып үрләгәннәр. Ул йолалар, кагыйдәләр (шул исәптән – вакыт үлчәмнәре, язу культурасы, гигиена һ.б.) белән бергә, дин үзәкләреннән исәпсез күп сүзләр дә төрле халыкларга таралганнар. Тора-бара бу яңа сүзләр, яңа төшенчәләр, әгәр аларның азмы-күпме реаль, табигый эчтәлегә булса, дин фәлсәфәсеннән аерылып “үз тормышлары белән” яши башлаганнар. Моңы без *шимбә* сүзе тарихында ачык күрәбез.

Борынгы Бабилда иң баш аллаларның берсе кояш алласы *Шаммаш* булган. Бабиллылар һәр жиде көннең берендә жыелышып, *Шаммаш* аллага гыйбадәт кылганнар. Бу көн шу-

лай ук ял көне дә булып исәпләнгән. Шулар рәвешле, җиде көнлек атна (ай аеның дүрттән бере) килеп чыккан. Шаммаш аллага табынмаган башка халыкларга бу система ошап киткән: алар *шаммаш* сүзен алла мәгънәсендә түгел, ә “ял көне” мәгънәсендә кабул иткәннәр. Шуннан борынгы ял көне – *шаммаш* сүзе төрлечә үзгәртелеп бөтен дөньяга таралган. Фарсыча *шәмбә*, татарча *шимбә*, еврейча *шабаш* (бу сүз русларда “шау-шулы җыен” һәм “эш тәмамлау, эштән баш тарту” мәгънәсендә дә кулланыла), чувашча *шымат*, борынгы славянча *самбата* (шуннан хәзерге *суббота*) һ.б. шулар Шаммаш (яки Шаммас) алла исеменә барып тоташалар. Әлбәттә, бу сүзнең ниндидер аллага бәйләнеше булуы борынгы заманда ук онытылган. Тик дин закончылары гына онытмаганнар: христиан “изгеләре” бу Шаммаш алла көнен яратмауларын белдереп, ял көнен аннан соңгы көнгә күчәргәннәр, ә мөселманнар исә “шабаш көненнән” бер көн алда ял итәләр (*җомга*, ягъни “җыелыш көнендә”).

Атна идеясе үзе, һичшиксез, хезмәт ияләре башында туган нәрсә. Шаммаш алланы төшләрендә җиде ятып бер күрмәгән халыклар да ял көгән һәм хезмәт көннәрен тәртипкә салу турында уйлаганнар, әлбәттә. Тик башка атналардагы көннәр саны үзгәчәрәк булган: борынгы Һиндстан һәм Иран халыкларында биш көнлек атна (атна сүзе үзе дә “бишенче көн” дигән сүз), ә Көнчыгыш Азиядә тугыз көнлек атна гәмәлдә йөргән. Хәзер исә барлык илләрдә дә атна – җиде көнлек.

Борынгы Болгар дәүләтендә дә атна биш көнлек булган (түбәндәрәк к.). Елны уника айга бүлү идеясе бөтенләй үк ихтыяры түгел – ул айның фазалары алмашынып торуга нигезләнгән. Өстәвенә, айның һәр фазасына билгеле бер йолдызлыкның офык читенә калкып чыгуы (якынча) туры килә. Елның башка айларында ул йолдызлыклар урта поясның көньяк өлешендә бөтенләй күренмичә торалар. Борынгы календарларда ай исемнәре шулар йолдызлык исемнәре белән туры килгән.

Гомумән, ел һәм ай исемләре бик катлаулы. Шуның өчен без аларга ныклап, төпчә туктала алмыйбыз. Әмма төрки халыкларда (шулай ук татарларда да) бик таралган “уника еллык жайван циклы” турында бер-ике сүз әйтәсе килә.

Бу циклның һәрбер елы бер жайван исеме белән аталган: 1) сычкан, 2) сыгыр, 3) барыс, 4) тавышкан (куян), 5) ләү (аждаһа), 6) елан, 7) елки, 8) куй, 9) бичен (маймыл яки кәрпә),

10) тавык (әтәч), 11) эт, 12) дуңгыз еллары булган. Цикл үзе *мочал* (бүлжәл, мөжәл) дип аталган. Биш мочал бер *буат* (60 еллык гасыр) тәшкил иткән (чаг.: русча век – “кеше гомере” һәм “гасыр”). Буат эчендәге мочалларның да үз атамалары булган: 1) күк мочал, 2) кызыл мочал, 3) сары мочал, 4) ак мочал, 5) кара мочал. Бу атамалар буат эчендәге һәр елны төгәл күрсәтергә мөмкинлек биргәннәр. Чөнки, әйтик кара сыер елы алтмыш елга бер генә кабатланган.

Мочал-буат исәбе белән күп йолалар һәм ырымнар бәйлә булган. Кеше гомереңең, аерым дәверләрен мочаллар буенча билгеләгәннәр: беренче 12 ел – балалык, икенчесе (13-24 яшь) – бүз балалык, өченчесе (25-36) егетлек, дүртенчесе (37-48) ир-егетлек, бишенчесе (49-60) картлык хисапланган. Гомер эчендәге алтынчы, җиденче һ.б. мочалларның да махсус исемнәре булган әле [Түркмән дилинин сөзлүги (кушымта өлеше — Р. А.). – Ашхабад, 1972, 863 б.]. Никахлашучыларның яшь арасы бер мочалдан артык булмавы хуп күрелгән. Ләкин шулар вакытта, аларның бер үк елда туган булулары да яхшыга юралмаган. Мочал эчендәге аерым елларның, традицион характеристикасына да бик нык игътибар ителгән. Мәселән, сычкан һәм барыс елларында иген уңа дип, тавык (әтәч) елында сугыш чыга, үлөт була һ.б. дип сөйләгәннәр.

Һәр мочал сычкан елыннан башланган. Төрки хисап буенча 1973, 1995, 2007 еллар сычкан елына туры килә. Ул – яңа мочалның башы. Буат исәбе исә татарларда онытылган һәм ул сычканның төсмерен (күкме, кызылмы, акмы һ.б.) хәзер билгеләп булмый.

Мочал-буат системасын, гомумән, буддизм заманнарыннан калган дип исәплиләр (*мочал* да, *буат* та – монгол сүзләре). Шуңа күрә ислам дине мочал-буат исәбен хупламаган. Мөселманлык көчәю белән төрки халыклар арасында гәрәпләрнең “кояш” һәм “ай” календаре терминнары ныклап урнашкан, фарсыча атна көне исемнәре, фарсыча ел башы бәйрәме (*нәүрүз* – “яңа көн, яңа ел, яңа бәхет”) һ.б. кереп киткән.

Гомумән, алга киткән феодализм, территория дәүләтләр чорында төрки халыкларның төп дини идеологиясе мөселманлык була. Бу идеология җәмгыятьнең бөтен тормышын дин контроленә буйсындырырга омтыла. Ләкин иҗтимагый идеология барыбер үз юлларыннан бара биргән: мөселманлык байрагы ислам динендәге халыкларны бер-берсе белән аяусыз сугышулардан тыя алмаган, экономик законча-

лыклар торган саен ислам идеалларын чөл-пәрәмә китерә барганнар.

“Халыкара” диннәр (христианлык, мәсел-манлык, буддизм-потчылык һ.б.) белән бер үк вакытта һәр төрле диннәр һәм аллаларның ка-бер казучысы – фән дә туган. Фәнни идеяләр төгәллек, аныклык, тормышчанлык белән аерылып торалар. Әмма алар һәртөрле алдак-чылар, авантюристлар, эксплуататорларга бер дә ошамаганнар. Эксплуататор сыйныфлар, динчеләр белән берләшеп, фәнни идеяләргә каршы көрәш алып барганнар. Шуңа да кара-мастан, фән яктысы торган саен көчәя барган. Башта медицина, астрономия һәм геометрия, соңрак химия, физика, алгебра, шулай ук гу-манитар фәннәр – тарих, философия һәм баш-калар – торган саен зуррак уңышларга ирешкәннәр. Фәнни идеяләр бик күп яңа сүзләр алып килгән. Хәзерге көндә азма-күпме үсеш алган һәрбер әдәби телдә фән ка-натларында килеп урнашкан сүзләр бөтен сүзлек составының кимендә өчтән берен тәшкил итәләр. Чыганагы буенча аларның га-ять зур күпчелеге безнең эра башларында ны-гып үсә башлаган фәннең бишеге булган илләр – Греция, Италия (Рим) һәм Шәрыкъ (гарәп илләре, Иран, Урта Азия) телләренә кайтып калалар. Моның шулай икәнлеген фән исемнәреннән үк күренә: “геометрия”, “гео-логия”, “география”, “химия”, “физика” һ.б. сүзләр грекчадан, “фән” һәм “алгебра” сүзләре һ.б. гарәпләрдән алынганнар. Үз жирлекләр-рендә бу сүзләр башта бик гади төшенчәләренә аңлатканнар. Мәсәлән, *тарих* сүзе гарәпчә *рих* “казык” сүзеннән: казыкка жеп бөйләп, аның тирәсендә сызылган түгәрәк – тәәрих – сүзе соңыннан “период, чор” мәгънәсен, соңрак исә “дата” һәм “тарих” мәгънәсен алган (шуның шикелле үк татарча тәүлек сүзе дә башта “түгәрәк” дигәнне белдергән: “көн тәүлеген – егерме дүрт сәгать, ел тәүлеген – уника ай” диелә). Теге яки бу сүзнен фән термины бу-лып әверелүе ул сүзләрен ниндидер “изге” нәрсәләргә, алла-алиһәләргә бөйләү юлы белән түгел, фикерне төгәлрәк әйтә бирергә тыры-шу процессында башкарылган. Гомумән, һәртөрле алдау, дин – төгәлсезлеккә, мәгънәсә ачык билгелә булмаган томанлы, “серле” сүзләргә, мистикага, ә һәртөрле чынлык, фән исә – төгәллеккә, анык мәгънәле сүзләргә мохтаж.

Дәрәс сүзе, мәсәлән, чабагач белән сугар өчен жәелгән ашлык жәемен (гарәпчә *дәрәсә* “жәю” тамырыннан) белдергән. *Тәнәффес* гарәпчә ни-

бары “тын алу, сулыш” дигән сүз (*нәфәсә* “су-лыш алу”). Гадәттә, бер жәем ашлыкны су-гып бетергәч, берәз ял итәләр, “сулыш ала-лар”. Шуның шикелле, гарәп мәктәпләрендә берәз “ашлык сугып” – укып алгач, тәнәффес – “сулыш алу” ясаганнар. Шаяртып әйтелгән *дәрәс* (ашлык сугу – уку) һәм *тәнәффес* (су-лыш алу – дәрәс алмаштыру) сүзләре тора-бара бик житди терминнарға әверелгәннәр.

Математикада билгесез санны белдерә тор-ган *х* (икс) билгесен борынгы Мисыр телендәге хаум “ашлык өеме” сүзнен беренче хәре-феннән килеп чыккан. Борынгы мисырлылар ындырда сугылган ашлык өеменен (көшелнен) микъдарын, шул өемнен диаметрын һәм би-еклеген үлчәп, хисаплап чыгара торган бул-ганнар. Аларның тигезләмәләрендә табыласы сан башта сүз белән белдерелгән һәм безнең эра башларында грек хәрефләре белән языл-ган: *хаум*. *Х* хәрефе ул вакытта *их* яки *икһ* дип аталган, соңрак *икс* дип йөртелә башлаган.

Шундый ук үзенчәлекле сүзләр төрки телләрдә дә юк түгел.

Борынгы озынлык үлчәүләренен берсе – *үркән* – чувашча *үркән*, *үргән*, *верән*; марича *верән* “егерме метрга якын озынлык үлчәме берәм-леген; озынлыгы сиксән сажин, килеге ун са-жинлык жир мәйданы”. Татар телендә (мишәр диалектында) кабак, кавын, кыяр шикелле үсемлекләренен озын сабагын да *үркән* дип атый-лар. Нугай һәм казахларның *өркән* дә шул мәгънәдә. Ә барынгы төрки шивәләрдә *өркән*, *өргән* (*ө* – биредә гомөмтөрки ачык аваз) “ка-зыкка бөйләнгән бау” булган. Аның борынгы, күчмә терлекчелек чорындагы вазыйфасы ха-касларда бик ачык сакланган: аларда эш атла-ры (качып ерак китмәсен өчен) кыш буенча *өргәндә*, ягъни казыкка бөйләнгән егерме мет-рлы бауда торганнар. Себер күчмәннәре гадә-тенчә, атлар *тибендә* тукланганнар, ягъни гадәттә, бик калын булмаган карны тояклары белән ишереп, кар астындагы үләнне ашаган-нар. Бер *өргән* тирәсен ашап бетергәч, ат икен-че *өргән*гә күчерелгән: бер атка кышына кы-рык *өргән* мәйдан житә дип исәпләнгән (өргән казыкларын көзен үк утыртып куйганнар) [В.Я.Бутанаев. Хакасы. 1990, с. 96].

Атларны *өргәндә* кышлату гадәте, заманалар үзгөрү белән, күпчелек төрки халыкларда оны-тылгач, *өркән* сүзнен күчкерелмә мәгънәләре бе-ренче урынга чыккан: татар, нугай, казахлар-да ул – “кавын-кабакның озын сабагы”; кара-им, төрекмән һәм якутларда *үркән*, *өргән* “озын

бау, аркан, озын каеш”, ә менә кайбер төркиләрдә бөтенләй абстракт мәгънәләр алган: кыргызларда “бәхет, өлеш, насып ризык (<атның өлеш ризыгы>)”; якут (саха) сөйләшләрәндә “радиаль нурлар; кояш нуры”, каракалпакларда (“кавын-кабак сабагы” мәгънәсе аша булса кирәк) *өркөн* “үсеш, прогресс”, *өркөнлү* “үсешү, төрөккый итү”. Аннары, бездәге озынлык вә жир үлчәме. Борынгы *өркән* сүзә гап-гади *өрмәк* “үрмәк, үрү” фигыленнән булса кирәк. Ләкин тормыш һәм халык фантазиясә гади “үрелгән бау” мәгънәсендәгә сүзнә әнә нинди мәгънәләргә күчәргән.

Хәзер без, бүгән шул традицияне дөвам итәрәк, *үркән* сүзенә заманча күп кенә мәгънәләр өсти алабыз: азмьни хәзер “бер үзәккә бәйлә нәрсә” мәгънәсендәгә шәйләр, шуңа тәңгәл конкрет һәм абстракт мәгънәләр!

Шунысы кызык ки, борынгы заманнарда *үркән*, *өргән* сүзәнәң *өркүң*, *өргүң* варианты (ул вариант бик мөмкин, әмма теркәлмәгән булса кирәк) “тәхет, администрация үзәгә” мәгънәсен алган (шуннан борынгы язмалардагы *өргүн*, *өргин* “тәхет” > фарсыча *үрәң* “тәхет”, *һөфтүрәң* “жидегән” – сүзгә-сүз әйткәндә “жидә тәхет” сүзә килеп тыккан. Нигә безгә шуны искә төшәрәп, әйтик “ведомство” мәгънәсендә *үркән* сүзән алмаска – аның тарихи жирлегә бар ич!

Шуны әйтергә кирәк, халыкара сәүдәви вә мәдәни багланышлар өлкәсендә төрки халыкларның, бигрәк тә татар халкының урыны вә роле русча матбугатта һәм ут күршәләребез – чувашлар һәм мариларда һ.б. бик кечерәйтәп күрсәтелә. Һәм моның йогынтысы үз арабызда да юк түгел. Әйтик, чуваш этимологы О.Г.-Егоров *кондыз* сүзән, аның гарәп телендә дә булуыннан чыгып кына, гарәп сүзә дип, төрки телләрдәгә гарәп алынмасы дип аңлата икән, безнәң кайбер телчәләр дә шуны кабатлыйлар. Хәлбуки, һичшиксез, *кондыз* – төп төрки сүз һәм бу сүз гарәп вә фарсы телләренә *кондыз* ичегә (мехы) белән сату итү нәтижәсендә таралган. *Кондыз* исә башлыча Идел һәм Чулман бассейнында күп булган.

Шундый ук чит телгә япсарылган сүзләренәң берсә – *гәрәбә*.

Татарча *гәрәбә*, башкорт сөйләшләрәндәгә *кәрәбә*, Себер татарларындагы *кәкрәбә*, марича һәм удмуртча *гәрәбә*, *гараба*, чувашча *керепе*, *кахраба* “гәрәбә (янтарь); гәрәбә муенса” сүзән фарсыча *кәһрубә* “салам тарткыч” сүзеннән дип уйлыйлар. Бик күп сүзлекләрдә (шул исәптән

К.Насыйриның “Ләһжәи татари” дигән аңлатмалы сүзлегендә дә) шулай аңлатыла. X гасырда яшәгән бөөк фарсы-тажик шагыйрә Әбелкасийм Фирдәүси дә болай яза:

*Гәрәбә ничек суырса саламны
Патшаны шулай үлем урлап алды.*

Хикмәт шунда; гәрәбә бик тиз электрлана һәм салам кисәкләрән һ.б.ш. үзенә тарта башлый. Борынгылар бу хәлгә шаккатып торганнар. һәм, күрәсәң, гәрәбәне “салам суыргыч, салам тартучы” дип атаганнар.

Ләкин миңа бу атама ничектер ясалма кәбек күренә.

XI гасырның бөөк галиме А.Бируни сүзләренә караганда, гәрәбәне Урта Азиягә һәм Иранга Болгардан китергәннәр (Болгарга исә ул Балтыйк буеннан килгән). Соң, шулай булгач, безнәң болгарлар гәрәбәне фарсыча түгел, үзләренчә атаганнардыр лабаса! Исәмсез товар булмый ич. Мөгаен, фарсыларның *кәһрубасы* борынгы болгар сүзән халык этимологиясә буенча бозудан киләп чыккандыр.

Ә болгарча бу сүз ничек яңгырады икән? Удмуртча гәрәбәне *гуриवेशь* дип тә атыйлар. Бәлки бу сүз борынгы Болгардан алынгандыр. Ә бәлки татарча *герәбәнкә*, *гервәнкә*, *гөрәнкә* “бер кадак чамасы авырлык үлчәме: борынгы акча берәмлегә, ун тиенлек алтын акча (русчасы “гривенник”) сүзә нәкъ шул борынгы болгар сүзәнәң үзәдер.

Күп кенә телләрдә таралган гривенка “көмеш акча” сүзән рус теленнән таралган, рус телендә ул сүз *гривна* “жилкәлек, муенса” (*грива* – жилкә, ял, муен, муенса) сүзеннән дип уйлыйлар. Муенса өчән алтын да, көмеш тә кулланылмый, ә гәрәбә бик еш кулланыла. Элеккә заманнарда гәрәбәнәң акча сыйфатында йөрүе билгелә. Болгарга, күрәсәң, гәрәбәне турыдан-туры Балтыйк буе халыклары түгел, руслар китергәннәр һәм аны грива – “муенса” дип атаганнардыр.

Кыскасы, гәрәбә ул грива сүзеннән. Ә *кәкрәбә* һәм фарсыча *каһруба* – шул сүзнәң яңгыравыгы – кайтавазы гына.

Грива сүзәнәң үзенә килгәндә, ул рус телендә башта ук муенса мәгънәсендә булып, “муен” һәм “ял” мәгънәләре соңрак киләп чыккан. Бу сүз рус теленә литва-латыш телләреннән кергән. Аларда *грива*, *гриева* “елга тамагы”; нәкъ елга тамакларында – диңгез буенда гомер-гомергә гәрәбә жыеп алалар, дөнъяда гәрәбәнәң иң күп табылган жирә – Литва һәм Латвиянәң диңгез буйлары.

(Дөвамь киләсә санда)

ТАТАРСТАН РЕФЕРЕНДУМЫ

Рәфикъ Юныс



РӘФИКЪ ЮНЫС улы ЮНЫСОВ – шагыйрь, журналист. Казан университетын тамамлагач, «Татарстан яшьләре» гәзитендә эшли. Аннары Татарстан китап нәшриятында мөхәррир, редакция мөдире, баш мөхәррир урынбасары була. 1992 елдан башлап «Идел» журналының баш мөхәррире урынбасары. Биш шигырь җыентыгы авторы.

Юнусов Р. Ю. Референдум Татарстана.

Приводится глава «Война прокуроров» из книги «Референдум Татарстана», вышедшей в 2000 году на татарском языке (Юныс Рәфикъ. Татарстан референдумы. – Казан: Татар. китап нәшр., 2000. – 175 б.).



ЯКЫН ТАРИХ СӘХИФӘСЕ

Каләмдәшем Рәфикъ Юнысның «Татарстан Референдумы» дип исемләнгән китабыннан аерым өлешләр белән мин вакытлы матбугат һәм радио тапшырулары аша күпмедер таныш идем. Аларның, әлбәттә, миңа тәэсире зур булды.

Инде менә дөньяга чыккан тулы китап аша Татарстан референдумына карагач, ул көннәрнең тантанасы белән бергә кара шомы да күңелдән шаулап уза. Ә бит максатыбыз – яктылардан якты иде... Бер халыкның иреккә – башка халыклар белән тигезлеккә – омтылышында начарлык күргән хакимнәре булган ил аягы беркайчан да тынычлык юлына баса алмас... Андый илнең башы, уе, гамәле хаталардан, хәвефлөрдән арынмас.

Тигезлеккә иреккә омтылу – ул һәр милләт күңелендәге сүнми торган көйрәү: җил көтәргә, кабынып-балкып китәргә әзәр көйрәү.

Татар халкының соңгы еллардагы шундый балкышын тасвирларга батырчылык иткән, үтә катлаулы, нечкә бәхәсләшкән алынган, башлаган эшен осталарча башкарып чыга да алган каләмдәшем мине бу зур хезмәткә белән чиксез сокландырды. Дөрәс, китапның күләме бик зурдан түгел икән, әмма эчтәлегә тирән, сыйдырышлы, аңа күпсерияле киноэпопея кереп урнашкан. Шуңа кайчандыр сәхнәләшерме, бусы билгесез?! Чөнки 1992 елның 21 мартында узган референдумның якты киләчәгә дә өлгә артык күзалланмый, тик вакытында гажәеп зур вакыйга булып яңгыраган ул көн шушы яңа китаптагы сурәткә белән тарихта калачак. Кызганыч, һәр татар кулына керергә тиешле китапның тиражы ике генә мең икән. Бу кемнәргә генә барып җитәр? Шунның өчен «ФӘН һәм ТЕЛ» журналы аша да укучы күңеленә яңа китап турында берәз мәгълүмат җиткерәсе килә Рәфикъ Юныс сүзләренә кушылыбрак, шуны да әйтмек өле:

– Референдум тарихына, төрлө эш-гамәлләр белән бергә, күп кенә исемнәр дә теркәлгән. Бу үзенчәлекле дауның үз Ядгәр ханнары, Колшәрифләре, Япанчылары, гади, әмма кыю яугирләре булды... Шаһгалиләре, Камай морзалары да табылды...

Кулыгызга керсә, бу китап сезне шулар белән очраштырыр. Әлегә китаптан түбәндә китерелгән өзек безне шуңа тарихи көннәргә алып кайта.

Рөстәм Мингалим

ПРОКУРОРЛАР СУТЫШЫ

Япъ-яшъ Татарстан республикасы тарихындагы иң олы тыныч дау – референдум алдынан дәнъя белеп житкөрмәгән икенче бер, кечерәк тыныч бәрелеш тә булып ала. Референдум язмышын һәм, димәк ки, Татарстан язмышын да шактый дәрәжәдә энә шул дау хәлитә. Референдумга бер атна кала Казанга Россия Федерациясе прокуратурасыннан прокурорлар бригадасы килеп төшә. Иминлек һәм милләтара мөнәсәбәтләр идарәсе башлыгы Алексей Ильющенко житәкчелек иткән бу бригада референдум үткөрүне өзәргә тиеш була.

Минтимер Шәймиев:

– Тормыш көйле барганда һәркайсыбыз әйбәт. Энә шундый кискен борылышлар вакытында сынала кеше. Андый чакта кешенең үз кыйбласы булырга тиеш.

Ахыргача каушап калучылар да булды. Анарның берсе – республика прокуроры Антонов. Шундый хәтәр чакта республика прокуроры кадәр прокурор югалып калсын әле. Әйе, аңа, чыннан да, Мәскәүдән килгән прокурорлар төркеме басым ясый, референдум законга сыймый, сайлау участокларын ачмаска күрсәтмә бир, дип. Шулай итә кала. Ә менә карап торуга йомшак кына кебек күренгән Мусин, Антоновның беренче урынбасары, кыя кебек нык булып чыкты. Россия прокуроры вәкиленә «фәрманыгыз дәрәс түгел, үтәмибез!» дип әйтәргә кирәк бит – үз прокурорың шулай шәлперәеп төшкән чагында! Антонов белән берничә мәртәбә очраштым мин. Күрәп торам, ул миңа килгәч бер сүз сөйли, тегеләр алдында икенче төрле сөйли. Шуннан Мусин белән эш йөртә башладык. Аның сүзе гел бер булды.

Татарстан прокурорының шул чактагы беренче урынбасары Марсель Мусин:

– Безгә Ильющенко дигән кеше килеп төште. Ул бүлек башлыгы иде. Аннары контроль идарәсенә күчәрделәр аны, соңрак Россиянең Генераль прокуроры вазыйфаларын үтәде. Скуратов килгәч, аңа жинаять эше кузгаттылар, хәзер сак астында утыра. Менә шушы иптәш бер төркем прокурорлар белән килеп төште. Алар 7 кеше иделәр. Ну, алар алышынып та тордылар. («Суверенитет» гәжите язучысы. – 1992, №62. – Төркемгә Г.Лайнер, Н.Бирюков, С.Чистяков, В.Петровичев, С.Дудов һ.б. – барлыгы 9 кеше кергән. – Р. Ю.) Алар күбрәк республика прокуроры Антонов бүлмәсендә эш алып бардылар. Безнең белән

киңәшү-сөйләшү булмады. Бер көнне иртәнге якта мине һәм урынбасарлар М.Әхмәтшин белән М. Шәрәповны чакырып керттеләр дә, безгә районнарны бүлеп бирделәр һәм кулга бер документ тоттырдылар. Ну, без инде буйсына торган кешеләр. Берничә районга берьюлы заказ бирдем дә, беренчесенә, Мөслим районы прокурорына телефон буенча тапшыра да башладым текстны. Укып барам шулай, кинәт чәчләр үрә тора башлады. Анда референдумны үткөрүнең законга сыймавы, сайлау участокларын кичекмәстән ябарга кирәклеге язылган иде. Әгәр дә япмасагыз, жинаять кодексы буенча җаваплыкка тартылачаксыз, диелгән.

Законга таянып язылган булса да, бу кәгазь законнарның берсенә дә туры килми иде. Юридик яктан надан документ. Мин ике урынбасарга да шылтыраттым. Без моны тапшырмаска тиеш, дидем. Шулай килештек. Мин яңадан Антонов бүлмәсенә кереп киттем, тегеләргә үз фикеремне әйттем. «Документ юридик яктан дәрәс түгел, референдум үткөрү турындагы карарны беркем дә гамәлдән чыгара алмый», – дидем. «Ни эшләсәгез дә эшләрсез», – дип, кәгазьне өстәлдә калдырдым да чыгып та киттем.

Тегеләр, рядовой прокурорлардан, бүлек мөдирләреннән бер төркем җыеп, барыбер тапшырттырганнар үзе.

Шуннан соң районнарда шылтырата башладылар. Барысы да диярлек миңа шылтыраталар. Нәрсә эшлик тә, нәрсә эшлик. Эшкә дә шылтыраттылар, өйгә дә, көндәз дә, төнлә дә. Мин әйттем, бернәрсәкәйгә дә кысылмагыз, сезнең эш түгел бу, дидем. Әгәр дә инде куркасыз-нитәсез икән, энә дачага китегез, кунакка китегез яки «чирләгез». Күбесе шулай юкка чыкты да.

– Димәк, сайлау участокларына барып ирешмәгән ул документ?

– Кайберләре биргән. Тик алар бит аны өстәл сугып, һичшиксез менә шулай эшлә, дип бирмәгәннәр.

– Ә теге килгән кешеләр нишләгән инде?

– Прокурорлар янына кереп, тегеләй-болай эшләгез дип куркытып, янап йөргәннәр. Ләкин сайлау участокларына үзләре бармаганнар, курыкканнар. Ул вакытта бит милли хәрәкәт бик көчле иде. Утлы күмерне безнең кул белән тотарга тырышты алар...

– Ахыры сезнең өчен начар булып бетмәдеме соң?

– Минә эштән алырга теләгәннәр анысы. Белүемчә, Президентыбыз яклап калган.

Татарстан Республикасы прокуроры, ул чакта Казан шәһәре прокуроры Сәйфиһан Нәфиев:

– Референдум алдыннан Мәскәүдән прокуратура, МВД, КГБ кешеләре килде. Референдумга берничә көн кала безне Антонов янына җыйдылар – республика прокурорын, урынбасарларын, республика прокуратурасының бүлек башлыкларын. Казан шәһәре прокурорын. Шундый бурыч куйдылар безнең алга: сайлау участкалары рәисләренә референдум үткөрүгә бәйле эшчәнлекне туктатырга кушкан предписаниеләр тапшыруны оештырырга. Без моңа һич риза булмадык. Ничек инде, референдум турында үзбезнең закон бар, аны бит беркем дә гамәлдән чыгармаган, диештек. 21 февральдә Татарстан Югары Советы референдум үткөрү турында карар кабул итте бит, ә 16 мартта аны янә раслады. Мәскәү бригадасы җитәкчесе Ильющенко исә, бу – Генераль прокурорның приказы, аны үтәмичә ярамый, дип кырт кисте. Үтәмисез икән, без сезне эштән дә ала алабыз дигән сүз дә булды... Мин Казанның район прокурорларын җыйдым, һәм болай дидем: «Бу боерык законлы түгел. Безнең референдум турында үз законыбыз бар. Шуңа күрә без андый предпосылкларга кертеп, аларны ябарга тиеш түгелбез». Кичен Ильющенко ничәдер Мәскәү прокуроры белән минем кабинетка килеп керде. Керә-керешкә миңа ябырылды:

– Бөтен Казанны әйләнәп чыктык, бер генә участка да представление бирелмәгән. Генераль прокурорның приказын нигә үтәмәдең?

– Вакыт бар бит әле, – мин әйтәм. – Референдумга хәтле күренер ничек икән. Минем кулда Генераль прокурорның язма приказы да юк бит. Шуңа күрә, мин әйтәм, бигайбә, гафу итәсез, Алексей Николаевич!

– Менә мин сезгә тапшырам аның приказын, – ди бу.

– Сез бит үз приказыгызны да тапшыра аласыз... – Шулай, дигәч, «Будешь снят с работы!» – диде.

Татарстанның халык депутаты, ул чакта Казанның Киров районы прокуроры Рәшит Вәгыйзов:

– Мәскәүдән бит бик зур төркем килде ул чакны – МВД, КГБ, прокуратура кешеләре, беләсездер инде. Россия прокуратурасының бүлек мөдире Ильющенко референдум алдыннан үзенең бригадасы белән бер заман минем кабинетка килеп керде. Башта, эшләр ничек бара, җинаятьчелек ничек дип, тегесен-монь-

сын сорашкан булдылар. Аннары, тотындылар, минсиңайтим! Мин бит телевидениедән дә чыгыш ясаган идем – халыкны референдумга чакырып, суверенитет өчен тавыш бирергә өндәп. Кемдер җиткергән, күрәсез. «Ничек инде шулай эшли аласыз, – диләр. – Сез бит Россия Федерациясе прокуроры, бу урынга Россия прокуратурасы тарафыннан билгеләнгәнсез!..» Мин катгый рәвештә боларның сүзенә каршы төштем: «Халык референдум үткөрергә хокуклы, законнарда да, Конституциядә дә, халыкара документларда да бар бу», – дидем. Представлениене кертмим, дигәч, «Исегездә тотыгыз, Конституция судының карарын үтәмәгән өчен җинаять җаваплыгына тартылачаксыз», – диделәр. «Ни булса, шул булыр, ләкин мин үз халкыма каршы бара алмыйм», – дип җавап бирдем.

Референдумның Үзәк комиссиясе рәисе Илдус Галиев:

– Без Антонов белән болай бик көйле эшли идек. Бергә ничә сайлау үткәрдек бит инде. Югары Советта сессияләрдә булганда гел минем янга да керәдер иде. Бер тапкыр, референдумга 3–4 көн кала, мине эзли икән бу. Ә минем вакыт юк, документлар тутырып йөрим. Кичкә табарак, вакыт табып, кердем монның бүлмәсенә. Ул үз урынында утыра. Янында берәү телефоннан сөйләшә. Без үзара 1–2 минут гәпләшүгә, теге – телефон янындагы кеше – безгә «булыша» башлады. Ильющенко булып чыкты бу. Әйтә бу миңа, сез, Илдус Хәмитович, нигә законны бозасыз, ди. Конституция судының карарын үтәмисез, ди. Аны үтәмәгән кешеләрне кулга алырга кирәк, ди. Шуннан соң безнең арада менә мондыйрак «әңгәмә» булды:

– Миңа оят сезнең авыздан мондый сүзне ишетү.

– Нишләп алай?

– Сез бит беләсез инде. Конституция суды карарын үтәмәгән өчен кулга алмыйлар, эштән генә алалар, һәм дә 200 сум штраф салалар.

– Юк, без сезне җинаять җаваплыгына тартыбыз.

– Ну, анысы инде бөтенләй саташып җибәргәнсез.

15–20 минут шулай «гәпләшкәч», мине куркыта алмагач (коелып төшә торганнардан түгел икәнәме Антонов та әйткән булгандыр), «Бар, чыгып коридорда көтеп тор, чакырыбыз», – ди бу. «Минем сезгә сорауларым юк, мин китә дә алам», – дидем. «Юк, без китмәвегезне үте-

нәбез». Шунда ук Мәскәүгә шылтыратты бу, киңәшер өчен. Сөйләштеләр дә, кердем инде. «Син беркая да китмә»,— ди Ильяшенко. «Нигә беркая да китмәскә, эшләрем күп минем»,— дим. «Шулай, ярамый!» «Сез алай дип әйткәч, мин хәзер Президент янына китәм»,— дим. «Юк, син анда бара алмыйсың!» «Нишләп бара алмаска? — дим.— Машинам бар минем, юлны беләм». Утырдым да киттем Минтимер Шәрипович янына, аңа бөтенесен дә сөйләп бирдем.

Аннары жомга көнне сессия булырга тиеш иде. Кеше җыелмады, сессия булмады. Антонов an-vah килеп йери. Зинһар, син минем белән сөйләш инде, ди. Ну, давай, кер минем бүлмәгә, дидем. Кердек. Мин биргән кәгазьне алмасаң, мине дә списать итәләр, сиңа да эләгер, монда кешеләр бик күп килә, ди бу. (Мәскәүдән килү турында әйтүе, күрәсең.— Р.Ю.) «Син минем өчен аптырама, мин аннан курыкмыйм, ә менә сине списать итсәләр, миңа күңелле булмас, ни дисәң дә, белгән кеше,— дидем.— Сиңа авырлык килмәсен өчен мин синнән аны алырмын». Алдым да шул кәгазьне, ул миңа кул куйдырды. 16 сәгать 55 минут дип тә яздыртты. Иртәгә референдум дигән көн инде бу. Шуннан соң Антонов минем бүлмәдән тегеңә шылтыратты, «Илдус Хәмитович кул куеп алды», дип. Ильяшенко «Ни дип әйтте?» дип сорады бугай. «Без барыбер эшне туктатмыйбыз, безгә тимәгез», дип әйтте, диде Антонов. Шуннан соң мин киттем Минтимер Шәрипович янына. Бу инде җиделәр тирәсендә булгандыр. Барысын да сөйләп бирдем. Ул: «Борчылма, тырышып кына эшлә, бөтенесе дә әйбәт булыр»,— диде. Шуннан соң кинәт җиңел булып китте...

Ул чагында республика прокурорының бер урынбасары Мәхмүт Әхмәтшин иде. Тегеләр кушуы буенча, бер район прокурорына шылтырата ул. Чистайныкына түгел микән¹. Урыс кешесе була бу. Әхмәтшинга болай дип әйтә: «Мин сезне бик ихтирам итәм, ләкин бу эшкә бара алмыйм. Конституция суды карарын үтәмәгән өчен 200 сум штраф түлисе, ә менә референдумны өзгән өчен 5 ел төрмә яный. Мин сезгә акчалата гына түләрмен инде».

Татарстан прокурорының ул чактагы урынбасары Мәхмүт Әхмәтшин:

— Мәскәү прокурорлары 9 кеше иде. Өчесе Түбән Камага, Әлмәткә китте, алтысы Казанга калды. Безнең алга мондый бурыч куелды:

¹ Тәтеш районы прокуроры В.Ивановка дигән мәгълүмат та бар.

прокурорларга шылтыратып, сайлау участкаларына представлениеләр керттерергә — референдумны уздырмасыннар дип. Күпләр каршы иде. Тәлгать Бадыйгин дигән бүлек башлыгы «Миңа исемлек бирмәгез дә, нитмәгез дә, барыбер беркемгә дә шылтыратмыйм!» дип ярып салды. (Т.Бадыйгин хәзер Татарстан Дәүләт Советы Рәисе ярдәмчесе.— Р.Ю.).

Мин үзем берәү белән дә сөйләшмәдем дим, сөйләштем. Болайрак дип әйтә идем: «Егетләр, менә шундый бурыч куелды, ләкин документта сезнең имза торачак, үзегез карагыз инде». Прокурорларның күбесе, татар милләтеннән булсын, урыс милләтеннән булсын, моның безнең республиканың эшенә тупас рәвештә тыкшыну икәннән аңлады. Представлениеләр сайлау участкаларына барып җитмәде. Болай дип әйтүе генә җиңел. Чөнки Ильяшенко икенче көнне үк отчет таләп итте: кем белән сөйләштегез? Сәгать ничәдә сөйләштегез? Ул гына да түгел, без тапшырылган представлениеләрнең үтәлешенә дә контрольлек итәргә тиеш идек. Прокурорларның күбесе «Почта белән җибәрдек» диделәр. Ничәдер йөз метр арага инде бу! Кайберәүләр исә кинәт кенә авырып китте.

Хәтерлим әле, иртәгә референдум була дигән көнне Ильяшенко бөтен Казанны йөрәп чыкты. Шәһәр прокуроры урынбасарына микән, шылтыраттым да әле, сак булыгыз, дип... Ильяшенко, Антоновның креслосына кереп утырып, телефоннан төшмәде. Генераль прокурор Степановка эшнең ничек баруы турында туктаусыз хәбәр җиткереп торды.

Референдумнан соң коллегия җыйдылар. Представлениене кем җибәрмәгәннән ачыклап, исемлек төзегәннәр, шул кешеләрне тикшерергә дип. Мин, бу хокук мәсьәләсә түгел, коллегияль карар кабул итү кирәк түгел, дип каршы чыктым. Ләкин минем тәкъдимне тавышка куймадылар, мәсьәләне тыңлый башладылар. Нәфиевне, Мусинны бик каты сүктеләр. Премияләр бирү әле яңа кергән чак иде бу. Безгә бирмәделәр аны — Нәфиевкә дә, миңа да, Мусинга да...

Рәшит Вәгыйзов:

— Представление җибәрмәгән кешеләрне торгызып бик каты сүктеләр. Мине дә торгыздылар. Мин әйттем аларга. «Референдум узды, шәп узды, сезгә тагын ни кирәк?» — дидем. Шелтә чәпәмәкчеләр иде дә, мин — Югары Совет Президиумы әгъзасы, җәзага тартыр өчен Президиум ризалыгы кирәк. Президиум моңа

ризалык бирми бит инде. Шуңа күрә алар миңа кул селтәделәр. Ә башкаларның мондый имунитеты юк бит. Бик каты бәйләндем алар Нәфиевкә...

Сәйфиһан Нәфиев:

– Референдумнан соң коллегия жыеп, безне кызган табага бастырдылар. Коллегияне Антонов алып барды. Башта теге килгән прокурорлар отчет биреп чыктылар – фәрманны кемнәр ни рәвешле үтәмәгән. Аннары Ильющенко тотынды сүгәргә. Чаллы прокуроры Хәмидуллин, аның урынбасары Гыймадиев, Түбән Кама прокуроры Миргалимов, Актаныш прокуроры Батаев, Зеленодольск прокуроры Сафин, Казанның Идел буе районы прокуроры Рейнлибка нык кына эләкте. Минә дә торгыздылар. «За невыполнение приказа Генерального прокурора подлежит снятию с работы», – диделәр, соңыннан «строго наказать» дип калдырдылар...

Республика прокуроры 16 апрельдә чыгарган приказ коллегия карарын нык йомшартып гамәлгә ашыра. Референдумнан соңгы Татарстанда Антоновның кикриге шиңгән, күрәсең. Теге коллегия утырышы беркетмәсе юкка чыгу да шул турыда сөйли булса кирәк.

Сәйфиһан Нәфиевкә бирелгәндә тәнбиһкә (замечание) генә әйләнеп калган җөзә да шул ук Антоновның 12 май указы белән алына. «Татарстан РУССЫНЫҢ тугыз хезмәткәре үтерелүгә бәйле җинаятчыне ачу һәм тикшерүдәге актив оештыру роле өчен», – диделәр приказда (җинаятчычеләр бер тәүлек эчендә фашистлар).

Ә 13 майда инде республика прокуроры итеп С.Нәфиев билгеләнә.

– Сәйфиһан Хәбибуллович, шундый хәлләрдән соң Мәскәү сезне ничек раслады соң?

– Башта Минтимер Шәрипович белән очрашу булды. Ул тәкъдим итте, ә мин тәкъдимне кабул иттем. Расланымга Мәскәүгә бардым. Ике сәгать эчендә расладылар. Хәтта аттестация дә үтеп тормадым. Степанков кабул итте, приказга кул куйды. Уңышлар теләм, диде дә, сабуллаштык.

– Димәк, референдум зур җиңү булган. Мәскәүгә дә тәэсир итәрлек, дияем.

– Шулай, әлбәттә. Степанков хәтта безнең Президенттан гафу да үтенгән әле...

Шулай итеп, Мәскәү прокурорлар сугышында җиңелә. Ә җиңгән булса? Һәрбер сайлау участкасы рәисенә катгый төстә әлегә предписание җиткерелеп, участок ишәкләре пичәтләнсә? Моңы күз алдына китерүе дә куркыныч.

Референдумның Үзәк комиссиясе ағзасы Әнвәр Баһаветдинов:

– Куркыныч мәл иде бу. Илдус Хәмитович (Галиев, комиссия рәисе. – Р.Ю.) комиссияне җыйды. Икеләнүчеләр, куркучылар табылмады, барыбыз да бер фикердә идек. Референдум комиссияләренә беринди команда-фәлән бирмәдек. «Нишләргә?» дип шылтыратучылар булды үзе. Мәскәү районынан, Чаллыдан, Әлмәттән шылтыраттылар шикелле. Барысына да: «Әшләгез!» – дидек. Шәһәрләргә барып җиткән хәлдә дә районнарда барып җитмәгән, күрәсең, теге кәгазь...

КИТАП КИШТӘСЕ



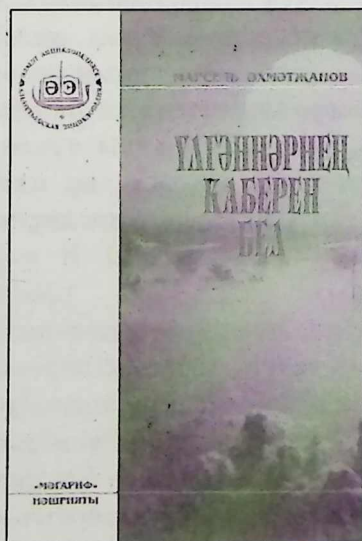
КИТАП КИШТӘСЕ



КИТАП КИШТӘСЕ



КИТАП КИШТӘСЕ



Әхмәтжанов М.И. Үлгәннәрнең каберен бел: Әлмәт төбәге эпиграфик истәлекләре. – Казан: Мәгариф, 2000. – 159 б.

ISBN 5-7761-0941-8

Әлмәт төбәге, аның халкы илебездә матди байлык негезен арттыру юлында өзлексез хезмәт итә. Төбәкнең рухи хәзинәләре дә искиткеч күп.

Бу китап рухи кыйммәтләребездә бер өлешен – бабаларыбызның тарихын тәшкил иткән кабер ташларын өйрәнүгә багышланган. Анда, төбәк тарихында эпиграфик истәлекләрне барлауның беренче тәҗрибәсе буларак, Әлмәт ягында мәгълүм булган 110 зираттагы эпиграфик язмаларны өйрәнү нәтиҗәләре бирелгән. Җыентыкта 150ләп истәлек-язма һәм рәсемнәр бар.

Китап Татарстанда яшәүче халыкларның тарихы һәм мәдәнияте белән кызыксынучыларга, киң катлау укучыларга аталган.

© Хабибуллин М.М., 2001

ТАРИХЫБЫЗГА БЕР КАРАШ

(ДЕРЖАВА ТАРИХЫ)

Мөсәгыйт Хәбибуллин



МӨСӘГЫЙТ МӨДӘРРИС улы ХӘБИВУЛЛИН – күпсанлы китаплары белән танылган язучы, Татарстанның атказанган культура хезмәткәре. Оренбург өлкәсенең Абдуллин районы Габдрахман авылында туган. М.Хәбибуллин төрле һөнәр мәктәпләрен узып тормыш тәҗрибәсе туплаганнан соң, хикәя, повесть жанрларында беренче ныклы әдәби адымнарны ясый. Соңрак зур романнар иҗат итүгә күчә: «Кубрат хан», «Шайтан каласы», «Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный», «Аллаһы бүлгә», «Батый хан һәм Ләйлә», «Атилла» кебек әсәрләре белән тарихи романнар остасы булып халыкка таныла.

Хабибуллин М.М. Взгляд на историю державы.

Рассматриваются причины и последствия имперской, державной направленности традиционной российской историографии, прослеживается судьба М. Худякова и Л. Гумилева, в своих трудах правдиво отобразивших историю татар и других тюркских народов.

Мин мәктәп елларыннан ук тарих белән кызыксына башладым. Ә инде үсә төшкәч, Россиянең «Повести временных лет» елъязмасын укый-укый бер нәрсәгә төшендем: тарих – һәр кеше, һәр халык, һәр ил өчен үрнәк һәм ғыйбрәт алырлык гаять дәрәҗәдә җитди фән икән. Белгәнәбезчә, фән төгәллеккә ярата. Ә менә Россия тарихы риваять-легендалардан гына тора дияргә була. Чынлап та, Россия тарихын укып кына һич тә тарихта булган теге йә бу вакыйгага төгәл һәм дөрес җавап таба алмыйсың. Чөнки Россия тарихын ил төхетәнә килгән һәр кенәз, һәр патша, һәр түрә үзе уздырган сәясәткә җайлаштырып, үзгәртеп яздырган. Шул сәбәпле, Россия тарихының асылына төшенү кыен, беренче карашка хәтта мөмкин дә түгел. Шул хакта халыкларны һәм килчәк буын язучыларын кисәтеп, XII гасырда ук Аурупаның мәшһүр тарихчысы васыятьнамә йөзөндә болай язып калдыра:

«Өгәр дә мәгәр тарихчы үз чоры халыклары турында хакыйки дөреслеккә йөз тотып, теге йә бу халыкның тарихын язарга керешә икән – белеп торсын – моның белән ул үзенә дошманнар гына җыячак, ә инде асыл хакыйкатын качарга тели икән, ул хак тарихны яшерергә мәҗбүр булачак. Бу исә тарихчы өчен үтә яман нәрсә, чөнки тарихта булган хакыйкатын яшерү, тарих язучыны хатадан-хатага, ялганнан-ялганга гына илтәчәк. Ә инде тарих язучы тарихта булган хәлләрне тәгаен дөрес итеп бирә икән һәм хакыйкатын тугры ка-

лып эш итә икән – бу хәл дә тарих язучыга карата күпләрдә канәгатьсезлек билгесе уятачак. Ә моны болай дип кенә аңлатып булыр иде: «Ялагайлык – дусларың ишәйтсә, хакыйкаты дошманнарың ишәйтер». Инде теге йә бу тарих язучы оятсыз төстә ялагайлык юлына баса икән һәм булган хәлләргә вә вакыйгаларга үзгәртмә ялганнар өсти икән, бу хәл аны соңрак шул чиккә җиткереп түбәнсетүгә китерәчәк ки, аңа тарихчы булудан булмасы мең тапкыр хәерлерәк булачак, шул исәптән үзе яшәгән җәмгыятькә дә. Тарих язучыга хакыйки булган хәлләрне яшерү – үзе үк чирканыч бер хәл булырга тиеш. Чөнки хакыйкатын ялган аша ялганга төрөп тарихта бирү – җиңел ышанучан киләсе буынны төмам юлдан яздырачак. Ахыр килеп, тарих язарга керешкән кешегә янә бер куркыныч бар: тарихта булган хәлләр коры тел белән язылмаса, тарихта булган хәлләр ялкынлы һәм ышандыргыч тел белән язылырга тиеш. Һәр сүзтезмә, гомумән, тарих язучының һәр сүзе тарихта кылынган гамәлләргә тәңгәл килергә һәм тарих язучының теле шул чорда булган вакыйгалардан һич тә калышмаса тиеш» [Вильгельм Тирский. *Sacra Historia Paruis*, 1185/ Жур. //Радянский писменник». – Киев, 1975].

Русиядә исә хакыйкатын эзләү Каф тауларының түбәсенә таба хәрәкәт итсә – яшәү дәверендә кылган кырын эшләре, кылган гамәлләре һәр чорда да түбән таба тәгәрәде. Русия империя булып яшәү дәверендә бер генә

илгә дә уңай яктан үрнәк була алмавы белән бергә, илләр белән тыныч рәвештә сәүдә итү урынына, дөньядагы илләр арасынан сугыш өчен дус-ишләр эзләде. Иң гажәбе, гасырлар буена чимал сатып, корал белән куркытып, күп вакытта ул коралны үз тарафдарларына бурычка биреп экономикасын күтәргә тырышты. Тарафдарлары исә бурычларын түләргә оныттылар, йә булмаса мөмкинлекләре булмады. Россия дәүләте ул бурычларны гамәлдән чыгарырга мәжбүр булды. Ә күп очракта Россия ясап саткан күп кенә кораллар рус халкының үзенә таба борылды.

Россия империясә бүген дә бары тик бер максат белән генә яши: солдат озак йокларга тиеш түгел, озак атмаган мылтыкның көпшәсе тутыккан кебек, озак йоклаган солдатның да итек астына суккан кадаклары тутыгырга мөмкин.

Шуның өчен солдат һәрвакыт сугышып торырга тиеш. Шуңа таянып нәтижә ясарга мөмкин: сугыш империяләр өчен яшәү чарасы булган һәм ул бүгенге империяләрдә дә шул рольне үти. Һәм тарихы да күз угында сугыш каһарманның тотып языла. Россия исә сугышка балаларны мәктәп елларынан ук хәзерли. Шуңа сәбәплә, кул астына кергән башка милләт балаларына да бары тик Россия тарихын гына укытты. Ни хикмәт, Россия аягына тагылган авыр гер хәлендәге, союздаш республикалар дип аталган, кайчандыр бабалары яулаган халыклардан арынса да һәм гасыр азагының туксанынчы елларында дөньядагы цивилизациялә илләргә тиңләшәргә теләп, шуңа илләрнең әхлакый юнәлешенә йөз тотса да, империя чорындагы ялган тарихын үзгәртмәде генә түгел, киресенчә, империяне көчәйтәргә юнәлтелгән яңа тарихын язарга кереште. Ә иң гажәбе – татар халкы Россиядә калып, сан аягынан икенче урында торса да, Россия бу халыкка карата империячел сәясәтен мыскалда үзгәртмәде. Хак, соңгы елларда йомшаграк караш сизелә, ләкин бу хәл хакыйки дәрәжәлә аңларга тырышкан түрәләр дәирәсендә генә шулайрак. Россия шовинистлары исә татарларга карата булган мөнәсәбәтләрен мең еллар элек булган кебек дәвам итәләр. Бүгенге көндә дә Татарстан халкы ирешкән уңышларга көнләшәп карау бар. Шак катмалы хәл, бүгенге Россиядә мәктәп дәрәжәләреннән алып, югары уку йортларына, матбагага, радио-телетапшыруларга кадәр – империянең тәүге дәверенә мәдхия укуга – үткәнне тансыклауга кайтып калды. Россия империясенең үткән юлына, бигрәк тә язылган ялган

тарихына объектив бәя бирү кебек гадел вә хакыйки караш гомумән матбугат битләрендә була торган сирәк күренеш. Ул гынамы, татар халкының мәдәниятына, сәнгатенә һәм аларның вәкилләренә кимсетеп карау һәм хәтта матбага битләрендә ачыктан-ачык нәфрәт белдерү – еш күренә башлады. Ә бит һәр чорда да татар зыялыларын Россиядә һәрдаим эзәрлекләделәр, бу хәл советлар чорында бигрәк тә массакүләм төс алды. Татар зыялыларының бик күпләрен илдән сөрделәр, бәгъзеләрен исә бер гаепсезгә җәзалап үтерделәр – юк иттеләр.

Татар баласын, татар үсмерен, татар кешесен үз ана телендә укыту, аңа үз ана телендә белем бирү, үз халкының тарихын укыту тыелды. Татар милләтеннән булган кешене Россиядә үз ана теленнән, диненнән һәм тарихынан биздерү өчен империянең пропаганда чараларын уздыручылар кулларынан килгәнне барысын да эшләделәр – татар кешесен «поганый» дип атап, аны вәхшиләргә тиңләүгә кадәр барып җиттеләр. Шуңа сәбәплә, күп кенә татар милләтеннән булган кешеләр маңкортка әверелделәр, ә беришләре исә үз милләтеннән ваз кичеп, христианнарның исем-фамилиясен алып, руслашып киттеләр, бәгъзеләре исә без – «болгарлар», бабаларыбыз «болгарлар» булган дип, паспортларына «болгар» дип яздыруга кадәр барып җиттеләр. Россия тарихчыларында татарларга карата мөнәсәбәт шуңа чиккә барып җитте ки, кара этнең баласын ак эткә тага башладылар. Россия башына нинди генә афәт вә фаҗига килсә дә, татарлар кылган булып чыкты. Әнә шуңа хәлләрдән соң татар атамасыннан качу, татар булудан оялу, башка милләт вәкиле булып китү совет чорында үтә яман төс алды, чөнки илдәге большевиклар фиркасе – коммунистлар йөзәндә – бөтен дөнья халкына бер илдә булса да коммунизм төзибездип оран салдылар, ә ул җәннәттә Россиядәгекеше бары тик рус телендә генә сөйләшәргә тиеш иде. Шуңа сәбәплә татар зыялыларының күбесе Мәскәү арбасына күчеп утырырга, империя җырын җырларга мәжбүр булдылар.

Шуңа чиккә килеп терәлгәч, Россия тарихчылары «төмлөп» кулланган «татар» атамасына да тукталып китик әле. Кайсы гасырларда массакүләм төстә кереп китә Россия тарихына бу атама?..

Өч гасырга якын татар дәверендә яшәсәләр дә, Россия тарихчылары «татар» сүзенә XIX гасырда гына игътибар итәләр, һәм бу атаманы кем дә түгел, Россия тарихы корифейларына гап-гади укытучы тәкъдим итә. Гимназия укытучысы Наумов П.А. 1823 елда кечте-

ки генә китапчык бастыра һәм анда мондый юллар була: «...все истории между собой согласны, что они, свирепые завоеватели, были не татары, а монголы, ... лишь по мере приближения их к пределам нашего отечества и к странам Западной Азии были усилены местными татарами, т. е. народами турецкого племени. Далее надо их назвать татаро-монголами».

Иң гаҗәбе шул, ул чорда Петербургның фән зыялыларына гимназия укытучысы биргән атама ошый һәм бу ярлык Идел буенда меңнәрчә еллар яшәгән төрки халыкларга да тагыла. Тик ни хикмәт, Идел бие төркиләренә күбесе бу исемне тыныч кына кабул итми, әмма Россия тарихчылары «татар» атамасын бөтен дөньяга тараткан булалар инде. Әйе, гәрчә Алтын Урда империясе таркалганнан соң Үзбәк хан алып киткән төркиләренә үзбәкләр дип атасалар да, бер кемгә дә, бер илгә дә баш бирми йөргән качкын качакларны (руслар аларны үз тарихларына «казак»лар дип керттеп җибәрәләр) казахлар дип атасалар да (һ.б.), «татар» сүзе ни сәбәпләдер үз заманында иң зыялы булган һәм туар-туганнан бирле утрак тормыш иткән Идел бие төркиләренә ябышып кала. Ни кылмак кирәк, паспортларына «болгар» дип яздырсалар да, «татар» кушаматын без ташлый алмабыздыр. Болгарлар болганырлар – болганырлар да барыбер бер безнең арага кайтып төшәрләр. Чөнки торыр илләре, яшәү җирләре, туган-тумачалары бер. Бит, ахыр чиктә, бүгенге русларның да төп исемнәре «рус» булмый, бу исемне бүгенге руслар баскынчы варяглардан алалар, һәм нигәдер бер дә мин рус булмыйм, мин рус түгел, мин «варяг» дип паспортларына яздырырга ашкынып тормыйлар.

Моннан дистә ел элек Россия шовинистлары алдынгы карашлы рухани Александр Меньны үтерделәр. Бу кеше чын гуманист рухани була. Ул үзенә «Талмуд пәйгамбәрләре» дип аталган хезмәтендә болай ди: «Ана теленә, милләтенә, тоткан диненә карап кына теге йә бу халыкка каршы оештырылган геноцид – җир йөзәндә Хо́да тарафыннан куелган төртипне бозу гына түгел, иң әүвәл гавамга карата булган Аллаһу кануннарына каршы килү дә ул. Аллаһу алдында барлык милләتلәр дә тигез – яһүд көтүчесенә төп вәгазә энә шуннан гыйбарәт» [Александр Мень. Ветхозаветные пророки. – Ленинград, 1991].

Күрше-күрше халкын беркайчан да яратып бетермәгән, әлбәттә. Әйттик, борынгы мисырлылар һәм һиндлылар үзләренә әсир төшкән

кешеләренә «Иблис уллары» дип атаганнар; ә борынгы греклар үзләренә күрше булган скифларны (безнең борынгы бабаларыбыз сөннәренә) варварлар дип йөргәннәр; ул гынамы, аларны Хо́да тарафыннан кол итеп яратылганнар дип язганнар.

Христиан дине дә үз чорында халыкларга яңа төртипләр, яңа төшенчәләр алып килә: «Күпне алганнан – күп сорала да», «Без барысыннан да өстен, без Аллаһу сайлаган милләт, дип күкрәк какканнарны ахыр чиктә үкенү, үртөлү һәм ачы хәсрәт көтә, чөнки Хо́да хакыйкәтне бары тик гаделлектә, тигезлектә һәм татулыкта күрә. Аллаһу хөкеменнән берәү дә кача алмас!» – кебек изге вәгазь-гыйбарәләренә бер генә тарих язучы да читләтеп үтмәскә тиеш. Борынгы Бавил (Вавилон) шагыйрьләре батыр улларына дан җырласалар, Мисыр шагыйрьләре – мәжүси аллаларына, фиргәвеннәренә, хатын-кызларына мәдхияләр укыганнар. Аксакал грек шагыйре исә Гамир (Гомер) үзләренә каһарман улларына һәм камил коралларына дан җырлаган. Ни гаҗәп, Русия шагыйрьләре дә генералларына мәдхия укудан туктый алганнары юк. Россия империясен алга өндәгән, җиңүләрдән җиңүләргә алып барырга теләгән түрәләренә берсе дә гаделлек аша гаделлеккә омтылмады һәм аны сәяси юлдашы итеп алмады. Чиркәүгә барып, төре үпсә дә, кылган гамәле бөтенләй башка юнәлештә булды. Шул ук мәлдә бабалары язган ярым ялган тарихка да. Гимназия укытучысы керттеп җибәргән, руслар тарихка керттеп җибәргән «татар-монголлар» явы һәр түрә өчен «татар-монгол» явы булып калды. Мәктәпләрдә тарих фәне укытканда мин дә шулай сөйләргә мәҗбүр булдым. Ләкин тарихның асылы ничегрәк булган соң?

Бер мәлгә генә Евразиядә 1223 еллардан 1246 елларга кадәр булган хәлләргә кайтып карыйк әле. Асылда «монгол-татарлар» явы болайрак була: Идел бие эмирләре Алтынбәк белән Гази-Бараж пычакка-пычак килеп дошманлашалар. Ил башында утырган Илһам хан моңа бик игътибар итми. Шаулашырлар-шаулашырлар да, килешерләр дигән уйда кала. Әмма эмирләр шаулашудан узган булалар инде. Шул вакыт астыртын рәвештә эмир Гази-Бараж монголларга илчеләрен җибәрә һәм ниндидер ташламалар вәгъдә итеп, ярдәм сорый. Монголларның гаскәрбашы бу хәлне аксакаллары белән табында хәл итә: Идел бие Болгары эмиренә ярдәмгә барырга. Кыпчакларның Саксин каласы монголлар кулында ич инде. 150 меңнән артык гаскәр туплана, мо-

ның өстенә, Болгардагы камил коралларны искә алып, кирмән-кальга стеналарын җимерә торган, Кытай осталары ясаган тараннар да китерелә. Өнә шуның белән Идел буе Болгар дәүләтенң язмышы хәл дә ителә. 1236 елның август айларында 41 көн эчендә монголлар (Гази-Бараҗ илне эчтән таркаткан булса кирәк) Идел буе Болгарын төмәм туздырып ташлыйлар. Илһам хан, хатыны кенәз даирәсеннән булганга, Владимир кенәзнен ярдәмгә чакыра, әмма кенәз, кара исәп тотып булса кирәк, ярдәмгә килүдән баш тарта, гәрчә соңыннан үзе дә Илһам хан хәленә калса да. Ни чара кылмак кирәк, нә татар тарихында, нә руслар тарихында өнә шул хәл чагылыш тапмаган. Сугыш сәбәпсез булмый ич!

Менә шуның өчен нинди исем белән генә без татарларны тарихка кертәп җибәрмәсеннәр, минем өчен монголлар баскынчылар булып калачаклар. Россия тарихына кереп киткән баскынчы кыпчаклар кебек. Бит Россия тарихында да һәр рәнҗетелгән кенәз далага барып, ярдәмгә кыпчак ханнарын дәшә, тегеләргә нәрсәдер вәгъдә итә. Кыпчаклар киләләр, каршы як кенәзнң каласын алалар, халыкны талыйлар. Моңа исә кенәзләр үзләре гаепле, ә Россия тарихчылары бу яуларны баскынчылыкка кайтарып калдыралар. Шаклар катмалы. Идел буе Болгарында да нәкъ шул хәл була. Шуның өчен Алтын Урда ханнарына бер дә мәдхия укырлык түгел. Бүгенге Россия кул астындагы кебек үк ул вакытта да Идел буе төркиләре Алтын Урда империясенң колониясе булып калган, гәрчә империя ханнары төрки телдә сөйләшсәләр вә рәсми вә мәдәни язмаларын төрки телдә алып барсалар да. Борынгы Кытай акыл иясе үз хезмәтендә болай дип язып калдырган: «Вакыт бүгенгедән борынгыга таба бара». Һәм ул хаклы була. Үткәнне һәм бүгенге сәясәтне төгәен күзаллаганда гына киләчәкне ниндидер күләмдә фаразлап була. Борынгы күрәзәләр дә киләчәкне нәкъ шул юл белән фаразлаганнар.

Соңгы елларда миңа матбагада татар халкы турында язылган бик күп әдәби, фәнни һәм фаразлауга йөз тоткан хезмәтләр белән танышырга туры килде. Шул хезмәтләргә укый-укый мин бер нәрсәгә инандым: татар халкының ихлас тарихын язарга алынган бер генә рус язучысы да үз үлеме белән якты дөньядан китмәгән. Татар галимнәрен исә бу эшкә борын-борыннан ук якын җибәрмәгәннәр. Җибәргән хәлдә дә шарт куйганнар – йә русларга мәдхия укыйсың, йә бу хакта язмый-

сың...

Хак, Ленин революциясенә кадәр, ягъни XIX гасыр азаларында һәм XX гасыр башларында татар халкының Россия империясендә тоткан урынын ачыкларга теләп, үз чорының акыл һәм иҗтимагый фикер иясе философ Шиһабетдин Мәрҗани үз чишмәсен ерып җибәрә. Татарның шул чор мәшһүр тарихчысы турында рус тарихчысы В.Бартольд болай дип язып чыга: «татарлар арасында прогрессив агымга нигез салучы». Олы бәһа бу. Чынлап та, чорына күрә Ш.Мәрҗани гаять җитди хезмәт яза. Ихтирамга лаек галим иң әүвәл артта калуга дучар ителгән, белем алудан, мәгърифәттән мәхрүм ителәп, торгынлыкта калган татар халкын яклап, татарларны гасырлар буена мыскыллаган, кысрыклаган кара йөрәкле Россия шовинистларына каршы чыга, үз хезмәтләрендә татар халкының борын-борын заманнардан ук мәгърифәтле булуын раслый. Мөхтәрәм галим көнчыгыш галимнәренң хезмәтләренә таянып, алдынгы карашлы гуманист рус тарихчыларының хезмәтләрен мисал итеп алып, мактауга лаек хезмәт яза. Хезмәтенң бер шәендә ул киләчәк буыннарга васыять итеп болай ди: «Тарихчының вазифасы үз хәбәрдар булган һәм игътибарга лаеклы сүз-хәбәрләргә арттырмый һәм киметми, ничек бар шулай китерү, эчтәлегенң төп өлешен төшереп калдырмый һәм берәүнең дә файдасына яки зарарына тарафдар булмыйча бирү. Булганны – яхшымы ул, яманмы – ничек бар шулай бәян итү».

Һәр тарих язучының да дәрәслеккә йөз то-тарга зарурлыгын моннан да төгәл итеп әйтү мөмкин түгелдер. Нәкъ менә шул дәрәслек җитми дә инде Россия тарихына!

Татар халкының тарихын өйрәнүдә тарихчы галим Шиһабетдин Мәрҗанидән соң бу эшкә дистәләргә татар зыялылары керешә. Төрле сәясәти давыллар аша уза-уза Зәки Вәлиди дә татарларга карата үз сүзен әйтә. Соңрак Һади Атласи, Газиз Гобәйдуллин, татар тарихына аерата тирән төшәргә омтылган Риза Фәхретдин дә үз фикерен әйтә. Ахыр килеп, Гайнетдин Әхмәров, Фәт Вәлиев кебек галимнәр дә татар тарихына үз өлешләрен кертәләр. Аларны дөвам итүчеләр Альфред Халиков, Мирфатих Зәкиев, Миркасыйм Усманов, Әбрар Кәримуллин, Равил Фәхретдинов, Әзһәр Мөхәммәдиев, Фирдәүс Гарипова, Гамир Дәүләтшин һ.б. саллы-саллы хезмәтләр яздылар. Чит өлкәләрдә яшәүче М.Сәфәргалиев, Р.Вәзертдинов, А.Сөләйманов, Мурад Аджи, Рәхим Теләшев, Ф.Рәшитов, һ.б., Америкада

яшәүче Ишбулдин, Мәмәд Сәдияр, төркияле татар Казим Миршан һ.б. татар халкы турында көнләшерлек хакыйкәткә йөз тоткан хезмәтләр яздылар.

Казан татарлары тарихына чыгышы белән немец булган Карл Фукс та үз өлешен кертә. Казан ханлыгы турында төплә һәм ихтирамга лаек хезмәт белән рус тарихчысы Михаил Худяков Сталин җәлләдлары тарафыннан атыла, шул исәптән аның фикердәше Н.Фирсовны да читләтеп үтмиләр. Совет чорында исә А.П.Смирнов «Волжские булгары» хезмәтен яза. Бу тарихчы, гәрчә Идел бие төркиләрен славяннар итәргә тырышса да, Ибн Фадлан-ның юлъязмасындагы «сакалиб» сүзен «славян» сүзгә дип язса да, ул гынамы, борынгы төрки болгарлар бүгенге чуашлар ул дип расларга маташса да – хезмәт бар, язылган, калган.

Койты кылана татар халкының тарихын язарга керешкән язучылар һәм галимнәр белән империя. Шунның өчен күп кенә Россия тарихчылары татар халкының тарихын язудан баш тартты. Һәр галим, кулына каләм алуға, Михаил Худяковның язмышын күз алдына китерде. Советлар чорында исә татар халкының тарихын язу тискәре яктан сурәтләүгә кайтып калды. Тюркология белән шөгыйльләнгән галимнәрнең күбесен сөргеннәргә озаттылар. Шулар арасында гомерен тюркологиягә багышларга җыенган яшь галим Лев Николаевич Гумилев та була. Бу галим-тюрколог, Евразиядә көн күргән төркиләргә тарихыннан башлап, бүгенге татарларның тирәннән килгән хакыйки тарихын өйрәнүчеләргә берсе буларак, һәрчак кемгәдер комачаулый, иң әүвәл, әлбәттә, Россиянең шовинист һәм тарихта булып та тарих фәннәннән ерак йөргән булдыксыз бәндәләргә. Лев Николаевичны төрки-татар халыкларының тарихын язарга керешкән өчен Себер лагерьларына озаталар. 15 ел гомерен Себер лагерьларында уздыра яшь галим. Лагерьдан чыкканда аңа инде 43 яшь була. Туган каласына кайтуға, ул янә яшьлегендә сайлаган эшенә керешә. Аңа бу темага кагылмаска кушалар, аңы кисәтәләр, әмма Лев Николаевич яшьлектә сайлаган темасына тугры кала. Ил-каласына кайта-кайтуға ул янә төрки-татар халыкларының тарихын язарга керешә. Уннарга хезмәт языла. Әнә шулай моңа кадәр Россия шовинистлары тарафыннан тыелган тема ялтырап китә һәм күптән үз бабаларыбызның ихлас тарихын зарыгып көткән татар кешесенә өстәленә ята. Шушы темага үжәтләнеп керешкәнә өчен кадимки карашлы

академик Б.А. Рыбаков кебек фән эһелләре аңа каршы чыгалар, аны Россия империясенә төп идеологиясеннән тайпыласың дип каһәрлиләр, әр яудыралар. Империя цензурасы Лев Николаевичның зур хезмәтләрен генә түгел, төрки-татар темасына язылган кечкенә мәкаләләрен дә энә күзеннән уздыра. Галимне тавыш-тынсыз гына эзәрлекләү башлана, ялагай яшь галимнәрне аңа өстерәләр, империянең алтын баганасын какшатасың дип, әр-яла яудыралар. Бу хәл 1986 елларга кадәр дәвам итә.

Әйтергә кирәк, татар халкының тарихын язган, татар халкын төрле тарихи һәм фәнни дәлилләр китерә-китерә яклаган һәм дөнья халкына җиткәргән галимне торгынлык елларында төрки республикаларның бер генә түрәсә дә яклап чыкмады. Хак, 1991 елда СССР таркалгач, Азербәйҗанда галимнең «Тысячелетие вокруг Каспия» дигән хезмәтен китап итеп бастырып чыгардылар. Төрки-татар халкының мөмкинлекләре чамалы икәннән белеп булса кирәк, көннәрдән бер көнне Лев Николаевич көндәлегенә болай дип язып куя: «Я, русский человек, всю жизнь защищаю татар от клеветы...». Минемчә, галим «ә алар...» дип өстәргә теләгәндер, әмма дәвам итмәгән. Һәм бик дөрес эшләгән. Мөхтәрәм галимне татар халкы онытмады. Титаник хезмәтләрен искә алып, Татарстан Республикасы президенты Минтимер Шәймиев инициативасы белән галим вафатыннан соң ул яшәгән өй-йортка мемориал такта-һәйкәл куелды. Олуг галимнең татар халкына күрсәткән фидакар хезмәтен билгеләүче бүләк-һәйкәл иде бу. Шушы һәйкәл куелгандан соң мин Санкт-Петербург каласында булдым. Һәйкәл куелган өй кырында алтын хәрефләр белән язылган сүзләргә укый-укый мәрхүм Лев Николаевичны искә алдым. Бит миңа да ул тарихи әсәрләр язарга үз фатихасын биргән иде. Шунда мин аңа кат-кат янә-янә рәхмәт укыдым. Шушы олуг галим минем фикеремне кузгатып җибәرمәгән булса, мин беркайчан да тарихи әсәрләр язарга керешмәгән булыр идем. Рәхмәт аңа, чорыбызның олуг тарихчысына! Борынгы бабаларыбыз тормышына багышлап «Кубрат хан» әсәрмә язарга да мин Лев Николаевич киңәше белән керешкән идем. Ышанам, татар халкының тарихына алагам зур өлеш керткән галимгә – Лев Николаевич Гумилевка – Казанда да һәйкәл куелыр. Ә инде аның исемен мәңгеләштерү өчен татар халкының азау тешенә кадәр тия башлаган Карл Маркс, Большая Красная кебек урамнарның берсенә аның

исеме бирелер.

«Тарихы юк халыкның киләчәге дә юк,» – дип язганнар борынгы акыл ияләре. «Тарихсыз халык гүя ятим бала», – дип язды үзенә «Татары-тюрки – потрясатели вселенной» дигән өч томлы хезмәтендә галим-тарихчы Рафаэль Бәзертдинов. Татар халкының тарихына кагылып ул болай ди: «... безнең бабаларыбыз болгарлар гына түгел, гуннар да булганнар». Ә бит тарихчы хаклы, гәрчә аңа кадәр күп кенә тарихчылар бу хакта язсалар да, галимнең хезмәте аерым игътибарга лаек. Чынында исә безнең бабаларыбыз гун-болгарлар V гасырда Аурупа халкын мәңгелек Рим империясә коллыгыннан азат итәләр, бер сүз белән әйткәндә, коллар исәбенә яшәгән империягә нокта куеп кайталар.

Ләкин соңрак үтә сәер хәл туа, егерменче гасыр башында ук демократиягә йөз тота башлаган Аурупа халкы үзләрен мәңгелек коллыктан азат иткән Атилла кебек каһарманнарга каһәр укудан уза алмады. Ни гаҗәп, төп империя тәртипләрен Көнчыгыш Рим – Византиядән турыдан-туры кулдан-кулга алганга, Россия тарихчалары да үз тарихларын ауропалылардан ияреп язудан ары китә алмадылар. Ә бит Аурупа халкын коллыктан азат итеп кайтканда гун-төркиләр арасында Атилла ханга ант иткән ант-славяннар да булалар, гәрчә соңра «рус» исемнә алсалар да. Нәкъ менә шул тарихи фактлардан өрәктән курыккан кебек куркалар да инде Россия тарихчылары. Ченки соңгысын таныганда «Повести временных лет» елъязмасын бөтенләй яңабаштан язарга туры киләчәк. Ә ул елъязма меңләгән галимнәрне ашатучы алтын табак булып тора.

Тарихта болай була. Атилла хан үлгәннән соң (ә ул 56 яшендә 453 елда үлә) гуннарның бер өлеше – төрки-болгарлар – Азов диңгезе буйларына, Дон елгасының түбән якларына кайталар. Бериш төрки-болгарлар исә ант-славяннар белән элекке Германрих корольнең башкаласы булган төбәккә – бүгенге Киев тарафларына кайталар.

VII гасырда ошбу төбәкләрне дә кертәп, үз чорында дөһшәтле булган Кубрат хан Көнчыгыш Аурупада беренчеләрдән булып үзенә дәүләт тәзи, ә Киев төбәгенә, биләмә белән идарә итү өчен, энесе Шамбат ханны жиберә. Бу хакта мәгълуматны X гасырда Византия тәхетендә император булып утырган һәм улы Романга «Империя белән ничек идарә итәргә» дигән күрсәтмәләрен язган Константин Багрянородныйның хезмәтендә

табарга була. Бу император өзеп-салып: «Киев каласына нигезне Шамбат хан салды», – дип яза.

Соңрак, инде VIII гасырда, Азов диңгезе буйларын һәм үз чорында «Кара Болгар» дип аталган Киевны дә кертәп (шул исәптән Идел бие Болгарын да), Хазар каганаты аякланып китә. IX гасырда Хазар каганаты чөчөк ата. X гасырда ул эчтән һәм тыштан таркалуға таба кузгала. Шул чорларда Киев Русе һәм Идел бие Болгары дәүләтләре каганаттан аерылып чыгалар һәм мөстәкыйльлеккә йөз тотуга керешәләр. XI гасырда аяклана башлаган Кара Болгар Киев Русе йөзендә еллар уза-уза державага өверелә.

Кем, кайчан һәм нинди халык русларга Аурупада бер булган зур державага өвереләп китәргә ярдәм иткән һәм, әйтергә кирәк, кораб жылкәне булган?

Җавап бер булып: гомер буйларына Идел буенда көн күргән төрки-болгарлар һәм шул ук исемне йөртәп тә соңрак татарлар дип аталган халыклар. Менә ни өчен мин бу хезмәтмә державаның аякланып китү чыганагына аеруча игътибар иттем. Ахыр килеп, мин бер нәрсәне, бер хакыйкәтне ачыкларым: Киев Русе тәхетенә утырган һәр кенәзнәң «Повести временных лет» елъязмасына кулы кергән – ул аңа үз сәясәтен уздыруда ярдәм иткән. Елъязманы алып баручы монахлар исә иң өвәл бу тарихи документка христиан динә аша күз ташлаганнар, шул исәптән кенәз теләгән дә искә алганнар. Кайчак, кайсы гасырда гына языла башламасын (бу хакта әле булса галимнәр арасында бөхәс бара), Россия тарихы турыдан-туры өвәл төрки-болгарлар, соңрак татарлар белән бер чылбырда барган. Россия тарихын белмичә, татар дигән халыкның тарихын язү мөмкин түгел.

Галимнәр арасында Киев Русе тарихы, го-мүмән, Россия империясә тарихы XI гасырда Киев Русендә языла башлый дигән фаразлау бар. Ләкин моны раслый торган рәсми дәлиләр юк хәлендә. Шуңа карамастан, елъязма бар, елъязма йөрештә. Безгә билгеле булганы шул – елъязманы Радзивилов язмасы йөзендә Петр патша Аурупадан алып кайта. Ә бу хәл булды 1713 елда. Әнә шуннан аякланып китә Россия тарихы.

Минем максатым исә дини һәм сәясәи яктан монахлар гына түгел, кенәзләр һәм патшалар да жуйдырган әнә шул тарихтан төрки-болгарлар һәм бүгенге татарларның тарихын ниндидер күләмдә тулыландыру гына иде. Теләгән максатыма ни дәрәҗәдә ирешкәнмен, анысын инде Сизә калдырам, кадрлә укучим.

© Галиева Э.Р., 2001

20-30нчы ЕЛЛАРДА ТАТАР ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕНДӘ МӘДӘНИЯТ-ТАРИХ МӘКТӘБЕ*

Эльмира Галиева



ЭЛЬМИРА РӘКЫЙП кызы ГАЛИЕВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт педагогия университетының татар әдәбияты кафедрасы доценты.

Әдәби тәнкыйть, эстетик фикер, әдәбият белеме тарихы буенча 30дан артык фәнни мәкалә авторы.

Галиева Э.Р. Культурно-историческая школа татарского литературоведения 20-30ых годов.

Рассматривается история формирования научных направлений и методов исследования, а также принципы, программы и методология татарского литературоведения 20-30ых годов XX века.

Октябрь инкыйлабыннан соңгы яңа ижтимагый-тарихи шартларда әдәбият белеменең аеруча кызу темплар белән үсеп китүе, бу өлкәдә фәнни эзләнүләрнең актив төс алуы заман ихтияжы, тормыш таләбе белән аңлатыла. Жәмгыять тормышының бөтен өлкәләрендә яңаны төзү хәрәкәте кузгалды. Әдәбият белеме өлкәсендә дә бөтен нәрсәне яңадан эшләү, башлангыч нигезләреннән алып әдәбият теориясен кабаттан төзеп чыгу, әдәбият тарихын язу, әдәбият фәненең фәлсәфи-эстетик, методологик позицияләрен аныклау, шул нигездә татар әдәбияты буенча яңа программалар, дәрәслекләр булдыру, әдәбият фәнен төрле дәрәжәдәге уку йортларында бирү, укыту, укучыларны, студентларны әдәбият фәне буенча киң белем белән коралландыру һ.б. эшләр гамәлгә ашырыла башлады. Татар академик әдәбият белеменең, татар культура-тарих мәктәбенең үсеш үзенчәлекләре нигездә әнә шулардай гыйбарәт булды.

Татар галимнәре культура-тарих мәктәбе методологиясенә хас булганча — әдәбиятның тормыш, жәмгыять тарихы белән тирән бәйләнеше булуы турындагы фикердән чыгып эш ителәр. Г.Нигъмәтинең бер хезмәте нәкъ әнә шулай дип атала — «Әдәбият һәм тормыш» [1]. Яисә Г. Сәгъди — ул үзенең әдәбиятны өйрәнү концепциясен мәкалә исеменә үк чыгарды [2]. Алар үзләренең хезмәтләрендә әдәби әсәрне аерым тарихи-ижтимагый чор җимеше, һәйкәле, мәдәни-тарихи үсеш факты итеп

карадылар, әдәбиятта, әдәби күренешләрдә ижтимагый-тарихи тенденцияләрнең, көчләр һәм хәрәкәтләрнең закончалыклы чагылышын күрделәр, һәртөрле әдәби күренешләрнең тарихи әһәмиятен һәм мәгънәсен, эчке табигый үсеш үзлекләрен күрсәтергә, ачыкларга омтылдылар. Әдәбиятны барыннан да элек ижтимагый тормышның, халык рухының, психологиясенә чагылышы буларак тикшерделәр, бәяләделәр. Шуның нәтижәсендә язучыга һәм әдәби әсәрнең бөтен төзелешенә, калыбына, характерына йогынты ясаучы, тәәсир итүче ижтимагый-тарихи шартларны җентекле, төпле ачыклауны үзләренең төп бурычлары итеп куйдылар, аерым язучылар иҗатының, аерым әдәби эпохаларның социаль мәгънәсен ачыклауга җитди игътибар бирделәр. Моның белән, әлбәттә, 20-30нчы елларда татар галимнәре эстетик тәнкыйтькә, «эстетик» мәктәпкә үзләренең мөнәсәбәтләрен күрсәттеләр, барыннан да бигрәк, аның әдәбиятның тарихи үсешен исәпкә алмый торган бәяләрен кабул итәргә риза булмауларын белдерделәр. Эстетик тәнкыйть, әдәби әсәрләрнең матурлыгына төпле игътибар биргән хәлдә, иҗат процессы, аны тудыручы чор, шартлар, җирлек, тирәлек, халык тормышы белән бөтенләй диалек кызыксынмады.

Милли әдәби фикер тарихында эстетик тәнкыйть урнаша башлавы XX гасыр башларында күзәтелде: моның кайбер чагылышлары Н.Хәлфин, Г.Ибраһимов һәм башкаларның шул чор тәнкыйть иҗаты практикасында бар. Алар әдәбиятның, шигъриятнең максатын матурлыкны сурәтләүдә күрделәр.

* Ахыры. Макаләнең башы журналның 2001 елгы 1нче санында

И.Хәлфин һәм башка тәнкыйтьчеләр, Г.Сәгъдинең әдәбият теориясе һәм әдәбият укуы методикасы буенча язылган хезмәтләрен тәнкыйтьләп, әдәбиятны нәфислек предметы итеп карауга каршы булдылар. И.Хәлфин бер тәнкыйть мәкаләсендә [3] «чынбарлыктан аерылганда гына чын әдәбият тудырырга мөмкин», — дип белдерде. Чын шагыйрьнең бурычы «бер мәсләккә, бер фикергә хезмәт итү» түгел, нәфислеккә, «нәфасәткә хезмәт» итү булырга тиеш дип санады. Шагыйрьләребезне... «нәфис әдәбияттан гади әдәбиятка, шигырь вә сәнгать почмагынан дөнья вә гарыз чатына таба күчү»дә гаепләде. Г.Ибраһимов үзенең «Татар шагыйрьләре» дигән мәгълүм хезмәтендә, мәсәлән, XX гасыр башы татар шигъриятенә — Г.Тукай, Дәрдемәнд, С.Рәмиев кебек шагыйрьләр иҗатына эстетик тәнкыйди бәя бирде, иң әүвәл «образлылык, сурәтлелек, өслүб матурлыгы, сөйләм җиңеллеге, яңарыш нәфислеге, тел чисталыгы кебек критерийлар»ны алга куеп эш итте [4].

Эстетик тәнкыйть тарафдарлары әдәбият, сәнгатьнең иҗтимагый тормыш белән бәйләнешен, иҗтимагый башлангычын принципта кире какмасалар да, әдәби әсәргә саф сәнгать кануннары һәм кагыйдәләре буенча тикшерүне төп максатлары итеп тоттылар.

Г. Ибраһимов 1913–15нче еллар арасында язылган хезмәтләрендә, мәкаләләрендә әдәбиятка башлыча сәнгатьлек җәһәттеннән, эстетик яктан якын килергә тырышты. Аның фикеренчә, «сәнәигы нәфисәдә матурлык беренче урынны тотса, ул матурлыкны тәҗәссем иттерә, ул матурлыкны аңлау хисен куәтли...» [5].

Эстетик тәнкыйть тарафдарлары тарихи үсеш логикасы, әдәбият, сәнгать күренешләренә диалектик якын килү зарурлыгы турындагы өйрәтмәдән чигенеп, шигърият дөньясы тормыш прозасыннан ерак тора, шагыйрь бер минутлык мәнфәгатьләргә түгел, матурлык, мәхәббәт, изгелек кебек мәңгелек идеяләргә хезмәт итәргә тиеш, дип чыктылар. Янәсе, тормыш-чынбарлык белән бәйләнеш — әдәбиятны тенденциозлаштыра, аның сәнгатьлегенә зыян китерә дип каралды. Г. Ибраһимов хәтта «әдәбиятның тормыш белән бәйләнеше турында бәхәсләшү буш эш» дип тә белдерде.

XX гасыр башында Г.Баттал, Ж.Вәлиди, Г.Гобәйдуллиннар да өлешчә эстетик тәнкыйть позицияләренә күчеп алгаладылар.

Шунысын да әйттик, татар әдәбият белемдә «эстетик тәнкыйть» төшенчәсен беренче мәртәбә Г.Халит кулланды. XX гасыр башы

татар әдәби тәнкыйте турында сүз алып барганда, ул анда реалистик тәнкыйть белән бергә эстетик тәнкыйтьнең дә барлыкка килүен күрсәтте.

Рус әдәби тәнкыйте тарихында да мондый юнәлеш булуы мәгълүм. В.И.Кулешовның «История русской критики» дигән хезмәтендә эстетик тәнкыйтьне карауга бер бүлек бирелгән [6, 15-227 б.б.]. «История русской критики» (М., 1958) дигән 2 томлык күмәк хезмәттә дә Н.И.Пруцков тарафыннан язылган «Эстетическая критика» дигән бүлек бирелгән. Русларда эстетик тәнкыйть тарихын өйрәнәп язылган бүтән хезмәтләр дә бар [7].

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, рус эстетик тәнкыйте XIX гасырның 40нчы–50нче елларында күтәреләп чыга һәм ул А.В.Дружинин, В.П.Боткин П.В.Аннеков, С.С.Дудышкин һ.б. рус тәнкыйтьчеләренең исемнәре һәм эшчәнлекләре белән бәйләнгән.

Эстетик тәнкыйть В.Г.Белинскийның реализм концепциясен яңадан тикшерү эшенең башланып китүе белән бәйләнештә туа. Бу эш өлгә концепцияне тагын да камилләштерү максаты белән оештырылган була. Эстетик тәнкыйть эшлеклеләре һәм аңа якын торучылар сәнгатьтә иҗтимагый-тарихи критерийның булуын танысалар да, «тенденциоз» сәнгатькә каршы чыгалар, Л.Толстой, И.Тургенев, А.Островский әсәрләренең социаль эчтәлеген күрсәтмичә, аларны саф нәфислек ягынан чыгып кына тәнкыйтьлиләр. П.В.Аннеков, мәсәлән, Л.Толстойның «Война и мир» эпопеясендә чор рухының чагылышын, тарихи дәрәҗә, көнкүреш картиналары һәм сурәтләрен чагылдыруны әсәрнең җитешсезлеге итеп күрсәтә [8].

Рус эстетик тәнкыйть вәкиле В.П.Боткин шигъриятне, музыканы, сынлы сәнгатьне яхшы белгән (бездә эстетик тәнкыйть вәкиле Г.Ибраһимов та шигърият, сынлы сәнгатьне яхшы белгән). Үзенең музыка турындагы мәкаләсендә ул музыкаль әсәрләрнең «эстетик әһәмиятенә» игътибар итә.

С.С.Дудышкин да эстетик тәнкыйть принципларын яклап, Н.Г.Чернышевскийның «прекрасное есть жизнь» (матурлык ул тормыш үзе) дигән тезисына каршы чыга.

Әдәби әсәргә матурлык кодексыннан, сәнгать кагыйдәләреннән торып кына бәя бирергә омтылу — әдәбиятны, сәнгатьне ниндидер хәрәкәтсез бер организм итеп карауга китерер иде. Моңы 20нче–30нчы елларда татар галимнәре яхшы аңладылар, әдәбиятны, иҗатчы шәхесен бик күп төрле котылгысыз шарт-

лар әйләнәсендә, эчке һәм тышкы факторларның үзара бик катлаулы бәйләнеше нәтижәсендә дөнъяга килгән үзенчәлекле иҗтимагый күренешләр буларак өйрәнүне дәрәҗәсиз таптылар.

Культура-тарих әдәбият белеме әдәбиятны, әдәби үсешне гомумрухи культура контекстында карап, әдәбиятны «факторлар теориясе» нигезендә, аның барлыкка килүендә сәбәпче булып торган бик күп төрле эчке һәм тышкы факторлар системасы бәйләнешендә карарга һәм аңлатырга омтылды. Бу яктан караганда, культура-тарих методы әдәбият белеме практикасында моңа кадәр кулланылган һәм күпчелек очракларда әдәби процессның кайсы да булса бер генә ягын аерып алып һәм абсолютлаштырып караган башка тикшеренү методларыннан (мәсәлән, эстетизм, биографизм, формализм, мифологик мәктәп һ.б.) әдәби-тарихи корылышының киңлеген, фактик арсеналының байлыгы белән аерылып торды.

Рус, Көнбатыш Европа галимнәре кебек үк, татар галимнәре дә, мәсәлән, Г.Сәгъди, Г.Ибраһимов, Г.Нигъмәти һ.б., әдәби үсешнең иҗтимагый шартларын өйрәнгәндә доминант факторларны алга куеп карадылар, әдәбиятны социаль доминантлар яктылыгында тикшерергә омтылдылар [9-12]. Бу һич тә вульгар социализмга йөз тоту, иярү түгел иде, ә, бәлки, гомум Европа культура-тарих мәктәбе традицияләре белән тыгыз бәйләнештә барудан. Татар галимнәре дә әдәбиятны үз чорының төп идеясе яктылыгында карап, теге яки бу социаль доминантның җәмгыятьнең рухи тормышында ничек чагылуын күрсәтергә омтылдылар. Мәсәлән, Г.Нигъмәтинен Г.Ибраһимов иҗатын анализлап язган мәкаләләре шундый. Ул [9]да 20нче–30нчы еллар татар әдәбиятын Октябрь инкыйлабы, гражданның сугышы, социалистик төзелеш вакыйгалары чагылышы итеп карап, әдәби әсәрләрдә шул вакыйгаларның халыкның рухи тормышында чагылу рәвешен тикшерүгә, ачыклауга игътибар итте, шул чорның идея атмосферасында халык мәнфәгатьләрен төп рухи көч итеп күрсәтте. Әдәбият галимнәре чорның идея атмосферасында җәмгыятьнең рухи моментларына игътибар итеп, шулар яктылыгында теге яки бу чор әдәбиятының үзенчәлекләрен билгеләргә омтылдылар. Тикшеренүләрдән күренгәнчә, әдәбиятның социаль доминант белән бәйләнеше турыдан-туры түгел, ә арадашлы (опосредованный) икәнлеген ачыклана. Мондый ачыклаудан соң инде татар галимнәре әдәби әсәрне сәнгатьлек җәһәттән анализлауга күчәләр.

Шул рәвешле, 20–30нчы елларда татар галимнәренең хезмәтләрендә әдәби әсәрне анализлау билгеле бер системага корылган һәм ул анализ өч буынлы рәттән гыйбарәт була:

1) төп доминантны билгеләү (төп идеяне билгеләү);

2) аның әдәбиятта арадашлы чагылышын, гәүдәләнүен күрсәтү;

3) әсәргә әдәби-эстетик анализ ясау.

Әдәби анализда нәкъ менә икенче урта буынның урнашуы — доминант белән образлар арасындагы бәйләнешне күрсәтү, безнең фикеребезчә, вульгар социализмга киртә булып торган. Әдәбиятны социаль доминант белән туры бәйләнештә күрсәтү, арадашлы мөнәсәбәтләрен төшереп калдырып карау исә татар әдәбият галимнәренең хезмәтләрендә язучы һәм аның иҗатын турыдан-туры сыйнфый идеология чагылышы дип, берьяклы карауга китерде. Әдәби анализдагы икенче буын, рухи момент — моңа кадәрге татар тикшеренүчеләрен, язучыларын да үзенә нык җәлепиткән. Мәсәлән, Г.Ибраһимов үзенә «Безнең көннәр» романында 1905–07 елгы инкыйлаб вакыйгаларын турыдан-туры түгел, ә бәлки рухи процесслар аркылы, татар җәмгыятең рухи тормышын сурәтләп бирү аша күрсәтә. «Яшь йөрәкләр» романында язучы яңалык белән искелек көрәшен, татар җәмгыятеңдәге җәдитчелек белән кадимчелек хәрәкәтләре каршылыгын шулай ук геройларның рухи дөнъялары аша чагылдырып бирә.

XX гасыр башы классик татар әдәбиятында моның мисалларын байтак табарга мөмкин. Әйтик, талантлы сүз остасы Ф.Әмирханның «Хәят» повестында, «Тигезсезләр» драмасында яисә «Урталыкта» романнарында татар тормышы күренешләре, XX гасыр башы татар җәмгыятеңдә барган процесслар, искелек белән яңалык көрәше, буржуаз мөнәсәбәтләр һәм кешенең табигый теләк-омтылышлары арасындагы каршылыklar, җәмгыять кануннары һәм кеше язмышы, кеше бәхете мәсьәләләре геройларның рухи дөнъяларын сурәтләү, тирән рухи кичерешләре аркылы бирелә. Г. Камалның да «Безнең шәһәрнең серләре» пьесасында шәһәр байлары тормышын, аларның эш-гамәлләрен сурәтләве аша иң әүвәл XX гасыр башы татар җәмгыятең рухи атмосферасын бирүне максат итеп куюын күрәбез. Мәшһүр шагыйрь Г.Тукай да үзенә бихисап күп талантлы шигъри әсәрләрендә үз чоры татар җәмгыятең, милләт тормышындагы җитешсезлекләрен, караңгылыкны, искелекне, кеше бәхетенә дошман булган иҗтимагый система

күренешләрен лирик геройның тирән рухи кичерешләре, эчке дөньясы аша, рухи моментлар аша күрсәтеп бирде. Үзенә «Печән базары яһүд Яңа Кисекбаш» сатирик поэмасында Г.Тукай XX гасыр башының рухи атмосфера-сын аллегорик рәвештә, аллегориялар һәм мифлар ярдәмендә сурәтләүгә иреште.

Шулай итеп, XX гасыр башында әдәбият үзә әдәбият белеменең культура-тарих мәктәбе юнәлешендә үсеп китүенә китерде. Ягъни тикшеренү объектын, тикшеренү методын билгеләде.

Әдәбиятта тышкы дөньяның һәм аның күп төрле күренешләренең, геройларның рухи дөньялары аша үткәреп сурәтләнүе, образлар аша бирелүе, рухи моментның үзәккә алынуы, рухи якка игътибар итү – бу татар әдәбиятының борынгыдан килгән бер милли үзенчәлегә иде. Татар кешесенең электән үк мәселман традицияләре җирлегендә тәрбияләнүе рухи планда барды. Хак тәгалә, Ходай, рух, жан, күңел дөньясы, кеше рухы, халык рухы, заман рухы – гомумән мәселман цивилизациясендәге һәм культурасындагы рухи башлангыч вакытлар үткән саен киңрәк планда аңлана һәм санала башлады. Г.Утыз-Имәни, Ш.Мәрҗаниләрдәге рухилык философиясе рухи якның өстенлегә белән аерылып торган Көнчыгыш, төрек әдәбиятлары йогынтысы белән көчәйтәләр, татар әдәбиятының бер хактерлы билгесенә, сыйфатына әверелде. 20нче–30нчы елларда әдәби анализ системасында урта буынның – икенче звеноның – идеяләр белән образлар арасындагы бәйләнешне күрсәтүнең үтә җитди урын тотуы татар тормышында электән килгән рухилыкның көчле чагылуы белән багланышта каралырга тиеш. Рухи традицияләренең базис өстенә корылган ескорма белән тоташуы да бу чорда рухилыкның марксизм белән үзенчәлекле симбиозын барлыкка китерде. Марксизм, бәлки, шуны үзә дә искәрткән, рухи-идеологик якка акцентны арттырып, әдәбиятта чынбарлык күренешләренең, идея-фикерләренең образлар аша сурәтләнү формаларда чагылуына әверелүгә ярдәм итте.

Культура-тарих мәктәбенә тулаем зур тарихи чорлар, иҗтимагый формацияләр, эпохалар әдәбиятын тикшерү хас булды. Мәселән, татар галимнәре Г.Газиз һәм Г.Рәхимнең [13], Г. Сәгъдинең [14-16], Ж. Вәлидинең [17], Г.Батталның [18], Г.Ибраһимовның [12] хезмәтләре моның ачык мисалы булып тора, бу хезмәтләренең күбесе бер-берсе белән нык бәйләнештә һәм янәшә торучы, чиктәш темаларга язылган, бо-

ларда әдәбият, фән, мәгариф, тел, язу, публицистика тарихы белән мөнәсәбәтле күп кенә мәгълүматлар тулып ята, татар әдәбияты тарихы, милли иҗтимагый фикер тарихы, гомум социаль тарих, милли хәрәкәт тарихы чиктәш темалар булып баралар.

Милли культура-тарих мәктәбе вәкилләре әдәбият тарихын әдәбият белеменең мөстәкыйль бер тармагы буларак карап, аны нигезләү өчен зур өлеш керттеләр, әдәби процесс закончалыкларын, әдәби үсешне тәэмин итүче хәрәкәткә китерүче тенденцияләргә билгеләү юнәлешендә байтак нәтиҗәлә эш башкардылар. Әйтсә кирәк, 20нче–30нчы елларда формалашкан һәм нигезләнган татар культура-тарих мәктәбенең гомум фәнни принцип-лары бүгенге әдәбият белемендә дә үстерелә, давам иттерелә. Әдәбиятны иҗтимагый барыш, халык тарихы, милли иҗтимагый фикер үсеше процесслары белән бәйләнештә өйрәнү метод-ы соңрак күп кенә галимнәребезнең хезмәтләрендә урын алды. Әлбәттә, бу метод хәзерге әдәбият белемендә башка төрле модификация-ләрдә – үзгәртелгән, яңартылган, бае-тылган, үз эчендә башка бик күп ысул һәм алымнар-ны бергә берләштергән һәм үзгә бер сыйфат халәтенә китерелгән рәвешендә дә кулланы-ла. Аерым галимнәрнең фәнни тикшеренү тәҗрибәсендә культура-тарих метод-ының хәзерге яңа вариантындагы аерым якларның кайсы да булса берсенең ныклы үстерелешен күрергә була. Кайбер галимнәр ул методны бе-ренчел үзгәртелмәгән хәлдә кабатлыйлар, ә кайберләрендә ул комплекслы рәвештә фай-даланыла, үзенә эчке мөмкинлекләрен, ре-зервларын хәрәкәткә китерү хисабына тагын да бае-тылган, тирәнәйтелгән сыйфатта да та-мыр җәя.

Шунысы да әйткә, әдәбият теориясе, әдәбият тарихы өлкәсендә культура-тарих мәктәбенең гомум һәм хосусый кануннары 30нчы еллар башына хәтле үзенә позициясен һәм урынын саклады. 20нче елларның азагы, 30нчы елларның башында (мәгълүм объектив сәбәпләр аркасында) татар культура-тарих мәктәбе үсеше өзелде, киселде. Әдәбият беле-мендә идеологияләштерелгән методология ур-нашты. Шуңа вакыттан алып матур әдәбиятны өйрәнүдә һәм бәяләүдә кирәгеннән артык со-циологияләштерү ягына таба кискен авышу ясалды. 1932нче елда А.В.Луначарскийның «Ленин һәм әдәбият белеме» дигән мәкалесе басылып чыкканнан соң әдәбият галимнәре тарафыннан Ленин мирасы бик интенсив өйрәнелә башлады һәм, нәтиҗәдә, культура-

тарих мәктәбенең төп принципларын һәм положениеләрен берьяклы, туры сызыклы, вульгарлаштырып аңлату һәм куллану башланды.

20нче елларда әдәбиятны жәмгыять тормышы белән сәбәпле-генетик бәйләнештә карап тикшерүнең киң таралыш алуы – ул культура-тарих өйрәтмәләре прерогативасы булып, марксизм-ленинизм теориясенең әдәбият белеменә үтеп керүен җиңелләштерде. Нәтижәдә, әдәбият белемендә әдәбиятны жәмгыятьтәге сыйныфлар көрәше яктылыгында карап өйрәнү генә чын фәнни метод була ала, дигән ялгыш караш урнашты. Әдәбиятны, әдәби күренешләргә барлыкка китерүдә катнашкан би-хисап күп һәм төрле сәбәпләр һәм факторлар арасында берсен генә – сыйныфый моментныгына абсолютлаштыру әдәбиятны тикшерү методын чикләде, культура-тарих мәктәбе принципларының алга таба ижади һәм дәвамлы үсеш мөмкинлекләренә юлны япты. Әмма ләкин практика татар әдәбият фәненең 20нче–30нчы елларда татар культура-тарих мәктәбе салып калдырган рельслардан, ул төзеп калдырган фундаментка таянып, шул нигездә үсеп китүенең генә киләчәкле булуын күрсәтте, соңрак Г.Ибәрһимов, Г.Сәгъди, Г.Нигъмәти, Ж.Вәлидilər һәм башка күп кенә талантлы татар галимнәре сызып калдырган эзгә төшеп, татар культура-тарих мәктәбе вәкилләренең идея һәм фикерләренә ижади таянып, аларны ижади файдаланып, үзләштереп, шул югарылыкларга, шул казанышлар биеклегенә яңадан әйләнеп кайтып, алга таба хәрәкәттен дәвам итте.

20нче–30нчы еллар татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе белән тыгыз бәйләнештә булган һәм аннан тармакланып үсеп чыккан, шул җирлектә формалашкан башка юнәлешләрнең дә булуы (формаль мәктәп, психологик мәктәп һәм башка юнәлешләр) турында да әйтеп китәргә кирәк.

20нче–30нчы елларда татар әдәбият белемендә әдәбиятны имманент үсеш сызыгында карап тикшерү тәҗрибәләре дә булмады түгел, әдәби үсешнең, әдәби процессның үз эчке үзгәрешләрен, сәнгатьнең бер төре буларак специфик хасиятләрен, форма, поэтика мәсьәләләрен өйрәнүгә дә игътибар бирелде (Г.Нигъмәти, Г.Сәгъди, Г.Гали, Х.Вәли һ.б.). Татар әдәбиятында формализм агымы, формаль юнәлеш культура-тарих мәктәбенең күпмедер дәрәҗәдә чикләнгәнлеген, берьяклыгын төзәтүгә омтылыш максатыннан туган тәҗрибә буларак, шуның нәтижәсендә, шул ихтыяж белән бәйләнештә туган күренеш буларак бәяләнәргә тиеш.

Әгәр формалистлар әдәбият белеменә бурычларын формаль поэтика, сәнгать ижады алымнарын һәм технологиясен өйрәнү белән чикләнсәләр, абстракт социологлар матур әдәбиятны һәм әдәбият турындагы фәнне социологиянең өстәмәсенә, кушымтасына әйләндерделәр.

Билгеләп үтәргә кирәк ки, әдәби анализ системасындагы өченче буынны – эстетик анализны төшереп калдыру формализмның барлыкка килүенә китерде. Шунысын да билгеләп үтик, 20нче–30нчы елларда татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе формалашу процессында булса, шул чор рус әдәбият белемендә культура-тарих методын тәнкыйтьләү башлана. Төп тәнкыйть әдәбиятның иллюстративлыгына каршы, аның тарихи процесска иллюстрация сыйфатында файдаланылуына каршы юнәлтелә. Әдәбиятның тышкы һәм эчке формаларының бирелеше мәсьәләләренә генә тирәнтен кереп, бу аспектны аерым карап, махсус алып өйрәнү, тикшерү әдәбият белемендә формализм юнәлешенең үсешенә һәм формалашуына китерә.

Әйтергә кирәк, әгәр рус әдәбияты белемендә формаль юнәлеш шактый көчле, куәтле бер мәктәп буларак формалашса, соңрак структурализмга нигез бергән мәктәп буларак үсә, 20нче–30нчы еллар татар әдәбият белемендә ул мөстәкыйль бер юнәлеш булып формалаша алмады. Хәлбуки, Г.Ибраһимов, Г.Сәгъди, Г.Нигъмәти шул чор идеологиясенә буйсынып, ияреп, формализмны «буржуаз караш», «идеалистик агым» дип бәяләсәләр дә, үзләрен хезмәтләрендә В.М.Жирмунский, Б.В.Томашевский, В.Б.Шкловский, Б.М.Эйхенбаум, Ю.Н.Тынянов, А.А.Потебня, Александр һәм Алексей Веселовскийлар, Д.Н.Овсяннико-Куликовский кебек рус формаль мәктәбе вәкилләренең теоретик карашларын, позицияләрен бүлештеләр, уртаклаштылар, аларның матур әдәбият эсәрләре текстларын анализлау методлары һәм принциплары белән якыннан кызыксындылар, аерым очракларда үзләрен тәнкыйть һәм тикшеренү практикаларына әдәби эсәрләргә формаль анализлау алымнарына да мөрәҗғәгать иттеләр. Әмма ләкин, тулаем алганда, татар әдәбият белемендә формализмга мөнәсәбәт тискәре булды. Тәнкыйтьчеләр үзләре формализмны әдәби практикада иллюстрацияләүләргә, әдәби текстны, шигырь текстын формаль карауга каршы булдылар. 20нче елларда кайбер татар шагыйрьләренә, язучыларының формаль эзләнүләре «уен» характерын, тышкы форма белән мавыгу төсен алды. Ләкин шуның белән бергә, автор фике-

рен чагылдыруның яңа алымнарын, ысулларын эзләү, әсәр эчтәлеген бирүнең яңа формаларын, мөмкинлекләрен табарга омтылу, сурәтләнә торган материалның мәгънәсен яңа тел сурәтләү чаралары аша бирү юлларын эзләү 20нче–30нчы елларда татар язучыларын яңа матур иҗат табышларына, художество казанышларына да китерде.

Әлбәттә бу – татар тәнкыйтьчеләре һәм әдәбият галимнәре тарафыннан уңай күренеш буларак бәяләнде. Әйтергә кирәк, әдәбиятның форма ягын, әдәби әсәр структурасын, әдәби әсәрнең тел-сурәтләү чараларын, стиль хасиятләрен, жанр үзенчәлекләрен, поэтикасын тикшерү мисалларын 20нче елларда кайбер эскизлары билгеләнгән, сызып калдырылган, ситемалы-структур методның үстерелешен без хәзергә әдәбият белемдә дә күрәбез.

Культура-тарих мәктәбе эчәндә шулай ук әдәбиятны психологик анализлау принциплары да нигезләнде. Психологик теория шулай ук бөтенләе белән диярлек культура-тарих мәктәбе төгълиматына таяна, аның алшарты шул ук — әдәбиятның социаль чынбарлыгының чагылышы турындагы фикер, идея тора. Ж.Вәлиди, Г.Ибраһимов, Г.Сәгъди, Г.Нигъмәти хезмәтләрендә әдәби иҗат психологиясен, әдәби иҗат проблемаларын өйрәнүнең аерым мисалларын күрергә мөмкин. Бигрәк тә Г.Нигъмәти [1]дә психологизм мәктәбенең теоретик положениеләрен яктыртуга зур урын бирә. Әлеге хезмәтнең «Әдәбият фәнендә психологик карашлар», «Психологистлар политикасы ниләр тикшерә?», «Язу-

чы психологиясе һәм иҗат тарихы мәсьәләләре», «Шагыйрь иҗатына Бергсон-Воронский карашлары», «Әдәбият факторы булу ягыннан һәм укучы сиземләве психологиясе мәсьәләләре», «Әдәби әсәр һәм аның спецификасы турында психология мәктәбе карашлары» кебек бүлекләре шул турыда сөйли.

Татар әдәбият белемдәге психологик юнәлеш вәкилләре — А.А.Потебня, Д.Н.Овсянко-Куликовский, Александр һәм Алексей Веселовский һ.б. фикерләре белән уртак позицияләре булуы күренә.

20нче еллар әдәбият белемдәге психологик мәктәпне шулай ук үз эчәндә дифференциациялә карарга кирәк. Мәсьәләнең әлеге үзенчәлекле аспектларын яктырту, җентекле тикшерү исә безнең алдагы хезмәтләребезнең бурычы булып кала.

Сүзгә йомгаклап шуны әйтергә мөмкин, 20нче–30нчы елларда формалашкан татар культура-тарих мәктәбе – милли әдәбиятның бай һәм катлаулы күренешләрен социаль-генетик, тарихи-мәдәни һәм башка бик күп төрле бәйләнешләрдә өйрәнү юнәлешендә әле бүген дә әһәмиятен югалтмады, ә бәлки арта гына барган фәнни аңлатмалар биреп калдырды, потенциалы зур һәм перспективалы булган кыйммәтләр фәнни фикер орлыкларын утыртып калдырды, татар әдәбияты тарихы, әдәбият теориясе һәм тәнкыйте мәсьәләләрен хәл итүдә тулаем прогрессив позицияләр яулады. Бу мәктәп ирешкән казанышлар милли академик әдәбият белеме фәне үсешенә мөһим өлеш булып керде.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Нигъмәти Г. Әдәбият һәм тормыш. – Казан, 1931.
2. Сәгъди Г. Татар әдәбиятын җәмгыятьне өйрәнү белән баглау мәсьәләләре//Мәгариф, 1926, №10,11.
3. Хәлфин Н. 1913нче елда татар шагыйрьләре//Аң, 1914, №91.
4. Заһидуллина Д. Әдәбият кануннары һәм заман. – Казан, 2000. – 209-210 б.
5. Ибраһимов Г. Альбом мөнәсәбәте илә бер-ике сүз/Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр, 5 том. – Казан, 1978. – 189 б.
6. Кулешов В.И. История русской критики. – М., 1958. – 15-277 б.
7. Егоров Б. Эстетическая критика без лака и дегтя//Вопросы литературы, 1965, №5.
8. Аннеков П.В. Исторические и эстетические вопросы в романе Л.Н.Толстого «Война и мир», 1868.
9. Нигъмәти Г. Революция елларында әдәбиятыбыз. – М., 1929.
10. Нигъмәти Г. Социалистик реконструкция чорында татар матур әдәбияты. – Казан, 1930.
11. Сәгъди Г. Пролетариат диктатурасы дәверендә татар әдәбияты. – Казан, 1930.
12. Ибраһимов Г. Пролетариат әдәбияты турында. – Мәскәү, 1924.
13. Газиз Г., Рәхим Г. Татар әдәбияты тарихы (феодализм дәвере). – Казан, 1922-24.
14. Сәгъди Г. Татар әдәбияты тарихы. – Казан, 1926.
15. Сәгъди Г. Кешелек җәмгыятендә тел, әдәбият, язу һәм аның тарихи үсүләре. – Казан, 1926.
16. Сәгъди Г. Пролетариат диктатурасы дәверендә татар әдәбияты. – Казан, 1930.
17. Вәлиди Д. «Очерк истории образованности и литературы татар Поволжья». – Москва, 1923.
18. Баттал Г. Казан төркләре. – Стамбул, 1926.

Латыйф Жәләй

Латыйф Жәләлетдин улы Жәләлетдинов (1894-1966) – күренекле тел галиме һәм әдәбиятчы, тәнкыйтьче һәм педагог, филология фәннәре докторы (1954), профессор (1958). Казан дәүләт педагогия институтында (1935 елдан), СССР Фәннәр Академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтында (1941 елдан) эшли, Казан дәүләт университетында төрле курслар буенча лекцияләр алып бара. Ул «Татар диалектологиясе», «Диалектологик сүзлек», «Тарихи фонетика һәм тарихи морфология буенча очерклар», «Татар теленең урта диалекты» кебек капитал хезмәтләре һ.б. бик күп фәнни эшләре белән киң колачлы тюрколог булып танылды.



Латыйф Зәлялетдинович Зәляй (1894-1966) – видный татарский языковед и литературовед, критик и педагог, доктор филологических наук (1954), профессор (1958). Работал в Казанском педагогическом институте (с 1935 года), Институте языка, литературы и истории Казанского филиала Академии Наук СССР (с 1941 года), читал курсы лекций в Казанском государственном университете. Известен как многогранный тюрколог прежде всего своими капитальными произведениями «Татарская диалектология», «Диалектологический словарь», «Очерки по исторической фонетике и исторической морфологии», «Средний диалект татарского языка» и другими многочисленными научными трудами.

ЛАТЫЙФ ЖӘЛӘЙНҖ ИЖАТ ЮЛЫ

Татар тел белеменә зур өлеш керткән күренекле галим, тәнкыйтьче һәм педагог профессор Латыйф Жәләлетдин улы Жәләлетдинов 1894 елның 17 ноябрендә Самара губернасы, Мәләкәс өязе, Иске Кызыл Су авылында (хәзер Ульяновск өлкәсе, Майна районы, Тат. Урайкино авылы) ярлы крестьян гаиләсендә туа.

Кызыл Суның табигате үзенең гүзәллеге һәм байлыгы белән аерылып тора. Авылның иген капкасын чыккач та уңдырышлы туфраклы басулар, ерактарак урманнар сузыла, авыл яныннан гына елга уза. Латыйфның бала чагы әнә шунда үтә.

Ләкин кечкенә Латыйфка табигать кочагында хозурланарга мөмкинлек булмый. Аңа тормышның ачысы-төчесе белән бик иртә очрашырга туры килә. Кышларын ул мәхәллә мәктәбендә укый, җәйләрен, 9 яшьтән алып, төрле эшләрдә эшли. Мәхәллә мәктәбен тәмамлаганнан соң, 1906 елда Мәләкәс мәдрәсәсенә укырга керә. Жәйге ял айларында ул эшләргә мәҗбүр була, чөнки бу вакытта аның әтисе үлеп китә.

Башта ул кымызчы байларда шешә юучы, 13 яшендә Мәләкәс шәһәрәндә сезонлы эшчәйкче булып эшли. Бик авыр шартларда яшәвенә дә карамастан, Латыйф үзенең чиксез

тырышлыгы аркасында заманына күрә ярышгына төплә белем ала һәм 1912 елда Иске Фәйзулла авылы мәдрәсәсендә укытучы булып эшли башлый.

Ләкин мәдрәсә «һавасы» егетне канәгатьләндерми. Дөнья күрү теләге белән, 1914 елның башында ул Урта Азиягә китә. Ташкентта җәен җиләк-җимеш бакчаларында кара эшче, ә кышын пешекче булып эшли. 1915-17 елларда солдат хезмәтендә була, Беренче Бөтендөнья сугышында катнаша.

1917 елгы Октябрь инкыйлабынан соң Л.Жәләйгә белемен күтәрү һәм яраткан укытучылык хезмәтен давам иттерү өчен мөмкинлекләр ачыла. Туган авылындагы мәктәптә өч ел эшләгәч, 1921 елда аны Самара шәһәрәндәге педагогия техникумына татар теле һәм әдәбияты укытучысы итеп күчерәләр. 1924-25 елларда ул шул ук Самарада ятим балалар йортында мөдир булып эшли. 1925-28 елларда башта Бозаулык өязе, аннары Самара шәһәрә мәгариф бүлегендә инспектор хезмәтен башкара. 1928 елдан алып 1932 елга кадәр Кузнецк, Мәләкәс һәм Самара шәһәрләрендәге партия мәктәпләрендә татар телен һәм әдәбиятын укыта. Шушы чорда Л.Жәләйнең әдәби һәм гыйльми иҗат эшчәнлеге башлана. 1929

елны Самарада аның I баскыч мәктәпләрдә атеистик тәрбия мәсьәләләренә багышланган беренче методик кулланма китабы басылып чыга, аннары зурлар мәктәпләре өчен «Туган тел» (1930), «Уку китабы» (1933) кебек дәреслекләре дөнья күрә. Ул төзегән «Әдәбият», «Әдәбияттан хрестоматия» дәреслекләре илленче еллар башына кадәр даими кулланылып киләләр.

1932 елда Л.Жәләй Самара авыл хужалыгы институты каршындагы аспирантурага укырга керә, 1933 елда анда татар теле буенча аспирантура ябылгач, Казанга күчеп, укуын Казан педагогия институты аспирантурасында давам итә. 1935 елда аспирантураны тәмамлаганнан соң, 1939 елга кадәр шул ук институтның татар теле һәм әдәбияты бүлегендә тел тарихы, тарихи грамматика һәм татар диалектологиясе фәннәрен укыта. Шушы елларда булачак галимнең тел тарихы, диалектларны өйрәнү белән кызыксынуы тагын да көчәя.

1939 елда Татарстан Тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү институты ачылгач, Л.Жәләйне анда тел секторы мөдире итеп билгиләп. Монда эшләгәндә ул татар әдәби теле тарихы һәм тарихи грамматикасы буенча күпкырлы гыйльми тикшеренүләр алып бара һәм 1942 елда «Татар теле тарихына карата кайбер материаллар» дигән хезмәткә нигезендә кандидатлык диссертациясе яклый.

1944 елда Л.Жәләй яңадан Казан педагогия институтына кайтып укыта башлый һәм шул ук елны Казан дәүләт университетында татар филологиясе бүлеген ачылгач, анда да кайбер курслар буенча лекцияләр алып бара. 1946 елда Татарстан Тел, әдәбият һәм тарих фәнни тикшеренү институты СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалына кергәч, Л.Жәләй бу филиалга күчә һәм пенсиягә чыкканчы (1962 елның апреленә кадәр) башта өлкән фәнни хезмәткәр, 1956 елдан башлап тел секторы мөдире булып эшли. «Татар теленең урта диалекты» исемле хезмәткә өчен ул 1954 елда филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәжәгә ия була, 1958 елда профессор исемен ала.

Л.Жәләйнең бу еллардагы фәнни эшчәнлеген татар телен төрле юнәлешләрдә тирәнтен өйрәнүгә багышлана. «Татар теленең тарихи морфологиясе», «Татар диалектологиясе», «Татар теленең урта диалекты», «Татар теленең орфоэпик нигезләре» кебек монографик хезмәтләре белән ул татар тел белеменең берничә тармагына нигез салучы галим булып таныла.

Л.Жәләй утызынчы еллар ахырыннан баш-

лап Татарстанның төрле районнарына һәм күрше өлкәләргә халыкның җирле сөйләмен өйрәнү өчен диалектологик экспедицияләргә чыга, махсус сораулыктар, программалар төзи.

Татар диалектларын өйрәнүгә галимнәр Л.Жәләйгә кадәр дә күп була. Әмма татар диалектологиясен аерым күзәтүләрдән фән дәрәжәсенә күтәргән, татар диалектларына беренче мәртәбә дөрес классификация биреп, һәр җирле сөйләм үзенчәлеген кардәш яки күрше телләр һәм борынгы язма истәлекләр белән чагыштырып, җентекле тасвирлаган һәм татар әдәби теленең нигезендә кайсы диалект ятуын ачыклаган галимнең исеме дә Л.Жәләй.

Галим өч кисәктән торган «Диалектологик сүзлек» (1948, 1953, 1958 еллар) чыгаруга зур хезмәт куя. Сүзлекнең беренче чыгарылышында ул төзүче, II-III кисәкләрендә редактор буларак катнаша.

Үзенең гаять эчтәлекле «Татар тел белеме алдында бурычлар» исемле мәкаләсендә (1956) Латыйф Жәләй татар теленең диалектологик атласын, тулы диалектологик һәм тулы аңлатмалы сүзлекләрен, татар тел белеме буенча тулы библиография төзүнең кирәклеген, бу проблемаларның көн тәртибенә басканлыгын күрсәтә. Галим фикерләренең әһәмиятле һәм бик вакытлы әйтелгән булуын тормыш үзгәрткән.

Ярты гасырлык иҗат дәверендә профессор Л.Жәләй тел белеменең аз өйрәнелгән тармакларын тикшерүгә, бәхәсле мәсьәләләрен хәл итүгә зур өлеш кертә. «Татар теленең орфоэпик нигезләре» хезмәтендә әдәби әйтеш нормаларын татар тел белеме тарихында беренче булып конкрет системага сала һәм шулар белән татар филологиясендә киң колачлы галим буларак тирән эз калдыра.

Л.Жәләй озак еллар бие уку йортларында, фәнни оешмаларда эшләү дәверендә йөзләгән яшь кадрлар тәрбияләп үстерә. Аның турыдан-туры җитәкчелегә астында гына да ике дистәгә якын яшь белгеч кандидатлык диссертациясе яклый. Алар арасында М.Зәкиев, М.Борһанова, К.Сабиров, В.Хаков, Г.Ахунжанов һ.б. галимнәр бар.

Педогог буларак, Л.Жәләйнең үзенә генә хас бик үзенчәлекле уңай сыйфатын шәкертләргә әле дә хәтерлиләр: ул студентларны сөгәтләр буе авызына каратып тыңлата, фәнни һәм тирән эчтәлекле, шул ук вакытта юморга, тапкыр сүзләргә бай лекциясе тыңлаучыларны һич ялыктырмый. Лекцияләре һәрвакытта үз күзәтүләренә нигезләнгән, фактик материалга, мисалларга бай була.

Галимнең фәнни эшчәнлегә гаять күп тармаклы. 30-50 елларда вакытлы матбугат («Мәгариф», «Совет мәктәбе», «Совет әдәбияты» журналлары, «Кызыл Татарстан», «Совет Татарстаны», «Социалистик Татарстан», «Кызыл Таң» газеталары һ.б.) битләрендә һәм төрле җыен-тыкларда Л.Жәләйнең татар тел белеме һәм әдәбиятының актуаль мәсьәләләренә багышланган мәкаләләре, рецензияләре, укытучыларның сорауларына җаваплары бер-бер артлы басылып торалар. Шулар белән танышып чыгу гына да аның киң колачлы, эрудицияле, өлгер каләмле фән эшлеклесе булуын тулы күзалларга мөмкинлек бирә.

Татар әдәбиятын яхшы белү, аның үткәне һәм хәзергесе белән нык кызыксыну Л.Жәләйне яш чакынан ук әдәби тәнкыйть дөнъясына алып керә. 30-40 елларда ул шушы өлкәдә җитди эшчәнлек күрсәтә. Татар әдәбиятын үстерүдә, яш язучыларны тәрбияләүдә кулыннан килгәнчә ярдәм итәргә тырыша. «Киң җәймәдәге таплар» (1934), «Зәңгәр алан» (1935), «Урта Тигәнәле бәете» (1937), «Сиваш» (1938), «Фатих Амирхан» (1941), «Атилла Расихның бер хикәясә турында» (1944), «Башлап язучылар иҗатына карата» (1945), «Татар драматургиясенә 60 ел тулу уңае белән» (1947),

«С.Хаким шигырьләре турында» (1947), «Поэзиябезгә караган кайбер фикерләр» (1948), «Халык җырлары» (1948) һ.б.ш. мәкалә-рецензияләре, әдәбият белеме таләпләре югарылыгында язылып, көн кадагына сугып баралар. Шуның өстенә Латыйф ага Жәләй башлангыч мәктәп укытучылары өчен диктантлар җыентыгы, урта мәктәпнең VIII класслары өчен татар әдәбияты буенча дәреслек, әдәбияттан дәреслек-хрестоматияләр, укытучылар өчен төрле методик кулланмалар, программалар төзи; «Тел белеменең терминнар сүзлегә» (1953), «Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре» (1957) кебек сүзлекләргә төзүдә катнаша. Хезмәтенә күрә – хөрмәте, дигәндәй, 1939 елда аны СССР Язучылар союзына әгъза итеп алалар.

Олы галимбез Латыйф Жәләй 1966 елның 1 августында вафат була. Татар тел белеме өлкәсендә армый-талмый бөтен көчен биреп эшләгән, татар филологиясә үсешендә бер баскыч булып торган бу мәшһүр галимне халкыбыз тирән ихтирам белән искә ала.

М.Ә. Сәгыйтов, Р.Ә. Шакирҗанов

ОСТАЗЫМ КҮҢЕЛ ТҮРЕМДӘ



ГОМЕР ФӘИЗ улы САТТАРОВ – филология фәннәре докторы, профессор, Россия Гуманитар фәннәр Академиясә академигы, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты.

*Уй — фикергә бай Жәләй,
Күпләргә остаз Жәләй,
Сүзгә иҗор, оста Жәләй,
Шәкертләргә иҗай Жәләй,
«Туган тел» — дип иҗсан атып,
Татар теле белеменә
Күтерде яз илә иҗәй.*

Нинди күркәм мәртәбәгә, олы мәгънәгә ия сүз ул – остаз.

Милли мәгарифнең, әдәбиятның, фәннең, мәдәниятның һәм тулаем тәрәккыят-алгарышның асыл нигезен туган тел тәшкыл итә. Туган тел – милләтнең төп асыл сыйфаты, яшәеш формасы, аңы, буыннарны тоташтыра торган үзенчәлекле мирас чылбыры, тарихи

үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге.

Менә шуңа халкының мөкатдәс телен өйрәнүче, аның үзенчәлекле җәүһәрләрен, төрле серле закончылыкларын ачучы телче-галимнең фәнни эшчәнлегә зур ихтирамга, мәртәбәгә лаек, әлбәттә.

Хәзергә татар лингвистикасы мәктәбенә нигез салучы, йөзләгән тел белгечләренең

яраткан остазы, күренекле тел галиме, татар теле буенча беренче филология фәннәре докторы, профессор Латыйф Жәләй – хәзерге татар телчеләренң күбесенң укытучысы, байтагының диплом эше, дистәдән артыгының кандидатлык диссертациясе житәкчесе, остазы. Аның шәкертләреннән дүрт кеше (М.З. Зәкиев, Ф.А. Ганиев, В.Х. Хаков, Г.Х. Ахунжанов) филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәжә алды. Безнең көннәрдә фәнни эстафетаны М.З. Зәкиев, Ф.А. Ганиев, В.Х. Хаков дәвам иттерә. Мәсәлән, академик М.З. Зәкиев житәкчелегендә 20дән артык кеше фән кандидаты һәм 4 кеше фән докторы дигән гыйльми дәрәжәгә диссертация яклады. Менә шуңа Жәләй аганы остазларның остазы, хәзерге татар тел белеменең атасы, баш телчез дип әйтә алабыз.

Мин дә Жәләй аганың һәм аның яраткан шәкерте М.З. Зәкиевнең шәкерте булуым белән бәхетле. Жәләй ага мине, үзенчә яратып, үз итеп, фамилиямнең нигезендә яткан бабам исеме белән Саттар дип йөртә иде. Хәзер дә коллегаларымнан күбесе, миңа үз исемем белән, Гомәр дип эндәшмиләр, Жәләй аганың традициясен дәвам иттереп, Саттар диләр. Болай атауда үзенә бер төрле хөрмәт, олылау, якын-үз итү бар. Жәләй ага бер мине генә түгел, яраткан башка шәкертләрен дә фамилияләре нигезендә яткан бабалары исеме белән атый. Мирфатыйх Зәкиевне – Зәки, Әнвәр Әфләтуновны – Әфләтун, Вахит Хаковны – Хак, Шамил Бохаровны – Бохар, Юныс Әминевне – Әмин дип йөрдә.

Латыйф аганы шәхес һәм укытучы-лектор, остаз-галим буларак һәр студент диярлек ярата, үз итә иде. Аңа тирән хөрмәт белән, халыкчан итеп, фамилиясе нигезендә яткан исем белән «Жәләй ага» дип эндәшә иде.

Л.Жәләйнең төп фәнни эшчәнлегә татар телен төрле аспектларда тирән өйрәнү юнәлешендә бара. «Татар диалектологиясе», «Татар теленең урта диалекты», «Татар теленең орфоэпик нигезләре», «Татар теленең тарихи фонетикасы», «Татар теленең тарихи морфологиясе» кебек басма һәм кулъязма монография хезмәтләре белән ул татар тел белеменең берничә мөһим тармагына (әдәби тел тарихы, тарихи грамматика, диалектология), тулаем алганда, хәзерге татар лингвистик мәктәбенә нигез салучы киң колачлы олы галим һәм «туган тел» дип жан атучы тынгысыз шәхес булып таныла. «Татар теленең урта диалекты» дигән фундаменталь гыйльми хезмәте өчен

аңа, татар телчеләреннән беренче кешегә, 1954 елда филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәжә бирелә. Шуннан соң озак та үтми ул профессор исемен ала.

Л.Жәләй матур әдәбиятта әдәби осталык, әдәби тел мәсьәләләрен күтәреп чыккан киң эрудицияле, принципиаль карашлы, нечкә зәвыклы тәнкыйтьче, 1939 елдан СССР Язучылар берлеге әгъзасы иде. Аның татар әдәбияты өлкәсенә караган алтмыштан артык житди мәкаләсе аерым әсәрләренә, язучылар ижатын жентекле анализлауга багышланган. Аларда кыю фикерләр әйтелә, мөһим әдәби һәм тел мәсьәләләре күтәрелә.

Өлеге лингвистик һәм әдәби-тәнкыйди хезмәтләре, фактларны фәнни анализлауга нигезләнгән мавыктыргыч лекцияләре, аталарча кайгыртучан акыллы киңәш-нәсихәтләре белән һәм күпләгән аспирантның фәнни житәкчесе-остазы буларак та, Жәләй ага дистәләгән тел белгечләрен һәм әдәбиятчыларны тәрбияләде, үзенң фәнни мәктәбен – Латыйф Жәләй филологик мәктәбен барлыкка китерде.

Минем дә татар теле белеменең һәм гомумән тюркологиянең моңа кадәр күтәрелмәгән чирәм жир булып яткан ономастика (барлык төр ялгызлык исемнәрен өйрәнә торган фән) тармагына кереп китүемә, телче галим булуыма 1950-1955 елларда Казан университетының татар филологиясе бүлегендә укыганда Жәләй агадан тыңлаган мавыктыргыч лекцияләренң тәэсире зур булды. Жәләй аганың татар теле тарихыннан лекцияләрендә: «Болгар бабаларыбыз тугач та Идел елгасы ягына борылып караган ир балага – Иделбакты, ягъни Иделгә карады, телен чыгарып күрсәткәнә Иткосты исеме биргәннәр. Иделбакты исемнең төрдәше Иделбак, Казан татарларында болардан Иделбактин, Иделбаков фамилияләре ясалган», – дип сөйләгәннәре хәтеремә тирән уелып калган. Республикабыздагы Мамадыш шәһәре һәм Мамадыш авыллары атамасы «мәмәдә иш» сүзтәзмәсеннән тора, мәмә – балалар телендә «имчәк», шулай булгач, Мамадыш топонимы «имчәктәш», «бер ананың күкрәген имеп үскән ир туганнарның берсе» мәгънәсен белдерә, дип сөйли иде лекцияләрендә. Халыкның тарихы, этнологиясе, тормыш-көнкүреше, яши торган территориясенң географик үзенчәлекләре белән тыгыз бәйләнүе, серле, мавыктыргыч булуы белән мине үзенә жәлеп итте.

Кандидатлык диссертациясе темасын сайлауда да миңа Жәләй аганың булышлыгы, юнәлеш бирүе, киңәшенең файдасы зур булды. Мин, Тобол педагогия институтында эшләвемнең өченче елында, Төмән өлкәсе Тобол районы Сатылган жиделлык мәктәбенең татар теле һәм әдәбияты укытучысы Фәрзанә апа Садыкова белән каләмдәшлектә «Укучыларның язма эшләрендәге диалекталь орфографик хаталар» дигән темага фәнни-методик мәкалә язган идем. Ул 1957 елда «Совет мәктәбе» журналының 5нче санында басылып чыкты. Шушы мәкаләгә бәяләмә бирү, эчке рецензия язуны сорап, журнал редакциясе Латыйф ага Жәләйгә мөрәҗғәгать иткән булган. Ул «Бик кирәкле һәм вакытлы хезмәт» исеме астында әлеге мәкаләгә хуплап эчке рецензия язган һәм аның бер данәсен Себергә миңа да жиберде. Мин дә, Фәрзанә ханым да моңа бик шатланган идек. Шул мәкаләне искә төшереп, Жәләй ага: «Саттар, син шул мәкаләгезнең темасын үстөрөп, кандидатлык диссертациясе темасы итеп ал», – дигән акыллы киңәш бирде. Кафедра мөдире Хатыйп ага Госман: «Диссертация темасы сайлау өчен ике фәнни юнәлеш тәкъдим итәбез. Беренчесе – математик лингвистика, икенчесе – мәктәптә татар теле укыту методикасы. Безнең кафедраның методисты юк, методист бик кирәк», – диде. Университет китапханәсеннән чыкмыйча, иртәнге сигезгә ачылуына килеп, ябылганчы кичке сәгать жидегә кадәр утырып, ике ай дәвамында математик лингвистикага һәм тел укыту методикасына караган шактый күп хезмәт белән таныштым. Математик лингвистика – әлегә яңа тармак. Шуңа фәнни хезмәтләр дә аз. Бу өлкәдә кандидатлык диссертациясе яклаучы да ул вакытта ике-өч кеше генә иде. Методикадан китаплар шактый күп, диссертацияләр да байтак якланган. Мин, Жәләй ага киңәшен истә тотып, методика бунча тема алырга булдым. Фәнни житәкчем М.Зәкиев тә моны хуплады. «Жирле диалект шартларында V-VIII класс укучыларының тел культурасын үстөрү мәсьәләләре» дигән теманы кафедра һәм факультетның гыйльми Советында раслаттык.

1963 елның 17 апрелендә мин һәм университетның татар филологиясе бүлегендә бездән ике курс алда укыган Роза Шәмгунова КДУның тарих-филология факультеты гыйльми

Советында кандидатлык диссертациясе якларга тиешбез.

Минем дә, аның да беренче оппоненты филология фәннәре докторы, татар әдәбиятының күренекле галиме Мөхәммәт ага Гайнуллин. 60нчы елларда байтак кына татар егетләре һәм кызларының кандидатлык диссертацияләренә карусыз оппонентлык итеп, фән дөнәсына аяк басарга зур булышлык итте ул игелекле зат. Жәләй ага диссертация яклау Советы әгъзасы. Ул килмәсә, яклау булмайчак, өзәләчәк. Чөнки ул – бу Советның татар теле бунча бердәнбер филология фәннәре докторы, профессор булган әгъзасы. Теге яки бу фән тармагынан иң югары квалификацияле белгеч – фән докторы булмаса, ВАК тарафыннан диссертация яклау Советы ачарга рөхсәт ителми дә.

Бер ел элек кенә Жәләй аганың уң аягына ампутация ясалган иде. Шуңа ул өйдә генә утыра, беркая да чыгып йөрми. Житмәсә, бу көннәрдә хәле китеп, авырып та тора. Менә шуңа: «Жәләй ага яклауга килә алса гына ярар иде», – диеп, нык борчылып уйланып йөрибез.

Роза, диссертация якларга дип, Ленинградтан Казанга кайткач, Жәләй агаларда тукталды. Яклауга ике көн вакыт калгач, Розаның курсташы, Жәләй аганың шәкерте, минем дустым Фуат Ганиев белән Жәләй аганы 17 апрель көнне яклау Советына ничек алып бару хакында сөйләшергә бардык. Жәләй аганы яклауга ярты сәгать алдан Фуат такси белән алып киләчәк. Мин аларны химкорпус вестибюлендә каршы алачакмын. Жәләй аганы, таза урындыкка утыртып, бишенче катта яклау булачак аудиториягә күтәрәп менгезәчәкбез.

Нәкъ менә шулай эшләдек тә.

Шушы яклаудан соң Жәләй ага өч елдан артык гомер кичерде. Каты авыру булса да, жор теллелеген, шаян-шуклыгын, татар картларына хас булган халыкчан тапкырлыгын, ныклыгын югалтмады, 1966 елның 1 августында мәңгегә безнең арабыздан китте.

Кабер туфрагың һәрчак жиңел һәм йомшак булсын, кылган яхшылыкларыңны һәрвакыт күңел түрендә йөртеп, хәтердә еш яңартып, рәхмәт һәм хөрмәт белән еш искә алабыз сине, кадерле укытучыбыз, акыллы остазыбыз, өлкән дустибыз Жәләй ага!

САННАР*

Латыйф Жәләй

Сүз төркемнәре арасында саннар, башлыча, үзләренә сүзлек составы белән аерылып торалар. Мәсәлән: *бер, ике, өч, дүрт, биш, ун, егерме... йөз, мең, миллион* һ. б. ш. сүзләренә без башка төркемнәрдән бик жиңел аерабыз. Бу аерылуның нигезендә аларның үзләренә генә махсус хезмәт үтәүләре – предметның микъдарын, исәбен, санын белдерүләре ята.

Сан төркемчәләрен искә алмаганда, татар телендә (һәм гомумән төрки телләрдә) саннарның аерым грамматик категорияләре (төрләнешләре) юк диарлек. Шуңа күрә синтаксик бәйләнештә саннар төрләнмиләр, ярашмыйлар, аларга бары тик янәшлек хас: *бер агач, ике агач, йөз агач...; ике агачны, ике агачның, ике агачка* һ. б. ш. рәвешчә.

Саннар, семантик мәгънәләре, грамматик төзелешләре һәм сөйләмдә үтәгән функцияләренә карап, үз эчләрендә берничә төркемчәгә бүленәләр:

- | | |
|---------------------------|---------------|
| 1. Төп сан [микъдар саны] | 4. Чама саны. |
| 2. Тәртип саны. | 5. Өлеш саны. |
| 3. Бүлем саны. | 6. Жыю саны. |

Тел тарихы өчен бигрәк тә төп саннарның ничек килеп чыгуын ачыкларга тырышу һәм башка сан төркемчәләренә формалашу үзенчәлекләрен күзәтү әһәмиятле.

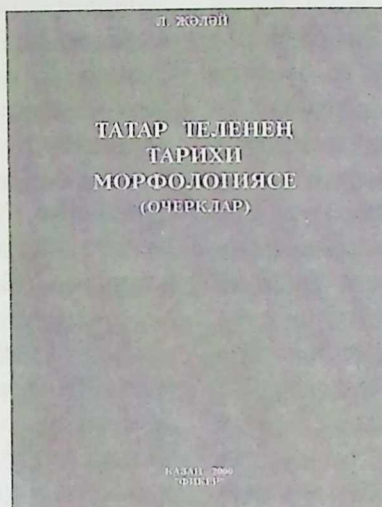
Саннар турында сөйләп тә, аларның гомуми атамасы булган сан терминын читләтеп үтү, әлбәттә, урынлы булмас иде. Сан сүзенә хәзерге татар телендә ике төшенчәдә йөртелүен искә алырга кирәк: а) *сан* 'счет', 'число', б) *сан* 'почет'. *Санга санау, санга сукмау* тизмәләрендәге *сан* сүзә 'почет', зурга кую, олылау, яки киресенчә, санламау, олыламау, дәрәжәсен танымау, мәгънәсен бирә.

ТӨП САННАР

Төп саннар әйбер һәм күренешләрен санын – микъдарын абстракт рәвештә билгелиләр. Мәсәлән, *бер, ике, биш, ун, йөз, мең...*

Микъдарларына карап, саннар: гади, кушма, катлаулы дигән атамалар белән йөртеләләр. Мондый бүленеш, асылда, формаль-грамматик төзелешкә кайтып кала.

Чуаш телендә күплек категориясен әйтемли торган – *-сам, -сем* кушымчасының да төбөндә,



күплек төшенчәсендә йөргән *сан* сүзенә барып тоташуы турында фикерләр бар. Мәсәлән, В. Д. Аракин чуаш теленә генә хас булган күплек кушымчасы *-сам, -сем* төркичә *сан* 'число' сүзеннән ясалган дип аңлата. Моңа дәлил итеп, ул *бер* яктан, венгер теленә борынгы болгар теленнән кереп калган *szam* 'число', 'номер' сүзен, икенче яктан, чуаш һәм татар телләрендә сакланган *сум* 'рубль' сүзләрен күрсәтә (Записки Научно-исследовательского Института чуваш. языка, литературы и истории, 1953, вып. VIII. - 55-56 б.).

В.Д. Аракин иптәшенең бу аңлатмасы, безнең уебызча, шактый

ышандыргыч, чөнки, беренчедән, чуаш теленә үзгәргән үк гади саннар 1, 2..., 10, 20, 30... 100, 1000... кебек "түгәрәк" микъдарлы саннар гына керәләр. Кушма саннар исә, дистә, йөз, мең... белән берәмлекләрдән торалар: 11, 32..., 105, 1001 һ.б. Катлаулы саннар йөз, дистә һәм берәмлекләренә эченә алган микъдардан гыйбарәт булалар: 111, 222, 313, 999 һ. б.

Сан төшенчәсе иң гомуми, иң абстракт төшенчәләренә берсе. Шуңа күрә телдә сан төшенчәсен белдерә торган сүзләренә тууы, аларның арта-киңәя барып, билгеле бер системада стабильләшүе кешеләк фикерләвенә үсеш белән бәйләнгән. Икенче төрле әйткәндә, теләсә нинди әйбер, вакыйга һәм күренешләрен санын билгеләргә ярып торган универсаль сан исемнәре (мәсәлән, *өч, биш, ун, йөз* һ.б.) фикерләү һәм танып белү уңышларының телдә (сүздә) чагылышы булып тора.

Әмма сан төшенчәсен һәм телдәге саннарны коры фикерләү һәм абстракция нәтижәсе дип кенә аңлау хата булып иде. Саннар иң беренче чиратта реаль тормыштагы, объектив чынбарлыктагы предметларның микъдарын күзәтү, шуларны гомумиләштерү нәтижәсендә туганнар. "Сан һәм фигура төшенчәсе чынбарлыктан алынган. Кешеләрен сәнарга, ягъни беренче арифметик гамәлләр чыгарырга өйрәнү чарасы хезмәтен үтәгән ун бармак һич тә гади бер уйлану-фикерләү җимеше генә түгел. Санау өчен аның объекты (әйбере) булу гына җитми, моңа сәләт тә кирәк, ягъни ул әйберләрен барлык башка үзенчәлекләреннән читләшә, абстракцияләнгән алу кирәк. Мондый сәләт исә тәҗрибә нигезендәгә озак тарихи үсеш продукты булып тора". (Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. 1957. - 37 б.).

* Латыйф Жәләйнең бу хезмәте галимнең кулъязма мирасыннан тупланып, яңа гына бастырып чыгарылган «Татар теленең тарихи морфологиясе (очерклар)» китабыннан алынды (Казан: Фикер, 2000. — 81-110 б.)

Димәк, саннарның төп чыганагы – объектив чынбарлыкта. Ә инде кешенең шул чынбарлыктагы әйберләренә микъдарын саны алу сәләте аның бик озак заманнар бие хезмәт һәм тормыш тәҗрибәсе арта бару нәтиҗәсендә, акыл һәм гомумиләштерү көче шактый үскәч кенә, барлыкка килгән була.

Санаганда әйберләр, материал җисем буларак, үзләре искә алынмый, безнең күзаллавыбызда аларның башка барлык сыйфатлары игътибарсыз кала, бары тик сан чамалары гына гәүдәләнә. Мәсәлән, *илле вагон таккан поезд узып китте*, дигән фразадан без "*илле вагон*"ның әйберлек хасиятләренә бөтенләй игътибар итмиз, бары тик аларның сан ягына (илле булуына) гына игътибарыбызны юнәлтәбез. Бу исә кешенең гомумиләштерү сәләте үскәч кенә мөмкин.

Саннар телдә бик тиз һәм барысы да берьюлы барлыкка килмәгәннәр, билгеле. Кешелек җәмгыятенең иң борынгы башлангыч чорларында кешеләр бары *икегә кадәр генә* саны белгәннәр. Икедән артык сан төшенчәсен *күп* яки *чик* мәгънәсендәгә сүзләр белән белдергәннәр. Моның калдыклары кайбер телләрдә хәзер дә сакланып калган. Мәсәлән, кыргыз телендә өч сүзенә (кыргызча: үч, үс) балалар уенында биш мәгънәсендә йөртелүе мәгълүм (К. К. Юдахин. Кыргызское *йс* – пять, 1940. - 191-193 б.). Шуның өстенә татар телендә *уч, ауч* (В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. - 1.80, 1720) (горсть, ладонь; *оч* – острие, конец, край, вершина (Радлов. Сл. - 1, 1326) сүзләренә дә өч – 'три' санына фонетик һәм семантик якынлыгын искә алсак, шундый бер фикер йомгагы ясарга мөмкин: беренчедән, *оч* 'три' сүзе *уч* (кул учы) һәм *оч* (чик, кырый мәгънәсендә) сүзләре белән бер тамырга кайтып кала; икенчедән, ул төрки телләрдә кайчандыр иң зур сан, ягъни *чик (оч)* сан булган.

Кешелек җәмгыятә үсә барган саен, аларның аралашу чарасы булган телләре дә үсә, камилләшә барган. Кешеләр акрынлап өчкә, дүрткә, бишкә кадәр санарга, аннан җидегә, тугызга, унга кадәр санарга өйрәнгәннәр. Моңа әлегә дә баягы шул ук табигый санау машинасы – кешеләрнең ун бармагы ярдәм иткән. Күп кенә телләрдә беренче дистәгә керә торган сан исемнәре бармак исемнәренә һәм "кул" сүзенә туры киләләр (Г. А. Меновщиков. Из истории образования числительных в эскимосском языке, 1956). Моның кайбер эшләрә татар телендә дә табарга мөмкин.

Сан абстракциясенә катлаулы юл үткәнлегә турында хәзергә телдәгә кайбер борынгылык калдыклары һәм сан исемнәренә килеп чыгышын (этимологиясен) тикшерү дә байтак мәгълүмат бирә ала.

Телдәгә сан исемнәрен җентекләп тикшергәндә, кайбер саннарның гына махсус исемнәре булуы ачыла. Татар телендә бердән алып унгача (1-10) сан исемнәре шундыйларга керәләр, икенче төрле аларны үзек сан исемнәре дип атарга мөмкин. Чөнки болардан тыш булган сан исемнәренә күпчелегә

шушы үзек сан исемнәре катнашында төзелгәннәр. Уннан соңгы дистә исемнәре (егерме, утыз, кырык, илле, алтмыш, җитмеш, сиксән, туксан) беренче карашка бөтенләй башка сан исемнәре кебек күренсәләр дә, төбәндә, аларның да күпчелегә (мәсәлән, егер+ме, алт+мыш, җит+меш, сикс+ән, тукс+ан) үзек сан исемнәреннән ясалганлыгы (В.А.Гордлевский. *Числительное 50* в турецком языке, - 1935) шактый ачык сиземләнә.

Төрки телләрдә сан исемнәрен тикшерү, аларның этимологиясен нечкәләү мәсьәләсә үткән гасырда ук башлана. В. Шотт (1836-1853 елларда), О. Бётлинг (1851 елда), Х. Вамбери (1867), И. Грунцель (1895) һ.б. бу өлкәдә беренче юл яручылар булганнар, беренче гипотезаларны тәкъдим иткәннәр. Бу гасырда М. Хартман (1900, 1902), И. Галеви (1901), Н. Ф. Катанов (1903), Г. И. Рамстедт (1907-1952), Н. Остроумов (1910), Ю. Немет (1912), В. Банг (1918), В. Котвич (1930) һ. б. дәвам иткәннәр.

Совет галимнәреннән В. А. Гордлевский, С. Е. Малов, А. Н. Самойлович, В. В. Бартольд, Чобанзаде, Н. К. Дмитриев, Ф. Г. Исхаков, Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, К. К. Юдахин һ. б. сан исемнәренә яки сан төркемчәләренә этимологиясә белән шөгыльләнгәннәр. Түбәндә, аерым саннарның этимологиясенә караган этюдларда, бу хезмәтләр бәйнә-бәйнә исемләнәп күрсәтеләчәк.

САН ИСЕМНӘРЕНЭ ЭТИМОЛОГИЯСЕНЭ КАРАТА ЮРАМАЛАР

Бер – 1

Бер 'один' сүзенә төп чыганагы турында берничә төрле фикер бар.

Француз тюркологы И. Галеви карашынча, төрки телләрдәгә *бер, бир, пер* сүзе *биш, беш, пиш, пилек*, һәм *-мыш, -мыл* (алтмыш, чув. ут-мыл дигәндәгә) сүзләре белән бер тамырга карый, ягъни барысы да "кул" төшенчәсен белдерә торган *билек, пилек, беләк* сүзенә кайтып калалар булып чыга (I. Halevy. *Le'troite parente de noms nombre turcoougriens*, 1901. - 14-15, 100 б.).

Г. Рамстедт төрки телләрдәгә *бер, бири, бириси*, монгол телендәгә *burgi* 'весь, полностью, совсем, каждый' сүзеннән килә дип карый (G. I. Ramstedt. *Über der Zahlwörter der altaischen Sprachen*).

В. Банг исә шул ук *бер, бир, нёр* сүзен *бирә* фиғыләннән ясалган сан исеме итеп саны (W. Bang. *Zum türkischen Zahlwort*, 1918).

Безнеңчә, И. Галеви һәм В. Банг куйган юрамалар дәрәҗәгә якынрак шикелле. Икенче төрле әйткәндә, төрки-татар телләрендәгә *бир, бер* 'один' саны һәм *бир* 'дай', *бөр* 'удар' фиғыльләре һәм *бар (мак)* 'палец' исеме бер чыганактан киләләр. Кешенең үз тирә-юнендәгә әйберләренә атамалары беренчел булганлыкны (санауда исә ун бармакның беренчел табигый санау машинасы булуын) исәпкә алганда, бу санап күрсәтелгән сүзләренә барысы

өчен дә уртак чыгана *бар (мак)* 'палец' сүзе булган дияргә нигез бар.

Ике – 2

Ике 'два' сүзе турында В. Шотт түбәндәгечә фикер йөрткән. Аныңча, *ике* – *йегер* – (йегерме) һәм *игез* бер тамырдан килеп чыкканнар һәм монгол телендә *zir < zirgugan = 2x3 = 6* сүзе дә шуңа барып тоташа. Икенче бер урында исә ул төрки телләрдәгә *ике*, *еки* не угро-фин телләрендәгә удмуртча *кик*, мари *kokiot*, венгерча *ketto* 'два' сүзләренең үзгәреше дип карый (W. Schott. *Versuch über tatarischen Sprachen*, 1836. – 72 б.).

В. Банг та үзенең анализында *ике*-не *игез*, *егер*, *егерме* сүзләре белән бер тамырга кайтара, шулардай *ике* сүзе нигез булган дигән нәтижә чыгара (алда күрсәтелгән хезмәтләрдә).

Ләкин бу авторларның берсе дә *ике* сүзенең төп этимологиясен, беренчел мәгънәсен ачмыйлар. Бу, әлбәттә, мәсьәләне дөрес чишүгә алып бармый.

Бу проблеманы дөрес хәл итү өчен, иң элек *бер* белән *ике* төшенчәләре арасындагы тарихи-семантик мөнәсәбәтне ачык билгеләргә кирәк.

С. П. Обнорский үзенең *бер* эзләнүендә (Заметки по русским числительным. – 329 б.) иң борынгы төп сан 2-4 булган, *бер* исә соңрак туган булырга тиеш, дигән фикергә килә.

Безнеңчә, *бер* һәм *ике* сүзләренең башлангыч төшенчәләре аз белән *күп* семантикасын үз эченә алган була, ягъни *бер* – "бар" булу, *ике* – бар гына түгел, бәлки "күп" тә.

Бу аңлашыла да, чөнки әйберләрнең исәбен борынгы кеше тик икегә генә аера алган: конкрет *бер* әйбер – бар, бердән арткач, – күбәяләр. *Мин* белән *без* арасындагы аерма да шуны күрсәтә. Шулай ук татар теленең *иксез-чиксез*, *иге-чиге юк* дигән сүз-төгъбирләр дә *-иг/-ик* нең күплек төшенчәсенә йөргән булуына күрсәтү ясыйлар. Аннары *игез* (куш, парлы), *тиг-ез* (тиңнәр) кебек сүзләргә *без* шулай ук *икелек* (күплек) саны күрсәткече итеп карый алабыз.

Шулай, иң борынгы *чик* (күп) сан – *ике* булган, һәм бу төшенчә, законлы рәвештә, *ик//иг//үк//* *өк* вариантлары белән белдерелгән. *Ик//иг//өг* тамырының "күп" мәгънәсендә йөргәнлеген борынгы төрки *өг-эш*, *өк-иш*, *үкүш-үкеш* һәм *уңыш* сүзләре дә дәлиллиләр.

Өгүш-үкеш сүзе иң борынгы саналган төрки язмалардан ук килә, һәм аны "күп" төшенчәсенә йөртү татар теле тарихында М. Колыйлар (XVII йөз) чорына чаклы дәвам итә. Каюм Насыри "үкүш – чагтайда бик күп мәгънәсендә" дип аңлата (Ләһжәи татар. – 62 б.) Хәзергә татар телендәгә *уңыш* (иген уңышы), *безнең* уебызча, әнә шул борынгы *өгүш-үкеш* сүзенә барып тоташа.

Аннары татар диалектларында сакланган *егер*, *јәвер* (нәсел, кабилә мәгънәсендә) сүзләре дә моңа бик якын.

Ниһаять, сары уйгурлар телендә *ике* сүзенең *ишке*

варианты да бар. Безнеңчә, *ишке-ишкёнең* этимологиясе=*иш* (ил, ыру-кабилә, коллектив, күп)+*ке* (күрсәтү алмашлыгы). Болар барысы хәзергә *ике* санын я борынгы *ик-(үк)* *өк*-тамырларына яки шул ук мәгънәдәгә *иш* тамырларына илтеп бәйли.

Димәк, хәзергә татар телендәгә *иг (ез)*, *ике*, *ик-/сез-чик-/сез*, *үк (сез)*, *уң (ыш)*, *уг (лан)* һәм борынгы *үкүш (күп)* һ.б. төбәндә бер тамырга кайтып калалар, һәм ул нәсел, кабилә, күп, коллектив мәгънәләрендә йөргән *өг//үк* булырга тиеш дигән гипотеза куя алабыз.

Өч – 3

Өч 'три' сүзенең этимологиясенә карата тюркологик әдәбиятта мондыйрак фикерләр бар. Мәсәлән, В. Шотт *өч* сүзенең төрки телләрдә *өч*, *үч*, *виççe* 'три', һәм *о (муз)*, *у (мыз)*, *ол (муз)*, *уя (тәр)* 'тридцать' вариантлары булуын төрки, ләкин тирәнрәк анализга керми (W. Schott. *Das Zahlwort in der tschudischen sprachenklasse wie auch im türkischen, tungusischen und mongolischen*, 1853. – 7, 10 б.). Ә аннан алда чыккан "Татар теле буенча тәҗрибә" китабында төркичә *өч*, *үч*, *үч*-не монгол телендәгә *dhotsch (in)* 'тридцать' белән бик якын дип таный (Versuch ... – 72 б.).

Г. Рамстедт һәм В. Банг алда исемнәре аталган хезмәтләрендә төркичә *өч*, *үч* сүзен монгол телендәгә *üsüken* (кечкенә, аз мәгънәсендә) сүзенә бәйләләр. Бу фикерне венгрия тюркологы доктор Ю. Немет та яклай (I. Nemeth. *Die türkische-mongolische Hypothese*, 1912. – 562 б.).

Өч 'три' кайчандыр *чик* сан, иң зур сан булган. Бу гипотеза, уебызча, *ике* момент белән дәлилләнә булса кирәк. Беренчедән, *ике* санының кайчандыр, бик башлангыч чорда күплек төшенчәсенә йөрүе; тарихта саннарның берлек, икелек һәм күплек категорияләренә бүленгән булулары, ягъни *ике (игез)*дән соң күплек төшенчәсе башланып китү фактлары дөрөстән дә *өч*-нең *бер* заман *чик* сан булганлыгын раслыйлар.

Икенчедән, борынгы төрки язмалардагы *учуз* (Теньюкук, 13) хәзергә татар телендәгә *очыз* (диал.) "очсыз"ның арзан 'дешевый' мәгънәсенә йөрүен дә искә алыр. *Учуз, очсыз* – бу иң югары саннан – "оч"тан түбән, аз, юнь, арзан дигән сүз була. *Өч* санының кайчандыр *чик* сан, иң зур сан булуын *оч* сүзе белән (шунңардан ясалган *фигыль: очлау, очлап чыгу*, ягъни эшнәң һәм конкрет әйбернәң кырые, чигенә житү) янәшә куйганда ачык сизәргә мөмкин. В. А. Гордлевский, шушы фикерне куәтләп, үзенең алда күрсәтелгән "Төрөк телендә 50 саны" дигән мәкаләсендә Ч. Дарвинның, кайбер Австралия кабиләләрендә әле хәзер дә "өч" саны күплекне, санау чиген белдерә, дигән сүзләрен дәлил итеп алган.

Өченчедән, *уч* 'ладонь, горсть' һәм кыргыз телендәгә *йс* – 'пять' (Юдахинның алда күрсәтелгән хезмәте) сүзләренең дә *өч* 'три', *оч* 'конец' белән

бер тамырдан килүләре мөмкин. Бу сүзләр төбөндә борынгы телнең кул мәгънәсендә йөртелгән ниндидер бер сүзенә барып чыксалар кирәк, һәм ул сүз хәзерге вакытта кулның тик бер өлешен генә атауга беркетелеп калган (уч: уч төбө, бер уч, куш уч) дияргә нигез бар. Шуның белән бергә, ул сүз күпчелек төрки телләрдә өч, үч 'три' мәгънәсен алган, ләкин борынгы заманнарда кайбер төрки халыктар тарафыннан (мәсәлән, кыргыз теле шуңа шаһит) биш 'пять' мәгънәсенә дә йөртелгән булса кирәк.

Дүрт – 4

Дүрт (четыре) сүзенең төп чыганагын билгеләү тагын да буталчык һәм кыен. Тюркологик әдәбиятта мондыйрак фикерләр бар.

В. Шотт төрки телләрдәгә дүрт, дөрт, төрт, таватта сүзен монгол телендәгә dörben, dörmen, derben сүзенә якын дип карый (Das Zahlwort ... - 7 б.).

Ю. Немет dörben нең тик беренче өлеше генә төрки телләрдәгә dört белән охшаш булуын билгели һәм бу сүзләрнең төп чыганагына чуаш телендәгә tevatte аша барырга кирәк дигән фикерне куя (Hypothese ... - 562 б.).

Йосиф Галеви исә дүрт, төрт, түөрт сүзен токуз, тукуз, тугыз-дагы ток – (← туз, тог, так) кисегә һәм орт (арт → олт → от → өч) кушылмасы итеп карый (Le'troite ... - 15-17 б.). Аныңча, дүрт – 4=1+3 була, ягъни беренче өлеше – бер, ялгыз мәгънәсендә йөри торган так, сүзенә, ә икенче өлеше – арт > урт > олт > от үзгәрешләре аша өч сүзенә барып тоташа. Шулай итеп дүрт = так + өч төшенчәләреннән укмашкан була.

Мәсьәләгә башкачарак та якын килергә мөмкин. Төрки халыктарда дүрт (4) саны төшенчәсе бишкә кадәр санный алу сәләте белән бергә туган булырга тиеш. Иң зур сан төшенчәсен, ягъни чик санны белдергән "5" – биш, беш, биес, пиллек... һәм өч, үч, үш (мәс., кыргызда)... синоним сүзләре белән атап йөртелгән. Димәк, йомгакны бу яктан сүтә башлаганда, түөрт//дүрт...нең этимологик формуласы болай була: түөрт (4) = тү (так) + өрт (<от<өч<5) ягъни так өч = 1–5 – өч (биш) алды бер. Димәк, дүрт төбөндә бишкә бер тулмалган сан булып чыга кебек.

Болай санау төрки телләр өчен чит күренеш түгел, сары уйгурларда өч егерме – 13, бер егерме – 11 (С. Е. Малов. К изучению турецких числительных, 1935. – 271–279 б.) икә егерме – 12 һ.б. шул рәвешчә санау әле хәзер дә яши.

Шул рәвешчә, дүрт санын биш алды бер яки өч арты бер дип аңлатырга мөмкин шикелле. Ләкин болар әлегә гипотеза булып кала бирә.

Биш – 5

Биш 'пять' сүзенең этимологиясенә карата тюркологиядә күп кенә эзләнүләр, кызыклыгына юрамалар бар. Боларда иң беренче биш санының кайчандыр иң зур сан төшенчәсе булып йөргәнлегә

билгеләнә. Бу турыда акад. В. А. Гордлевскийның әйткән фикере әһәмияткә лаеклы. Ул, мәсәлән, төрки телләрдә биш гомумән ниндидер сан бөтенлеген, сан зурлыгын әчәнә ала, дип күрсәтә. Моңы ул кулда бармактарның биш кенә булуына һәм кыргыз телендәгә үс (5)нең оч 'конец' яки уч 'горсть' сүзләренә синоним йөртелә алуына нигезли (Числ. 50... – 142 б.).

Шулай ук бу фикерне, ягъни бишнең бер вакыт иң зур сан булганлыгын, хәзерге татар телендәгә бишкәтәгә бишкә төрләнә (ягъни күп төрле үзгәреш кичерә), биш былтыр (бик күптән), бишкә түнү (күп үзгәрү), биш бармак кебек белү (яхшы таныш булу) һ. б. шундый фразеологик берәмлекләр дә раслыйлар. Ләкин әле бу мәсьәләнең бер ягы гына. Безгә биш сүзенең этимологиясен, нинди сүздән килгәнлеген ачыктарга кирәк.

Тюркологиядә тат. биш, чув. пиллек сүзенең этимологиясен кулның синонимы яки бер өлеше – беләк сүзенә бәйләп аңлаталар (Le'troite... – 14–15 б., Versuch... – 72 б.). Тат. төрки биш//беш, чув. пиллек-нең тат. төрки беләк сүзеннән үзгәргәнлегә, төрки телләр тарихындагы л-ш тәңгәллеген исәпкә алганда (тат. көмеш, чув. кемел, 'серебро'; тат. алтмыш, чув. утмыш 'шестьдесят'), аңлашыла шикелле. Ә инде хәзергә сөйләм телендәгә бир бишине (бир кулыңны), мә бишине (мә кулымны) тәгъбирләре биш сүзенең кулга синоним әйтелешен ачыктан-ачык чагылдырган факт булып тора.

Безнеңчә, "биш"нең этимологик формуласын турыдан-туры беләк сүзеннән түгел, бәлки бер 'один' һәм иш 'род, семья, много' сүзләре ярдәмендә тәүзү дәрәсрәк булып. Биш=бер+иш (ягъни бер кулдагы бармактарны ишләндрү дигән сүз була).

Алты – 6

Алты 'шесть' чик санны (5 не) узып китү, унар системасына таба бару юлында өстәлгән сан. Тюркологлардан В. Шотт (Das Zahlwort... – 10-11 б.), И. Галеви (Letroite... – 16 б.), Г. Рамстедт (Über die Zahlwörter... – 15 б.) алтыны, бер яктан, өч, үч "три", икенче яктан, олтуз, утыз "тридцать" белән бәйләләр. В. Шотт дүрт, түөрт сүзенең дә икенче өлешен (ягъни – рт – өрт не), югарыда күреп үткәнәбезчә, шушы өч, ол, ал сүзләре белән янәшә куя. Г. Рамстедт исә (күрсәтелгән хезмәт – 16 б.), үзенең аңлатмасын бармак белән санауга нигезләп, алты сүзен ал(у) тамырына бәйли һәм бу алты башта ала торган бармакны белдергән, тик соңрак кына сан исемнән белдерүгә урнашкан дип карый. Бу фикерләрнең һәркайсы, һичшиксез, игътибарга лаеклы. Ләкин болар белән генә алты сүзенең этимологиясе ачылып беткән дип нәтижә чыгарып булмый.

Алты кайбер телләрдә алды (тув.), олти (үзб.), ултта (чуаш)... формаларында йөртелә һәм хәзергә телдәгә ал(д), алды (перед) сүзләре белән дә янәшә куелырга мөмкин, һәм бу очракта "алты, алды (6)=жиденең алды, чик саны алды" дигән мәгънәне аңлата.

Жиде – 7

Жиде 'семь' сүзенәң этимологик чыганагын Г. Рамстедт *жюю, йейү* (ашау) сүзеннән китереп чыгара (күрсәтелгән хезмәт – 16 б.). Аныңча, борынгы төрки халыклар имән бармак белән ашаганнар, һәм бу бармак исеме: *йейү, жийү бармак* соңыннан үзгәрәп сан исеме булып әверелгән.

Бу фикернең җирлегә бик йомшак, әлбәттә, монда сан төшенчәсен китереп чыгарырлык дәлил юк.

И. Галеви, Н. Вамбери һәм М. Хартман *жиде* сүзен *житү*-дән чыгаралар. Бу аңлатма төрки халыкларда кайчандыр *жиде* (7) – иң зур сан булган, дигән теориягә нигезләнә. *Жиде*, димәк, *жит*, *чик* төшенчәсеннән килеп чыккан була. Соңгы фикер шактый ышандырырлык.

Беренчедән, *өч, биш* саннары кайчандыр *чик* сан, иң зур сан булып йөртелгәч, алардан соңрак *жиде, йәте, йитте* санының да кайчандыр иң зур сан, *чик* сан булып йөртелү мөмкинлегә ачык. Төрле заманда *өч – биш – йитте* бер-бер артлы иң зур саннар булалар. Икенчедән, *йитте, йитте* үзенең төп төшенчәсе белән *йит, жит, барып жит* (бара торган юлыңның чигенә, очына чык) дигән төшенчәгә килеп тоташа.

Жиде санының күплек төшенчәсендә йөрүе әле хәзер дә телдә киң сакланган. Мәсәлән: *жиде ят* (бик чит, бик ят кеше), *жиде баба* (иң ерактагы баба; төрки халыкларда элек һәркем үзенең *жиде* бабасына чаклы белә торган булган), *жиде төн уртасы; жиде үлчә, бер кис; жидегә бер тулмаган* (юләррәк), *жиде ятып бер төшемә керми; жиде юл чаты; жиде иргә житкән, жиде диңгез кичкән* (бик булдыклы); *жиде диңгез артында* (бик ерак), *жиде кат жир астында* (әллә кайда, бик ерак)... Н. б. ш. төгъбирләр дә *жиде* санының күп – *чик* сан булганлыгын дәлиллиләр.

Шул уңайдан тагын бер фактның астына сызып үтәргә кирәк. Борынгы Орхон-Янәсәй (V–VIII йөзләр) һәм башка төрки язма ядкарьләрдә (XI–XVIII йөзләр) *үлем* сүзенәң берничә синонимы була, мәсәлән, *адырылу* (аерылу), *бетү, качу, өлү, учу-үчү* (Күл-Тәгин ядкарендә). Татар телендә исә *үчү, күчү* (дөнъядан күчтә), *үлү* һәм *житү – житү* (үлем-житем) сүзләре кулланыла. Татар теленәң кайбер сөйләшләрәндә (Бөрә төбәгендә) бүгенгә күндә дә *үлдә* диясе урында *житте* дип әйтү бар. Ягъни *жит* (житмәк), *житем* сүзә гомернең чигенә барып *житү*не (үлемне) белдерә.

Димәк, *жиде* (йиде, йитте, житте) бик борынгы заманнарда биштән соң танып беленгән иң зур, *чик* сан булган. Бу аның этимологиясендә дә: *жиде* (< житте < йитте < йите < йит) // чит // чик // һәм аның белән бәйлә булган сүз һәм фразеологияләрдә дә бик ачык чагыла.

Ә *алты* (6) исә шушы *жиде, жите, йите* (житте), *чит* – *чикнең* "алды" дигән сүз.

Сигез – 8

В. Шотт, *сигез* 'восемь' саны барлык урал-алтай телләрендә дә бер үк төрлә төгъбир ителә дип са-

ный. Аныңча, *сигез* = *сиг* (иг, ике) + *ез* (ун), ягъни, 2 – 10 = 8, унга ике тулмаган сан булып чыга (Das Zahlwort... – s. 16).

И. Галеви дә В. Шотт фикерен кабатлый һәм орхон, борынгы уйгур һәм сары уйгурлардагы санау системасында *ике егерме* = 12 булган шикелле үк, *сиг* + *ез* дә = ике тулмаган ун мәгънәсендә дип аңлата (Le'troite... – 93-104 б.).

Г. Рамстедт *сигез, кизез* санын *с* + *игез* // *икез* өлешләрәнә тарката һәм биредәгә *с*-ны монгол телендәгә *ese* (не, нет) сүзә белән бәйли [Über die Zahlwörter...]. Димәк, аныңча *юк ике* "нет двух (пальцев)" – ике бармаксыз дигән төгъбирдән барлыкка килгән була.

Ю. Немет, Рамстедтның бу аңлатмасын бик оста һәм кыю куелган дип таба һәм бу мәсәләдә әле шуннан ерак китә алганыбыз юк дигән искәрмә биру белән чикләнә [Die türkische...]

В. Шотт һәм Галеви гипотезалары безгә уңышлырак күренсә дә, орхон язмаларындагы санау системасы белән чагыштыру бик үк туры килеп бетми. Чөнки "ике егерме" = 12 не биргәч, "ике ун" – 2 генә булырга тиеш.

Тугыз – 9

Тугыз 'девять' сүзенә карата булган анализлар моннан гыйбарәт: В. Шотт, *туғыз* санын = *туг* + *ыз* рәвешендә *ике* өлешкә таркатып, соңгы *ыз* – *ез* кисәгә, *уыз* дагы кебек *ун* дигән сүз, ә *туг* < *так* (бер, ялгыз) сүзенәң үзгәрмәсе – дип аңлата [Das Zahlwort...].

И. Галеви, шул ук фикердә торып, бу сан разрядлап санауны чагылдыра дип карый (Le'troite... – p. 93, 104), ягъни аныңча, *туғыз*, нәкъ *бер егерме* (– 11) дигәнчә, "унга бер тулмаган" мәгънәсен аңлата була.

Г. Рамстедт *туғыз* // *токуз* сүзен кытай телендәгә *toga* (сан) сүзә белән бәйли [Über die Zahlwörter... – s. 16-17], ягъни, аныңча, кытай телендәгә *toga* (сан) сүзә монгол теле аша төрки телләргә үтәп келгән була. Икенче өлешендәгә – *ыз* элементы исә *сигез* (8) сүзенә аналогия рәвешендә барлыкка килгән дип карый. Мондый этимология, билгеле, Ю. Немет күрсәткәнчә, аз ышандыра, барлык төрки телләрдә дә *туғыз* // *токуз* // *тәххәр* // *тос* // *туккиз*... сан исемненәң нигездә бертөслә әйтелешә үзә генә дә мондый чит тел йогынтысын инкаръ итә.

Тугыз саны тарихына карата булган фикерләрдән без В. Шотт һәм И. Галеви куйган юрамаларны уңышлырак дип табабыз.

Ун – 10

(һәм "ун" мәгънәсендәгә элементлар)

Гадәттә, бармак белән санау сул кулдан башланып, уң кул бармаклары белән тәмамлана (Н. Л. Снегиров. Числительные в языке Зулу... – 337 б.). Әгәр мәсәләгә бу яктан килсәк, *ун* сан исемненәң тарихын *уң* (*кул*) сүзә белән бәйләп аңлатырга мөмкин була шикелле. Ун (10), димәк, *уң* кулдагы бармакларны да эченә алган сан төшенчәсен

белдерүче исем була.

Төрки телләрдә *ун* сүзенең егер+ме, ут+ыз, ил+ле, алт+мыш, жит+меш, сикс+ән, тукс+ан сан исемнәрендә морфологик элемент буларак кабатлана торган берничә формант синонимы яши: *-ме// -ыз// -ле// -мыш// -меш// -он, -ан, -ун/*.

Исемлек-схемадан ачык күренә ки, дистә төшенчәсен, системалы рәвештә *ун* (он, уон) сүзе белән йөртү чагыштырылган телләрнең тик берсендә генә, сары уйгурларда гына сакланган булып чыга. Ойрот, якут, алтайлыларда кырыктан башланып туксанга чаклы дәвам итә, шорларда алтмыштан башлана; татар, казах, кыргыз һ. б. төрки телләрдә һәм Орхон-Янәсәй язмаларында тик сиксән, туксан терминнарында гына калган.

Ике ун, өч ун, дүрт ун... формаларымы, әллә *йегерме, утыз, кырык, илле, алтмыш* формаларымы борынгырак булырга тиешлеге турында тюркологларның кызыклыгына фикерләре бар. Мәсәлән, С. Е. Малов, сары уйгурлар телендә сакланган *эшке он, уч+он...* формаларынан чыгып, бу кушмалардагы *он* сүзе тик төгәл дистәлекне, ягъни берлек саннары өстәлмәгән түгәрәк дистәләрне атауга гына йөртелгәннәр дип аңлата. Аныңча, төгәл 20 – *ике ун* дип, ә 21 – *егерме бер* дип әйткәннәр булып чыга. Ләкин бу аңлатма тарихи чынлыкны тулы ачып бирә алмый эле. Чөнки, дөрөстән дә шулай булган булса, "*өке элиг*" (42) дип сөйләргә хажәт тумас иде, *кырык ике* дип, туп-туры гына әйткән булырлар иде. Димәк, моның сәбәбен икенче бер фактлардан эзләргә кирәк.

В. А. Гордлевский *алты он* формасына караганда *алт+мыш*, ягъни дистәлек төшенчәсен *-мыш-меш, -ме (-и)* сүз-кушымчалары белән әйтелмәләрү борынгырак дип аңлата (күрсәтелгән хезмәт, 146 б.). Икенче төрлө әйткәндә, *он//ун//ан* сүзенең дистә (10) мәгънәсенә беркетелүе *-мыш// -мыл* сүзеннән соңгырак чорга карый була. Аның бу фикере күпчелек төрки телләрдә *ун* тик соңгы ике дистә исемендә генә кулланылуы (*тукс+ан, сикс+ән*) белән дә беркадәр дәлилленә.

Бу аңлатманың дөрөсләген иң борынгы саналган төрки язмалардагы фактлар да раслыйлар.

[Дерес, бу мәсьәләне төрлө ыруг, кабилә телләре, диалектлар күзлегеннән карап, *алтмыш, житмеш...* белән *алт+он, жиде+он* бер үк вакытта күпкөнә диалектларда янәшә яшәештә булганнар дип

уйларга мөмкин. Ләкин диалектлар үзләре дә билгеле дәрәжәдә үзгәрешкә дучар булганлыгын һәм шуңа күрә диалектларда яңа ясалышларның элекке-борынгы ясалышларны кысып чыгару очракларын да онытмаска кирәк. Мондый чакларда, һичшиксез, борынгы язмаларда беркетелеп калган традицион формалар архаикрак булалар. Шунның белән бергә диалектларда бик борынгы форма һәм әйләнмәләрнең дә калдыкларын табарга мөмкин. Мәсәлән, хәзерге көндә дә картлар сөйләмәндә, "*алты ун белән барам*", "*жиденче унга чыктым*", "*алты дистә тутырдым*" кебек тәгъбирләр яшәп килүен беләбез. Бу архаизм, ягъни борынгылык калдыгымы әллә үзенә күрә бер сүз төрлегеге, эвфемизм гына дип бәяләнергә тиешме?].

Диалектларны тирәнрәк тикшерү нәтижәсендә, бәхәссез ки, саннарның кулланылышына карата тагын да архаикрак материаллар табарга мөмкин. Мәсәлән, Татарстанның Олы Тархан районы (хәзерге Буа районы) Үтәмеш авылы балалары уйнаганда, *бермеш, икемеш, өчмеш, дүртмеш, бишмеш, алтмыш, жидемеш* дип санылар икән. (Бу хәбәр өчен Г. Халитов иптәшкә рәхмәтебезне белдерәбез). Балаларның уен телендә бик борынгы архаизмнар сакланганлык дөгъвасыз. Бу фактны киңрәк тикшерсә, күзәтәсе бар. Әгәр дә болар расланса, борынгы төрки телләрдә кайчандыр *-мыш, -меш* элементы 60–70 белән чикләнмәгән, киңрәк кулланылган икән дигән нәтижә ясарга мөмкин булыр иде.

Югарыдагы анализдан күренгәнчә, хәзерге татар телендә дистәлек төшенчәсе түбәндәге элементлар белән тәгъбир ителә:

- 1) "ун", "дистә" (фар.): *алты ун, алты дистә...*
- 2) -ан, -ән: *сиксән, туксан*;
- 3) -мыш, -меш, -ме: *егерме, алтмыш, житмеш*;
- 4) -ыз, -ез: *утыз*.
- 5) -ык, -ек (иг): *кырык, илле (иллиг)*.

Тюркологик әдәбиятта боларга карата төрлечәрәк аңлатмалар бар. Мәсәлән, И. Галевиде аларны болай төркемле:

-ез, -ыз (*сигез, тугыз, утыз* дигәндәге) элементлары төбәндә *мыш-меш* (*алтмыш, житмеш*) белән бер, шунның фонетик варианты дип карый.

-мыш, -меш (*алтмыш, житмеш*) -не ул *биш//беш* һәм *бер* сүзләренә бәйли. Ә инде -*ма// -ме* (*егерме*) -не ул -*ун //он* сүзе белән тиңли. -*ли// -ле// -лик* (илле) элементлары исә И. Галевиде аңлатмасында -*ток// -тук* (ту-

Дистәләр	Татарча	Алтайча	Шорча	Сары уйгурча	Казахча	Орхон-енисей	Кыргыз	Якутча
10	Ун	он	он	он	он	он	он	уон
20	Егерме	дьирме	чегирбе	ишкон	жыйырма	јәгирми	йыйырма	сүүрбэ
30	Утыз	одус	одус	үжөн	отуз	отуз	отуз	отут
40	Кырык	төртөн	кырык	түртөн	кырык	кырк	кырык	түөрт уон
50	Илле	бежен	элис	писон	елу	элиг	элү	биэс уон
60	Алтмыш	алтан	алтон	алтон	алпыс	алтмуш	алтмыш	алта уон
70	Житмеш	дьетен	четтон	жетон	жетпис	йитмеш	житемиш	сэттэ уон
80	Сиксән	сегизен	сегезон	сакысон	сексен	сәкиз он	сексен	агыс уон
90	Туксан	торгузон	тогузон	токысон	токсан	токкузон	токсон	тогус уон

гыз) сүзенә бәйләнә. Ләкин бу -лик//ли (-ток//тук), анычча, тугыз сүзендәге кебек берәмлек белдерми, бәлки дистәнә аңлата була [Le'troite... - 14, 95, 98 б.].

Г. Рамстедт, монгол һәм төрки телләргә чагыштырып, төрки телләрдәге он//ун монгол телендәге от (3iran=60, dalan=70 һ. б.) белән бер тамырдан килә дип карый, һәм бу монгол телендә ел, вакыт белдергән сүз булырга тиеш дигән юрама куя [Über der Zahlwörter... - 20 б.].

-ма//ме (егерме) элементын Г. Рамстедт шулай ук монгол телендәге arban (10) сүзеннән китереп чыгара. Димәк, анычча, 20 = йике (ике) + arban// = ике ун була. Рамстедтның бу юрамасын Ю. Немец та яклый [Die türkische... - s. 564].

-мыш, меш (алтмыш, житмеш) элементы Г. Рамстедт аңлатмасында үткән заман сыйфат фигыл күрсәткече -мыш (бармыш, килмеш) белән бер итеп билгеләнә [Über der Zahlwörter... - 16 б.].

-ыз, -ез элементларына биргән анализында исә Г. Рамстедт эзлеклелек күрсәтми, ягъни сигез сүзен, югарыда әйтелгәнчә, с (<ese) + игез рәвешендә этимологик тарката да, тугызны шуның үрнәгендә ясалган сүз дип карый (ә утыз сүзенә бөтенләй тукталмый).

Б. Чобанзаде мондыйрак төркемләү ясый:

йегерме = йегер (<ике) + ме (<меш);

илле = ил (<еш<биш) + ле (<ми<меш);

утыз = ут (<өч) + ыз (<ыш<мыш);

Димәк, анычча, -ме (егерме), -ле (илле), -ыз (утыз) элементлары барысы да бер үк сүзнең -мышның төрле фонетик вариантлары булалар, һәм төрки телләрдәге бу -мыш ны ул угрофин телләрендәге мис, менс (ун – дистә мәгънәсендә) сүзләре белән бәйли (Б. Чобанзаде. Введение в тюрко-татарское языкознание, 1924. - 55-57 б.). Төп "ун (10)" сүзенә карата ул аерым фикер әйтми.

А. Н. Кононов, сәкiz, докuz, отуз һәм йүз сүзләрендәге -з//уз//үз не авыз, күз, йөз, мөгез, игез һ. б. ш. сүзләрдәге соңгы -ыз//ез//з – икелек саны кушымчасы белән бер төркемгә кертеп карарга мөмкин ди (А. Н. Кононов. Происхождение прошедшего категорического времени, 1951. - 118 б.).

Шул рәвешчә, дистә исемнәрендә очрый торган -ме//ыз//мыш һәм ун сүзләренә тарихына карата тюркологиядә шундыйрак фикерләр бар. Боларда, күргәнәбезчә, ыз (<ыш), ме (меш), мыш барысы да бер тамырга – биш (кул) сүзенә кайтарылалар (И. Галеви, В. Шотт), я икенче бер телләрдән (фин-угор һәм монгол) кәргән фактлар итеп каралалар (Г. Рамстедт, Б. Чобанзаде). Ә ун сүзенә этимологик анализ бөтенләй ясалмаган.

Он//ун һәм аннан соң түгәрәк дистәләргә кушыла торган -ме (егерме), -ыз (утыз), -ле (илле), -мыш (алтмыш) элементларының этимологиясенә килгәндә, материалны, һичшиксез, киңрәк чыганаклардан алырга кирәк. Икенче төрле әйткәндә, моның өчен төрки телләр материалларын чагыштырмача өйрәнү белән беррәттән, урал-алтай телләренә мөрәҗғәгать итү дә әһәмиятле.

Бу хәл исә үз чиратында теге яки бу тел күренешенә тарихи үзгәрешенә дәрәҗә якин килергә тулырак мөмкинлек бирә. Чөнки төрки халыклар (кабиләләр) күрше фин-угор һәм славян кабиләләре белән бөтен үткән тарих буена аралашып яшиләр. Сәүдә мөнәсәбәтләре үскәч, бу аралашу тагын да көчәйгән. Сан төшенчәләренә һәм үлчәү, санау берәмлекләренә туып, киңәя, үсә баруы, беренче чиратта, экономик торыштагы алыш-бирешкә бәйләнә. Теге яки бу халыкта (кабиләдә) инде туган, формалашкан сан төшенчәләре сәүдә яки башка мөнәсәбәтләр белән бәйләнгән икенче бер халыкларга (кабиләләргә) әзер материал буларак керергә бик мөмкин. Телләр тарихыннан мондый мисалларны күпләп китерергә була. Мәсәлән, рус телендәге деньги, алтын, аршин; төрки телләрдәге тәңкә, алтын, аршын (фарсы араш – arš – беләк, терсәк сүзеннән) һ. б. (П. Я. Черных. Очерк русской исторической лексикологии, 1956. - 130-132 б.).

Шуңа күрә, төрки телләрдәге "ун" төшенчәсен белдерүче "дистә" сүзе һәм -ыз, -ез (утыз, сигез, тугыз) элементы удмурт телендә даз (ун) һәм венгер телендә тез (ун) сүзләре – барысы да бер үк чыганакка – Гинд-Европа телләренә кайтып калуы мөмкин. -мыш, -меш (алтмыш, житмеш), -ме (егерме) – бу, һичшиксез, төрки халыкларның үз сүзе. Ул кайбер төрки телләрдә киң таралган исем фигылләр ясагыч -мыш, -меш (язмыш, бармыш) кушымчалары белән бер. -мыш, -меш нәң беренчел мәгънәсә күплек, гомумиләштерү белдергән булырга тиеш. Моңы, бер яктан, язмыш, тормыш һ. б. кебек абстракт мәгънәле исемнәр дәлилләсә, икенче яктан, чуаш телендә бу кушымчаның -мәл, -мәл варианты кулланылуы тагын да ачыклай. Ул татар телендә сакланган мул (күп, төгәл, тулы мәгънәсендә) һәм мал (байлык) сүзләренә бик якин тора; -мәлның әнә шул мул тамырыннан килеп чыккан булуы бик ихтимал. Күпчелек төрки телләрдә сакланган -мыш, -меш исә әнә шул малның фонетик варианты булып тора, ягъни алт+мыш – алты күп, жит+меш – жите күп дигән сүз була; йегер+меш (ш) – әнә шул мышның кыскарма формасы булса кирәк.

Шул рәвешчә, бердән алып унга кадәр булган сан исемнәре турында якинча шундыйрак фикерләр, юрамалар, гипотезалар бар. Нәтижә шул:

1) теге яки бу сан исемнәнең ясалышы (тууы) борынгы кешенә тормыш практикасы киңәюе, катлаулануы һәм шуның белән бергә фикерләү һәм санын белү сәләте арту белән параллель барган һәм ул саннар, нинди генә формада әйтелмәсеннәр, кешенә арифметик гамәлләр чыгаруда иң беренче табигый санау машинасы булган кул һәм бармак мәгънәсендә сүзләргә (бер, өч, биш) яки кешенә тирә-юнендәге конкрет әйберләрдән арту, күбәю һәм азаю, кимү төшенчәләрен белдергән сүзләргә (ике, алты, жиде, сигез, тугыз) кайтып калалар.

2) Кешеләр биш бармак беткәнче санарга өйрөнөп житкәч, соңгы сан төшенчәләрен икешәрләп ача килгән булсалар кирәк. Моңы хәзерге төрки телләрдәге алты һәм җиде, сигез һәм тугыз сан исемнәренә рифмадаш әйтәлешләрә күрсәтеп тора.

Егерме – 20

Егерме, җегерме диал. 'двадцать' ийг//йег//йигер (игездән кыскарган) + һәм кисәкләреннән торганлыгы күптән ачылган. Йиг>иг + ер>игез (парлы, икәү) һәм ике//икке сүзенә бәйлә, -мы исә, әйткәнәбезчә, *мыш, мал, мул* сүзенә барып тоташа. Егерме = ике (р) + мыш, ягъни "ике күп" дигән сүз була.

Утыз – 30

Утыз 'тридцать' саны да, кайчандыр "түшәм" сан буларак, бик зур роль уйнаган, дип билгели В. А. Гордлевский, һәм ул моңа күрсәткәч итеп, төрки халыклардагы йолалардан мисаллар китерә. Аларда, мәсәлән, берәү үзенә бирелгән эчемлекне түксә, аңа иң зур җәза итеп, *утыз җамьяк* эчертә торган булганнар (В. А. Гордлевский мондый йоланың булганлыгын М. Кашгари сүзләре белән дәлилли). Утызның иң зур санга йәргәнлеген, В. А. Гордлевский сары уйгурларда утыздан соң килгән 40 һәм 50 саннарына аерым терминнарның булмавын да *утыз* иң зур сан булу белән аңлата.

Ниһаять, *оджак* (<*утчак*?) сүзенә (госманлыларда) *утыз* йорттан торган бер коллективны аңлатуга йөртелүе дә шактый характерлы.

"Утыз"ның этимологиясе әлегә шактый авыр һәм бәхәсле. "Сигез-тугыз" саннарына беркадәр охшашлыгынан чыгып, аны *ут* + *ыз* рәвешендә ике өлешкә таркатып булса да, бу өлешләрнең семантикасы томанлы булып кала. Безнеңчә:

Утыз ← отуз ← өлтуз ← алты уч, ягъни алты җирдә биш 6х5=30 системасына нигезләнгән (бу турыда югарыда әйткән идек).

Икенче бер караш буенча утыз сүзенә этимология анализы болай була: *ут*<*уч*<*өч* + *ыз*<*das*//*tes* дистә, ун мәгънәсендәге сүз.

Кырык – 40

Кырык 'сорок' сүзенә этимологиясе тирәсендә мондыйрак фикерләр бар. И. Галеви *кырык* сүзен *дүрт – түрт* тән чыгара, ягъни, аныңча балалар теленә хас булганча, *т* → *к*, *к* авазына алмашкан була. (Le'troite... – 96 б.). Ләкин шул ук хезмәтенә икенче битендә ул *кырык*=*кир* [<*ике*]+*ык* [<*ик*<*и*-керме], ягъни *кырык* = *ике егерме* дигән гипотеза да тәкъдим итә (шунда ук, 92 б.).

В. Шотт *дүрт* белән *кырык* арасында бернинди дә уртаклык күрми һәм *кырыкны кыр* – җимер, ват тамырыннан чыгара. Димәк, аныңча, *кырык* – җимерек (обломок) дигән сүз була (Das Zahlwort... – 8 б.).

Б. Чобанзадә исә *кырык* сүзен монгол теленнән чыккан дип исәпли, ягъни монгол телендә *ике* – *qoyaz*, егерме – *qorin* һәм шулар бергә кушылып (*qoyaz* + *gorin* = *qorq*>*кырык*), "кырык" саны бар-

лыкка килгән була (Введение... – 578 б.).

Билгеле, бу юрамаларның берсе дә ышандырырлык түгел әле. Шуңа күрә дә, тюркологиядә *кырык* сүзенә этимологиясе инде ачылган, дип нәтиҗә ясап булмый.

Кырык сүзенә тарихына карата акад. В. А. Гордлевский кызыклыгына фикир әйтә. Борынгы төрки халыкларда *кырык* төгәл сан белдермичә, әйберләрнең күп булуын гына күрсәткән, һәм соңгы *к* бәлки, чыннан да күплек билгеседер, – ди. Аныңча, борынгы төрки-шаманнар тормышында, *кырык*, дини сүз буларак, зур роль уйнаган һәм бара-тора ул сүз, дини мәгънәсен югалтып, тик күплек төшенчәсен белдерүче булып кына калган. Моңа дәлил итеп ул төрек авыз иҗатыннан *кырык юлбасар*, *кырык вәзир*, *кырык көнлек туй*, *кырык кыз* һ. б. шундый мисаллар китерә. (Числ. 50... – 144 б.).

Татар халык авыз иҗатында һәм фразеологиясендә *кырык* (күп, бик күп, чиксез төшенчәсенә беркетелгән килеш) бик киң кулланылып алган.

Мисаллар: *кырыкка ярылу* (эш бик күп; бик күп эшләр); *кылыны кырыкка яру* (күп эшләр һәм уңганлык билгесе); "*Кырык вәзир*" (китап исеме); "*Кырык бакча*" (китап исеме, К. Насыйринныкы. Гомумән, татар язучылары үзләренә эсәрләрен *кырык* бүлек – *кырык* темага салып яза торган булалар; "*Нәһжел фәрадис*" та 40 баптан тора); *бер кулга кырык эш* (күп эш); *кырык эшем кырылып ята* (хәтсез күп эшнә берсе дә үтәлмәгән); *кырык төен төенләү* (дини, шаманизм калдыгы), *кырыгын уздыру* (дини); *кырык яктан тарталар* (эш кушучылар күп); *кырыкмаса кырык эш кушалар* (шул ук); *кырыкка бер тулмаган* (юләррәк кеше); *кырык тартмачы* (күп һәм вак тартмалардагы әйберләр белән сату итүче); *кырык ямаулы* (бик тузган, искергән кием); *кырык корама*, *йөз ялгау* (шул ук); *кыңгыр эш кырык елдан соң да белән* (күп еллардан соң да...); *кызының анасы – кырык, кырык беренчәсе – чыбык* (Ульян. өлк., Иске Кулатка); *кырык чөе кырылып бетсен*; *кырык өйнең түбәсен ачу*чы, (күп гайбәт сөйләүче кеше); *кырык тапкыр әйтү* (күп мәртәбәләр әйтү); *кырык аяк, кыргаяк* (юеш таракан); *кырык тырнак* (тегермәннең бер детале); *кырык такылдан үткән* (Ульян. өлк., Мәләкәс: дөнъяны күп күргән); *кырыкка сабу* (күп хәлләргә керү); *Кырык Алдар* (әкият герое – күп алдаучы); *кырык катлы кеше* (Минзәлә, бик катлаулы кеше); *кырык карта* (хайваннар карынында була); *кырык колачлы сарай* (зур сарай, Мөхәммәдъярда, XVI йөз); *кырык колачлы диңгез атлары* (әкиятләрдә); *бавының кырык колачлы бие бар* (озын бау — Г. Тукай, "Яңа Кисек-баш") һ. б.

Биредә нәтиҗә ясап шуны әйтергә кирәк: бу мисаллар *кырык* сүзенә татар телендә таралышы булганлык турында сөйлиләр, һәм боларның барысында да *кырык* "күп", "бик күп" дигән төшенчә бирә. Ләкин *кырык* терминының төп этимологиясе, нинди сүзләрдән ясалганлыгы һаман да ачылмый кала.

Безнеңчә, *кырык* // *кырк* // *хырых*... сүзен *кыр* + *ык*

рәвешендә ике өлешкә аерып карарга кирәк. *Кыр* – тамыр сүз, ә *ык* – кушымча. Бу кушымча үткән заман хикәя фигыльләрдә беренче зат күплек ясыи торган -к (без бардык), парлы өгъзаларны атый торган исемнәрдәге -к (аяк, колак, яңак, саңак, беләк һ. б.) һәм фигыль тамырыннан исем ясыи торган -к (түшә + к, ясты + к, тара + к, ура + к, тора + к, казы + к, пыча /<печә> + к, кисә + к, ята + к, игез + эк...) элементлары белән бер булырга тиеш. Проф. А. Н. Кононов үзенең бер эзләнүендә бу -к (йаз-ды-к) ны күплек санындагы тартым кушымчасы дип билгели (Происхождение... – 118-119 б.).

Кыр + *ык* сүзенең күплек төшенчәсендә йөргәнлеген искә алганда, без аның тамыры *кыр*ны хәзерге телдәге ялан мәгънәсендә йөри торган *кыр* 'поле', чик мәгънәсендәге *кыр* + *ый* 'крайний' сүзләре белән бәйли алабыз.

Бик күп, сансыз, ягъни санап бетергесез күп дигән төшенчәне кешеләр үзләрен чолгап алган объектив чынбарлыктагы әйберләр, күренешләр аркылы тәгъбирләгәннәр. Без моның шулай икәнлеген хәзерге татар телендә сакланган реаль фактлардан күрә алабыз. Мәсәлән, бүген клубта халык *дөнья* иде (яки... *диңгез* иде). Бу фразадагы "дөнья иде", "диңгез иде" – санап бетергесез күп иде дигән сүз. *Тракторлар быел дөнья сукаладылар* – бик күп сөрделәр мәгънәсендә. *Минем кызым дөнья эшләп таишлады* – күп эшләде була. *Алюшның бала-чагасы дөнья* – күп, бик күп дигән сүз була. *Эшем дөнья әле, борылырга да вакытым юк* – эшем бик күп дигән сүз була.

Аннары, борынгы төрки, татар телләрендә күплек төшенчәсенә кулланылган *өгүш* // *үкеш*, *йаулак* һ. б. сүзләр дә реаль тормыштагы конкрет төшенчәле сүзләрдән, охшату-чагыштыру юлы белән ясалганнар. Мәсәлән, *өг* + *үш* (*өг* + *иш*) – кушма сүз. *Өг* (Янәсәй язмаларында) – ана "мать" мәгънәсенә йөртелә; *үш* (иш) – *ил* "коллектив", күп (хәзерге татар телендә: *балачагасы ишле* – күп). Борында *өгүш* – ыруг, кабилә, ягъни бер анага караган (матриархат чорында) коллектив төшенчәсенә йөри, аннары шуннан күп 'много' төшенчәсенә күчерелә. *Йаулак* шулай ук *йаг* // *йау* "гаскәр" һәм *лак* – "урын", "жир" сүзләреннән тора, *йаулак* – яудай, гаскәрдәй күп дигән төшенчәләрдән тора.

Шулар шикелле үк кырык саны төшенчәсен белдерү өчен дә күплек, киңлек мәгънәләрен эченә алган *кыр* сүзе урнашкан булырга тиеш. Соңыннан бу сүзгә җыелмалылык – күплек мәгънәсен эченә алган *ык* // *к* кушымчасы да ялганган, ягъни *кыр* + *ык* булган, һәм нәтижәдә *кыр*, үзенең беренчел мәгънәсеннән ераклашып, яңа мәгънәле сүз – дүртенче дистәнең атамасы булып әверелгән.

Илле – 50

Илле 'пятьдесят' сүзенең этимологиясен беләк, кул сүзләре белән бәйләп аңлату ышандыра ала шикелле. Кайбер төрки телләрдә *илле* сүзенең тагын

бармак мәгънәсе дә бар. Татар телендә, мәсәлән, *бер илле* – бер бармак киңлегә, *ике илле* – ике бармак киңлегә, *өч илле* – өч бармак киңлегә, *дүрт илле* – дүрт бармак киңлегә һәм *биш илле* – биш бармак киңлегә дигән сүзләр, үлчәү берәмлегә буларак, халыкның көнкүрешендә әле хәзер дә кулланылалар.

Әл // *әлиг* сүзенең кул төшенчәсенә йөргән булуы һәм кайбер төрки телләрдә әле бүгенге көнгә дә бу сүзнен шушы мәгънә белән кулланылышы барыбызга да мәгълүм. Мәсәлән, моңа дәлил итеп чуаш телендәге *алă*, *ал* (кул) сүзен китерергә мөмкин (В. Е. Егоров. Чăвашла-вырасла словарь, 1954. – 11 б.). *Әл* сүзен кул мәгънәсендә куллану татар телендә дә XVIII йөзгә чаклы килә. Мәсәлән, М. Колыйда "Игенченең *әл-аза*кы булыр туфрак" (Вестник научного общества татароведения, 1927, № 7. Приложение – 10 б.) (игенченең кул-аягы дигән сүз) дип язуны очратабыз. Димәк, моннан кайчандыр кул сүзенә синоним йөртелгән *ал* // *өл*, вакытлар узгач, кайбер телләрдә сан исемнән белдерүче сүз булып кына калган дияргә нигез бар. Аерым телләрдә исә (төрөк, азәрбайҗан, чуаш һ. б.) *әл* // *алă* ның кул мәгънәсенә йөртелүе хәзер дә әле сакланган.

Алтмыш – 60

Алтмыш 'шестьдесят' = *алты* ун. *Алтмыш*ның *мыш* өлеше, язуга чаклы чордан башлап ук, төрки телләрдә "10" мәгънәсендә йөргән һәм хәзер дә күпчелек төрки телләрдә саклана.

Җитмеш – 70

Җитмеш 'семьдесят' нең ясалыш үрнәге *алтмыш* кебек үк, ягъни берлек санына (җидегә) ун мәгънәсендәге *мыш* элементы өстәлеп ясалган.

Җиде + *меш* > *җитмеш* = җиде ун дигән сүз.

"Җитмеш" сүзе төрки телләренең язуга чаклы чорыннан ук билгеле. Мәсәлән, "үч йәтмиш йашымка адырылган" (С. Е. Малов. *Енисейская письменность тюрков*, 1952. – 19 б.), ягъни 63 яшемдә үлдем, була. "...Йәтмис әр болмыс" (Күл-Тәгин, 12). Мәгънәсе – җитмеш кеше (ир) булганнар.

Җитмеш саны да күчерелмә мәгънәдә гомумән күп, чиксез дигән төшенчәгә йөргән. Мәсәлән, "җитмеш тел белә", "егет кешегә *җитмеш* төрле һөнәр дә аз", "җитмешкә дүнү" һ. б. җитмеш төшенчәсенә чиксез күпне күзаллатуы турында сөйләләр.

Сиксән – 80,

Туксан – 90

Сиксән 'восемьдесят', *туксан* 'девяносто' сүзләре аерым аңлатуга мохтаж түгелләр. Бу сүзләрдә фонетик үзгәреш, ягъни *сигез* + *ун*ның *сиксән*, *тугыз* + *ун*ның *туксан* булып әйтелүе телдәге ассимиляция законы белән аңлатыла.

Сиксән, *туксан* терминнарының энә шулай аналитик формадан (кушма сүздән) торган булулары тюркологиядә күптән ачылган һәм дөрөс аңлатылган.

Йөз – 100

Йөз 'сто' сүзе тирәсәндә дә байтак фикерләр бар, ләкин акад. В. А. Гордлевский искәрткәнчә, (Числ. 50... – 146 б.), аларны канәгәтләндерерлек дип әйтеп булмый.

И. Галеви бу сүзгә йөз 'лицо', йөзү, 'плавать' сүзләре белән бер тамырдан килә дип карый (Le'troite... — 98 б.). Г. Рамстедт исә төрки телләрдәге йөз (100)не монгол телләренә jirin (90) сүзенә jir белән бәйли (Über der Zahlwörter... – 18–19 б.). Б. Чобанзадә төрки телләрдәге йөз//йүзгә фин-угор телләре аша кергән Һинд-Европа сүзгә дип аңлата (Гр. тат. яз.).

Татар телендә йөз (100) саны төшенчәсен белдерә торган ике сүз бар: йөз//жөз һәм чор. Хәзергә телдә боларның бары тик беренчәсә төгәл сан төшенчәсен, ягъни сан берәмлеген тәгъбир итә. Икенчәсә исә вакыт, заман төшенчәсен тәгъбирләүче сүз булып урнашкан. Мәсәлән, *бу чор эчендә* (бу вакыт эчендә), *чордаш* (бер вакытта яшәгән кешеләр) һ.б.

Мәгълүм ки, X – XIV йөзләрдә болгар-татар эпитафиясендә *жур* һәм йөз сүзләре, "100" саны төшенчәсен белдерүче буларак, янәшә йөртелгәннәр. Берничә мисал китерик: 730 – *жиати жур* вутыр; 734 – *йети йүз* утыз түрт.

Жур яки *чор* сүзенең төгәл сан төшенчәсен белдергәнлеген чуаш телендәге факт та раслый, ягъни татар телендәге йөз (100) гә чуаш телендә сёр (100) туры килә.

Димәк, моннан шундый нәтижә ясарга мөмкин: йөз //жөз// йүс//чүс, сёр (чув.) һәм *жур*, *чор* (вакыт, заман) сүзләре бер үк тамырдан килә торган сүзләр булып торалар һәм бу тамыр сүзгә беренчел этимологик мәгънәсә бу очракта да күплек яки чик санны белдерү булган.

Моңа хәзергә телдә сакланып килә торган тәгъбирләр дә беркадәр ачыклык кертәләр шикелле. Мәсәлән, татар теле жирле сөйләшләрәннән *чорсыз күп* (чиксез күп), *чорсыз кылана* (артык, кирәгеннән тыш кылана), *чорсыз кеше* (хәрәкәтләрендә үлчәүсез, чик белми торган кеше), *чорын белеп эш итү* һ. б. ш. кебек тәгъбирләрне күпләп китерергә мөмкин. Шулай ук чуаш телендә дә сёрмә пуян "гажәеп бай" (чав. выр. сл.) әйтелмәсә сёр сүзенең күплек төшенчәсен белдергән булуын дәлилли.

Шул рәвешчә, *чор*//*сёр* элек гомумән вакыт һәм ара ераклыгының иң зур күләмен билгели торган бөр сүз булып та, соңрак дистә, йөзләр белән санау системасына күчкәч, шушы *чор*//*сёр*//*йөз*//*йүс*//*чүс*//*жүз*... вариантларында әйтелә торган "100" санына исем булып әверелгән, дип уйлый алабыз.

Мең – 1000

Мең//*мин*//*бин*//*пин*//*мын*//*муң*... 'тысяча' сүзенең этимологиясен дә ачыкланган, хәл ителгән мәсьәлә дип санап булмый. Хәлбуки, төрки халыкларда инде *мең*, сан төшенчәсен белдерүче сүз буларак, күптән урнашкан була. Мәсәлән, V – VIII йөзләргә

карый торган Янәсәй язмаларында *алты биң* (Ен. письм... – 19 б.) һ. б. ш. фразаларны очратабыз. Конкретлашкан сан төшенчәсен белдерә торган *мең* //*бин*// *буң*... борынгы Орхон-Янәсәй язмаларында очрый торган *bunsuz* 'без ограничения, без стеснения' (С. Е. Малов. *Памятники древне-тюркской письменности*, 1951. – 64 б.) һәм хәзергә телдәге *мәңге* 'вечно' сүзләре белән бер тамырдан килә булса кирәк. Моңы, бер яктан, бу сүзләрнең тышкы охшашлыгы, икенче яктан, бигрәк тә мәгънә уртаклыгы – күплек, чиксезлек төшенчәсен белдерү ачык сиздерә.

Мәгълүм ки, тел үсеше процессында аерым сүзләрнең мәгънәләре киңәйгән, күбәйгән, һәм бара-тора бу мәгънәләр үзләре бер-берсеннән теге яки бу формада аерыла торган сүзләргә беркетелгәннәр. Билгеле, бу телнең сүзлек составы баянда күптөрле юлларның бары тик берсе булып тора. Без тикшерә торган *мең* (1000) һәм *мәңге* (вечно) сүзләре әнә шундый юл белән аерылган дип карарга нигез бар. Икенче төрле әйткәндә, чиксезлек төшенчәсен белдереп йөргән *бун-буң*, вакыт, заман аңгыннан чиксезлек, күплекне белдерә торган *мәңге* 'вечный' сүзен биргән шикелле, конкрет сан төшенчәсен *биң*, *миң*, *мең* (1000)не белдерә торган сүз – сан исемә булып та әверелгән.

Төмән – 10000

Түмән, *төмән* сүзгә борынгы төрки халыкларда "10000" төшенчәсенә йөртелә. Сан исемнәре арасында моннан да зур санны белдерә торган сүз бу төркем телләрдә очрамый. Мәсәлән, *йөз меңне* – "ун түмән" дип атый торган булалар. Төньяккүк ядкарендә мондый бер фраза бар: *"Тылыг кәлүрти, сабы антаг"*: Йарыс йазыда *он түмән* сү тәрилти-тир (Памятники... – 63 б.) — "Тел" тотып китерделәр, сүзгә мондый: Арыш даласында йөз мең (ун түмән) гаскәр жыелды, дип әйтә.

Татар теле тарихында *түмән* ике мәгънәгә йөртелә:

а) хәрби термин буларак *түмән*//*төмән* – ун меңнән торган гаскәр башлыгы; *жәмгыять төзелешендә* исә волость белән идарә итүче түрәне дә *түмән* дип атаганнар (И. Н. Березин. Ханские ярлыки, 1850. – 8–10 б.);

б) *түмән* сүзен "бик күп" "чиксез күп" дигән төшенчәгә йөрткәннәр. Мәсәлән, XVI йөз татар шагыйре Мөхәммәдъяр *"түмән төрле хикәятләр сөйләделәр"*, ди бер хикәясендә. Монда *түмән* "бик күп төрле" дигән мәгънәне бирә. Тагын да борынгырак булган "Кудатку белек"тә (1069 ел) "Сөзи, көр, чәчәк таг *түмән* тү бодуг!" – "Сүзгә, күр, чәчәктәй күп төрле төслә!" (Памятники... – 246 б.) һ. б. ш. кебек фактлар шулай ук *төмән* сүзенең бик күп (күплек) мәгънәсендә йөртелгән булуын дәлиллиләр.

Соңыннан бу сүзгә югарыда китерелгән ике төшенчәсә дә татар теленнән төшә (тик *Төмән* каласы һәм *Төмән* өлкәсә дигәндә генә кала).

Тәмән//түмән сүзенең этимологиясен эзләгәндә, әлеге дә баягы, күплек (озынлык, киңлек, озаклык, зурлык һ.б.) төшенчәсенә йөртелгән сүзләрнең, чагыштыру һәм охшату нәтижәсендә, икенче бер төшенчәләрнең дә исемнәре булып киткәнлекләрен исәпкә алырга кирәк. Тәмән//түмән, безнең аңлавыбызча, -тә//түмән өлешләрәннән тора. -мән – бу шул ук мең дигән сүз. -тә//тү исә борынгы төрки телдә то 'количество, число' тү – 'различный', алтай телендә tun һәм монгол телендә too 'количество' (шунда ук, 431 б.) сүзе белән бер булырга тиеш. Татар телендә төр 'разнообразность', төрлө 'различный' сүзләре дә шул тамырдан килә булса кирәк.

Тәмән сүзенең этимологик аңлатмасы, димәк, күп төрлө (күп сандагы) мең дигән сүз була.

Миллион, миллиард...

Миллион һәм аннан югары разряд берәмлекләре татар телендә миллион, миллиард, триллион... кебек халыкара сүзләр белән белдерелә. Болар югарыда сөйләнгән сан исемнәре белән чагыштырганда, яңарак туган сүзләр булып торалар. Мәсәлән, миллион сүзен беренче мәртәбә XIII – XIV йөзләрдә яшәгән атаклы итальян сәяхәтчесе Марко Поло кулланган (Г. Н. Берман. Счет и число, 1949. – 28 б.). Үзенең сәяхәтнамәләрендә, Кытайның чиксез, зур байлыкларын сүрәтләү өчен, ул шушы сүзгә алган. Миллион – латын сүзе, төп мәгънәсе моннан гыйбарәт: mille (милле) – мең дигән сүз, ә – one (онә) – латин телендәге күбәйтү, зурайтучы сүз. Димәк, millione (миллион) – "бик зур мең" дигән сүз була. Соңгарак инде ул сүз аерым сан берәмлеген (1 000 000) атаучы термин булып урнаша.

* * *

Хәзерге татар телендә, дөньядагы күпчелек телләрдәгечә, санау унарлы системага нигезләнгән: бер, ике, өч, дүрт, биш, алты, жиде, сигез, тугыз һәм ун. Дистәләр, йөзләр, меңнәр, ун меңнәр, йөз меңнәр, миллионнар... һ. б.

Шулай итеп, дистәләр, йөзләр, меңнәр... төшенчәсе унга кушу, арттыру төртибендә барлыкка килә.

Унарлы санау системасы төрки телләрдә язуга чаклы чорда ук урнашкан була. Моңың шулай икәнлеген VI–VIII йөзләрдә язылган Орхон-Янәсәй каберташ текстлары да күрсәтә торар (Ен. письм... – 19 б.).

Унарлы санау системасы – бу иң соңгы һәм иң камилләшкән система, моңа ирешкәнчә, санау системасы якынча өч баскычны үткән, элек өчле, бишле һәм жиделе санау системалары булган диләр.

Димәк, төрки телләрдә саннар формалашу тарихында күплек (чик сан) төшенчәсе өчле, бишле, жиделе һәм соңыннан унлы саннар аркылы килә, һәм унлы санау системасы урнашкан, күплек төшенчәсе (чик сан) дистәләр эчендә үсү, киңәю юлына баса.

Борынгы төрки телдәгә унарлы санау системасы хәзерге төрки телләрдәгә санау төртибеннән түбәндәгә үзгәрчәк белән аерыла. Без, мәсәлән, хәзерге татар телендә:

Унжиде (17), егерме биш (25), утыз дүрт (34) һ. б. дип тулы дистәгә берлек саннарын кушып саныйбыз. Борынгы телдә исә шул ук саннар түбәндәгечә белдерелгәннәр:

Жиде егерме (17), биш утыз (25), дүрт кырык (34) һ. б.

Болай санау Орхон-Янәсәй язма ядкарьләрендә системалы урын ала. Мисаллар:

– Үч йәтмиш йашымка адырылтым (алтмыш өч яшемдә үлдем дигән сүз) (Ен. письм...).

– Бөш йәгирми йашымда... (шунда ук, 33 б.) (унбиш яшемдә дигән сүз).

– Токуз кырык йашымда... (шунда ук, 43 б.) утыз тугыз яшемдә була) һ. б.

Уннан югары саннарны бу рәвешчә санау хәзерге көнне сары уйгурларда гына сакланган, һәм ул да тик ун белән утыз арасында гына калган (С. Е. Малов. К изучению турецких числительных, 1935. – 271–277 б.; Язык желтых уйгуров, 1957. – 178 б.).

Бер яктан, борынгы төрки язмаларда ике йөгерме (12), өч утыз (23), биш кырык (35) дип санау төртибе уннан өстен барлык дистәләрдә кулланылган булуы, икенче яктан, болай санауның, хәзерге вакытта барлык төрки телләрдән төшеп, тик сары уйгурларда гына өлешчә саклануы моңың иң борынгы форма булуын раслый.

Бу уңайдан шуны да әйтеп китәргә кирәк, Н. Я. Марр сан исемнәренә барлыкка килүләрен аваз, сүз теленә кадәр үк булган эпоха нәтижәсе дип күрсәтергә омтылган иде. Аның бу стадияль концепциясе буенча, гүяки кешеләрнең санау техникасын үзләштерүләре дә һәм сан атамалары да безгә ишарә теле (кинетик тел) белән "сөйләү" стадиясеннән калган мирас булып чыга (Языковедческая проблема по числительным... – 45–95 б.).

Санау системасының гадидән катлаулыга, вак саннардан эрелеренә күчүе чыннан да булган икән, бу әле аны ниндидер стадияль күчеш итеп карарга һичбер нигез була алмый. Моңың төбәндә кеше аңының үсеше һәм, шуның белән бергә, тел чараларының камилләшә, катлаулана бару факты гына ята.

Аннары Н. Я. Марр, "глоттогоник теория"гә нигезләнеп, сан һәм санау ысулларының (техникасының) үсешен барлык телләрдә дә бер стандартка кайтарып калдыра. Тулаем алганда, моңысы да бик үк хаклы булып бетмәс. Мәсәлән, С. П. Обнорский рус-славян телләрендә үзәк саннар (узловые числа) үсеше баскычларын 3 – 5 – 9 юнәлешендә барган ди һәм моны украинча 15 нең «три пять» булуы белән һәм русча «за три девять земель» кебек архаик тәгъбирләр белән исбат итә.

Төрки телләрдәгә материаллар исә бу процессның беркадәр башкачарак барышын күрсәтәләр.

ЛАТЫЙФ ЖӘЛӘЙНЕН ТӨП ФӘННИ ХЕЗМӘТЛӘРЕ ИСЕМЛӘГЕ

1. Беренче баскыч мәктәпләрдә дингә каршы тәрбияне комплексларга бәйләп эшләр өчен материаллар. – Самара: Средневожск госиздат, 1929.
2. Как работать. Руководство для школ 1ступени. – М.: Госиздат, 1930.
3. Туган тел. Авыл активы өчен дәреслек. – М.: Госиздат, – 1930,.
4. Урта Идел (уку китабы). – Самара: Средневожскгосиздат, 1930-31-32.
5. Кызыл караваннар. Тәнкыйть мәкалә//Культура и революция. – М., 1931.
6. Дәрес язучы өчен көрәш.//Средневожской краевой журнал «Метод. сборник», 1932, № 4.
7. Күмәк тормышка күчкәндә//Безнең үсеш, – М., 1932.
8. Индустриаль-аграр край (уку китабы), Самара: Средневожскгосиздат, 1933.
9. Китап белән эшләү.//Средневожский краевой журнал «Метод. сборник», 1933, № 2, 3, 4.
10. Яшь кош караучылар.//Средневожский краевой журнал «Метод. сборник», 1933, № 2, 3.
11. Беренче баскыч мәктәпләрдә язуга өйрәтү.//Средневожский краевой журнал «Метод. сборник», 1933, № 4.
12. Уку китабы (аз белемчеләр өчен). – Казань: Татгосиздат, 1933-34-35.
13. Командир//Совет әдәбияты, 1934, № 9.
14. Зәңгәр алан//Совет әдәбияты, 1935, № 4, 5.
15. Практик стилистика бурычлары//Мәгариф, 1935, № 11.
16. Татар телендә аерымлануның стилистик функциясе//Мәгариф, 1936, № 6.
17. Башлап язучылар теле//Совет әдәбияты, 1937, № 7.
18. Урта Тигәнәле бәете//Совет әдәбияты, 1937, № 8.
19. Татар телендә фонетик үзгәрешләр//Совет әдәбияты, 1938, № 1.
20. Тукай телендә фигуралар//Совет әдәбияты, 1938, № 3, 4, 5.
21. Татар теле диалектлары//Совет мәктәбе, 1938, № 5, 6, 8.
22. Сиваш//Совет әдәбияты, 1938, № 6.
23. 8 класс өчен әдәбият дәреслеге. – Казан: Татгосиздат, 1938.
24. Татар телен баетуда Тукайның роле//За педагогич. кадры, 1938, № 14.
25. Татар әдәби телен тудыруда Тукай//Кызыл Татарстан, 1938, № 86.
26. Фигуралар юнәлешләре//Совет мәктәбе, 1938, № 10-11.
27. Татар телендә рәвеш//Совет мәктәбе, 1939, № 1.
28. Татар әдәби телен баетуда Ш. Камалның роле//Совет әдәбияты, 1940, № 1, 2.
29. Мастер литературного слова (О. Ш. Камале)//Красная Татария, 29 марта, 1940.
30. Телнең диалектларын өйрәнү буенча кыскача программа//Совет мәктәбе, 1940, № 3.
31. Татар теле диалектларын өйрәнү буенча сораулыктар. – Казан: Татгосиздат, 1940.
32. Урал мәхәббәте (М. Гатау әсәре)//Татарстан яшьләре, 30 май, 1940.
33. Татар теленең диалектларын өйрәнү//Кызыл Татарстан, 26 июнь, 1949.
34. Әдәби телебезнең кайбер яклары турында (татар теле грамматикасы һәм орфографиясе буенча үткәрелгән конференция уңае белән)//Кызыл Татарстан, 5 июль, 1940.
35. Телебезнең орфоэпик нигезләре//Татарстан яшьләре, 15 декабрь, 1940.
36. Әдәбият буенча дәреслек-хрестоматия (8 класс өчен). – Казан: Татгосиздат, 1940.
37. Әдәбияттан хрестоматия. – Казан: Татгосиздат, 1940.
38. Мен дә бер Сәхәр. Ф. Халиди (редакцияләү һәм сүз башы). – Казан: Татгосиздат, 1941.
39. Систематик диктантлар жыйнагы (башлангыч мәктәп укытучылары өчен кулланма). – Казан: Татгосиздат, 1941.
40. Татар тел галиме. Газ. «Кызыл Татарстан», 13 февраль, 1941.
41. Халык әкиятләре (Г. Бәширов тарафыннан төзелгән жыйнак)//Кызыл Татарстан, 6 март, 1941.
42. Сорауларга җаваплар (тел буенча консультация)//Совет мәктәбе, 1941, № 6.
43. Татар опера сәнгатеңең югары күрсәткече («Алтынчәч» операсы турында)//Кызыл Татарстан, 20 июнь, 1941.

44. Гыймад Нугайбәк//Совет әдәбияты, 1941, № 8.
45. Совет мәктәбе һәм татар совет тел белеме//Совет мәктәбе, 1941, № 9.
46. Тыныш билгеләре буенча күнегүләр. – Казан: Татгосиздат, 1941.
47. Фатих Әмирхан. «Сайланма әсәрләр»//Совет әдәбияты. 1941, № 11.
48. Әсән елга (Ә. Юнысның җыентыгына карата)//Кызыл Татарстан, 2 декабрь, 1941.
49. Икмәк//Кызыл Татарстан, 16 март, 1942.
50. Татар теле тарихына карата кайбер материаллар/Кандидатлык диссертациясе, 1942.
51. Тукай//Кызыл Татарстан, 6 май, 1942.
52. Ватан сугышы чорында татар совет әдәбияты//Совет әдәбияты, 1942, № 9, 10.
53. Ватан сугышы елларында татар әдәбияты//Кызыл Татарстан, 5 декабрь, 1942.
54. Үч (Г. Бәширов әсәре турында)//Кызыл Татарстан, 9 июнь, 1943.
55. «Тупчы Ваһап» һәм милли горурлык турында//Совет әдәбияты, 1943, № 11.
56. Рус кызы//Кызыл Татарстан, 19 январь, 1944.
57. А. Расихның бер хикәясе турында//Совет әдәбияты, 1944, № 3.
58. Габдулла Тукай//Кызыл Татарстан, 6 март, 1944.
59. Үч һәм нәлэт җыры//Кызыл Татарстан, 22 март, 1944.
60. Үч һәм нәлэт җыры//Ватан намусы өчен, 7 май, 1944.
61. Миңлекамал//Кызыл Татарстан, 14 май, 1944.
62. Давыллы еллар лирикасы (М. Ногман шигырьләре турында)//Кызыл Татарстан, 10 октябрь, 1944.
63. «Күгәрчен» (М. Максуд әсәре)//Кызыл Татарстан, 12 декабрь, 1944.
64. Каюм Насыйри (М. Гали). Сайланма әсәргә суз башы. – Казан: Татгосиздат, 1945.
65. Татарларда мәгърифәтчелек хәрәкәте һәм Каюм Насыйри//Совет әдәбияты, 1945, № 2.
66. Башлап язучылар ижатына карата//Совет әдәбияты, 1945, № 9.
67. Каюм Насыйри//Совет Татарстаны, 8 декабрь, 1945.
68. Татарның бөөк галиме К. Насыйри//Совет Татарстаны, 17 декабрь, 1945.
69. Әдәбият дәрәсләге (8 класс өчен). – Казан: Татгосиздат, 1945–47.
70. «Халкыма» (шагыйрь Ә. Ерикәй җыентыгына карата)//Совет Татарстаны, 5 февраль, 1946.
71. Нәниләргә китапчыклар (К. Нәжминәң «Кызыклы хәл» һәм Х. Шабановның «Илгизәр» әсәрләренә карата)//Совет Татарстаны, 19 май, 1946.
72. Шагыйрь С. Хәким поэзиясенә обзор//Совет әдәбияты, 1947, № 1.
73. Этногенез татар по языковым материалам//Совет. этнография, 1947, № 9.
74. «Бичара кыз» – татар драматургиясенә беренче әсәре//Совет әдәбияты, 1947, № 11.
75. Татар драматургиясенә 60 ел тулу уңае белән//Совет әдәбияты, 1947, № 11.
76. Татарча беренче театр әсәре («Бичара кыз» пьесасы турында)//Совет Татарстаны, 31 декабрь, 1947.
77. Татар диалектологиясе (югары уку йортлары һәм педагогия училищелары студентлары өчен дәрәсләк). – Казан: Татгосиздат, 1947.
78. Диалектологик сүзлек. 1-чыгарылыш. – Казан: Татгосиздат, 1948.
79. Әдәби тел культурасын үстерү турында//Совет Татарстаны, 25 июль, 1948.
80. Күңелле хикәяләр (Михаил Гришманнның «Бабай киез итеге» әсәре тәрҗемә ителү уңае белән) //Совет әдәбияты, 1948, № 8.
81. Поэзиягә кагылган кайбер мәсьәләләр//Совет әдәбияты, 1948, № 8.
82. Татар теле диалектларын өйрәнү буенча сораулыклар. – Казан: Татгосиздат, 1949.
83. «Халык җырлары»//Совет әдәбияты, 1949, № 11.
84. Диалектолог блокноты. – Казан: Татгосиздат, 1950.
85. Мәктәп балаларының тел культурасын үстерү өчен//Совет мәктәбе, 1950, № 2.
86. Сорауларга җаваплар//Совет мәктәбе, 1951, № 3.
87. Гади һәм кушма җөмлә турында төшенчә//Совет мәктәбе, 1951, № 5.
88. Кайбер дәрәсләкләрнең теле турында//Татарстан яшьләре, 24 августа, 1951.

89. Совет чоры татар матур әдәбияты теленә бер күзәтү//Совет әдәбияты, 1951, № 10.
90. Сүзлекләр төзү турында безгә нәрсә кирәк һәм ничек эшләргә?//Совет Татарстаны, 2 октябрь, 1951.
91. Күңелле балалар//Совет әдәбияты, 1952, № 1.
92. Основы татарской орфоэпии//Изв. АН, № 40,
93. Безнең авылда//Совет мәктәбе, 1952, № 3.
94. Диалектологик сүзлек. II-чыгарылыш. Л. Жәләй редакциясендә. – Казан: Татгосиздат, 1953.
95. Татар теленең орфоэпик нигезләре. – Казан, Татгосиздат, 1953.
96. Тел белеменең терминологик сүзлегә. Автордашлар белән. – Казан: Татгосиздат, 1953.
97. Укучылар телендә диалектизмнар һәм аңа каршы көрәш/Татар телен укыту мәсьәләләре буенча фәнни-практик конференция материаллары. Казан: Татгосиздат, 1953.
98. Әдәби телне өйрәник//Совет әдәбияты, 1953, № 7.
99. Каюм Насырның сайланма әсәрләре//Совет әдәбияты, 1953, № 11.
100. Татар теленең кайбер мәсьәләләренә карата//Совет мәктәбе, 1954, № 2.
101. Татар теле синтаксисында хәл ителмәгән мәсьәләләргә карата//Совет мәктәбе, 1954, №3.
102. Г. Тукай поэзиясенә кайбер синтаксик үзгәрешләр//Совет әдәбияты, 1954, № 5.
103. Рост татарской диалектологии в советский период//Вопросы языкознания, 1954, № 6.
104. Средний диалект татарского языка. Автореферат докторской диссертации. – Ин-т языка АН СССР, Казань, 1954.
105. Татар теленең урта диалекты буенча монография/Докторлык диссертациясе. 1954.
106. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. – Казан: Татгосиздат, 1954.
107. Татар теле фигуралары (тарихи грамматика буенча материаллар)/Кулъязма, 1954.
108. Развитие татарской диалектологии в советский период//Материалы по диалектологии. Казан: Таткнигоиздат, 1955.
109. Татар теле буенча сүзлекләр төзүгә карата. Автордашы Р. Газизов//Совет мәктәбе, 1955, № 3.
110. Опорный диалект в образовании татарского языка/Координационное совещание по вопросу диалектологии тюркских языков (тезисы докладов). – Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956.
111. Татар милли әдәби теле туу мәсьәләсенә карата. Автордашы Ә. Ахунжанов//Совет әдәбияты, 1956, № 2.
112. Татар теле белем алдындагы бурычлар//Совет Татарстаны, 2 октябрь 1956.
113. 40 ел эчендә татар тел белемә//Совет әдәбияты, 1957, № 10.
114. 40 ел эчендә татар тел белемә//Кызыл таң, 14 ноябрь, 1957.
115. Татар телендә тыныш билгеләре//Кызыл таң, 22 ноябрь, 1957.
116. Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре. Автордашлар Л.Мәхмүтова, Н.Борханова. – Казан: Татгосиздат, 1957.
117. Чишелә алмый яткан әһәмиятле мәсьәлә (татар теленең орфографиясе хакында)//Совет Татарстаны, 29 ноябрь, 1957.
118. Кирәкле һәм кыйммәтле хезмәт//Кызыл таң, 19 декабрь, 1958.
119. Татар теленең диалектологик атласын төзү принциплары турында. Автордашы Н. Борханова. – Казан, 1958.
120. Опорный диалект в образовании татарского языка/Вопросы диалектов тюркских языков. – Баку, 1958.
121. Күренекле татар галиме-телче (Ш. Рамазанов турында). Автордашы К. Сабиров//Кызыл таң, 31 март, 1959.
122. Татар телендә сан исемнәре һәм аларның этимологиясе. Автордашы Н. Борханова/Татар теле һәм әдәбияты. – Казан: Татгосиздат, 1959.
123. Туган тел хәзинәсе (Н. Исәнбәтнең «Татар халык мәкальләре» турында)//Совет Татарстаны, 3 февраль, 1960.

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ ЕЛЪЯЗМАСЫННАН

1992 ел 19 июнь көнне иртән Казанның Ирек мәйданы салават күперенең бөтен төсләре белән балкыды — фольклор ансамбльләре, артистлары милләт тарихында беренче тапкыр Татарстан Президенты Минтимер Шәймиев фәрманы нигезендә үткәрелгән I Бөтендөнъя татар конгрессы (БТК) делегатларын һәм кунакларын сәламләделәр. М.Жәлил исемендәге Татар дәүләт академия опера һәм балет театрында БТКның пленар утырышы булды. Таркалып юкка чыгу дәрәжәсенә җиткән татар дөнъясы конгресс нәтижәсендә яңадан аякка басты. I съезд карары белән Татарстан Республикасының башка дәүләтләр белән күпьяклы мөнәсәбәтләрен һәрьяклап ныгытуга, мәдәни-этник мөнәсәбәтләргә үстерүгә, татар милләтен туплауга ярдәм итүгә тиешле даими эшләрче орган буларак, Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты (БТК БК) төзелде, аңа әгъзалар, рәисе итеп Индус Таһиров сайланды.

1992 елның октябрендә БТК БКның киңәйтелгән утырышы булды. Анда комитет эшчәнлегенә төп юнәлешләре, Устав проекты һ.б. мәсьәләләр каралды.

1993 елның февраль аенда Татарстан Республикасының телерадиокомпаниясе җитәкчеләре, галимнәр һәм элементчеләр катнашында БТК БК бюросының киңәйтелгән утырышында регионнарға, якин һәм ерак чит илләргә татарча тапшырулар алып бара торган кыска дулкындагы радиостанция мәсьәләләре тикшерелде, БТК БКның Россия референдумына мөнәсәбәте билгеләнде: Татарстан Республикасы гражданның Россия референдумында катнашуы бары тик иреккә рәвештә генә булырга мөмкин, дигән карар кабул ителде.

1993 елның май аенда БТК Башкарма комитетында Вәкаләтсез халыклар һәм милләтләр оешмасының региональ киңәшмәсе булды. Анда әлеге оешманың генераль секретаре Линнарт Мелль катнашты.

Шул ук елны БТК Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышы үткәрелде. Темасы: «Беренче татар конгрессы карарларын тор-

мышка ашыру һәм барлык интеллектуаль көчләргә рухи берләштерү буенча Башкарма комитет эшчәнлеген». Утырышта Россия регионнарының татар иҗтимагый һәм культура үзәкләре җитәкчеләре, галимнәр һәм ТР министрлыктарынан вәкилләр катнашты.

1994 ел башында «Татар халкын тергезүне оештыруның актуаль проблемалары» дигән темага багышланган фәнни-гамәли конференция узды.

1994 елның май аенда Татарстан Фәннәр Академиясенең Гуманитар бүлегә, югары уку йортлары җитәкчеләре, кафедра мөдирләре, бүлек һәм сектор башлыктары катнашында үткәрелгән БТК Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышында татар халкының тарихын, культурасын өйрәнү проблемалары тикшерелде. Жәй айларында Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, Президент Аппаратының халыкара мөнәсәбәтләр һәм иҗтимагый-политик оешмалар



лар белән элемент бөлегә, БТК Башкарма комитеты, БДБ илләре хакимиятләре, татар иҗтимагый үзәкләре вәкилләре катнашында Татарстан Республикасының БДБ һәм Балтия илләрендәге татарлар тупланып яшәгән төбәкләр белән элементсә проблемалары тикшерелде, татар галимнәренә «Фән» Ассоциациясен оештыру съезды булды, «ТР суверенитеты турындагы Декларацияне кабул итүгә дүрт ел» дип аталган фәнни-гамәли конференция узды.

1995 елның 19-20 июнендә Россия төбәкләренә, БДБ һәм Балтия илләренә татарча газета, журнал, телерадио редакторлары катнашында «Милли журналистика һәм татар халкының милли яңарышы» дигән семинар үткәрелде.

Семинар БТК Башкарма комитеты тарафынан, ТР Министрлар Кабинеты, Президент аппаратының милли мөнәсәбәтләр һәм иҗтимагый-политик оешмалар белән бәйләнеш бөлегә белән берлектә оештырылды.

1996 елның гыйнварында БТК Башкарма комитеты бюросының Татарстан жәмәгәтьчелегә, интеллигенциясә белән бергә үткәргән киңәйтелгән утырышында «Милли гайләнен»

бүгенгесе һәм киләчәге» мәсьәләсе каралды, кабул ителгән карар нигезендә татар телендә гаилә газетасы булдырылды.

Шул ук елның июнендә РФ субъектларында һәм регионнарында татар мәдәнияты һәм мәгарифен үстерү проблемалары буенча Россия Федерациясенең министрлык, мәдәният һәм халык мәгарифе идарәләре житәкчеләре, татар ижтимагый, мәдәни үзәкләре житәкчеләре катнашында Координацион киңәшмә үткәрелде.

1997 елның апрель аенда Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты һәм Бөтендөнья башкорт корылтае Башкарма комитетының үзара очрашуы булды, ике башкарма комитет килешү кабул итте.

Ике съезд арасында Башкарма комитет төрле төбәкләрдә милли мәктәпләр ачу һәм эшләрүне җайга салу, мәдәниятне үстерү, татарча чыга торган газет-журналлар, җирле радио һәм телевидение тапшырулары проблемаларын хәл итү турында сөйләшүләр алып барды, хакимият житәкчеләренә мөрәҗғәгать итте, җирле хакимият һәм милли оешмалар вәкилләрен конгресс бинасына чакырып, семинар-киңәшмәләр үткәрде. Мәскәүдә, Санкт-Петербургта, Минскида, Казахстанның Семипалат шәһәрәндә, Ульяновскида, Самара өлкәсенең Камышлы районында, Екатеринбургта, Әстерханда БТК Башкарма комитеты бюросының күчмә утырышлары үткәрелде. БТК башкарма комитеты бюросының татарлар яшәүче регионнарда һәм Татарстан районнарына чыгып үткәрә торган күчмә утырышлары иң зур һәм нәтиҗәле эшләрнең берсе. Аларда ил яки регион житәкчесенең, шәһәр һәм район хакимият башлыкларының катнашуы ике тарафның тиз аңлашуына һәм якынлашуына китерсә, икенче яктан, ул төбәктә татар яшәешен бөтен тулылыгы белән күзалларга юл ачыла, аларда кабул ителгән карарлар татар проблемаларын хәл итү өчен киң мөмкинлекләр бирә.

Бөтендөнья татар конгрессының II съезды 1997 елның 28-29 августында узды. Милләт данын дөньяга тараткан мәшһүр шәхесләр, үткәннең һәм бүгенгенең сәяси эшлеклеләре, дин әһелләре, танылган эшкуарлар, әдәбият һәм сәнгать йолдызлары – барысы бергә 800дән артык кеше җыелды. Беренче конгрессның киләчәккә билгеләнгән төп максаты – дөнья буенча сибеләп яшәүче татарларны берләштерү булса, Икенче конгресс бу олы максатның яңа чагылышына нигез салды, татар милләтен алга киткән халыклар югарылыгына күтәрү юлын билгеләде.

Бөтендөнья татар конгрессының II съездында яңа Устав кабул ителде. Башкарма комитетның яңа составы билгеләнде, аның рәисе итеп яңа

дан академик Индус Таһиров сайланды.

1998 елның 24 апрелендә Россия юстиция министрлыгында теркәлгән “Бөтендөнья Татар конгрессы” ижтимагый берләшмәләренең Халыкара Берлеге Уставында төп максатлар, бурычлар, эшчәнлекнең асылы билгеләнә:

“2.1. Бөтендөнья татар Конгрессы эшчәнлегенең төп максатлары:

– татар халкын, аның ижтимагый (һәм мәдәни-мәгариф) берләшмәләрен туплаудан;

– Татарстан Республикасының социаль-иқтисади, милли-мәдәни, сәяси һәм рухи үсешенә, аның дәүләт суверенлыгын ныгытуга ярдәм итүдән;

– милләттәшләребез тупланып яши торган регионнарда татар халкының милли-мәдәни автономиясе программасын һәм аны гамәлгә ашыру чараларын эшләүдән гыйбарәт.

2.2. Хөкүмәт составына кермәгән оешма буларак, Конгресс дәүләт идарә органнары бурычларын үз өстенә алмыйча, тикшеренү һәм иминлек урнаштыру эшчәнлегенә белән шөгыльләнә, халыкара гуманитар оешмалар белән багланышлар тотат.

Төп максатларын һәм бурычларын гамәлгә ашырганда Конгресс дәүләт органнары, мәдәни-агарту учреждениеләре, милли-мәдәни берләшмәләр, сәяси фиркалар һәм хәрәкәтләр, дини оешмалар, шулай ук аерым гражданныр белән хезмәттәшлек итә.

2.3. Бөтендөнья татар Конгрессы эшчәнлегенең төп принциплары:

– татар һәм башка халыкларның үзбилгеләнүгә, милли телләрен, мәдәниятләрен, гореф-гадәтләрен саклауга хокукларын танудан;

– милли бердәмлекнең идеологик һәм сыйнфый инанулардан һәм хорафатлардан өстен булуын танудан;

– Татарстан Республикасы һәм татарлар яшәгән башка илләрнең законнарын, шулай ук халыкара хокук нормаларын һәм халыкара шартнамәләр таләпләрен танудан һәм катгый саклаудан;

– милли һәм сәяси проблемаларны цивилизацияле демократик юл белән хәл итүдән гыйбарәт”.

Хөкүмәт составына кермәгән вәкилләклә халыкара оешма булып теркәлгән “Бөтендөнья татар конгрессы” хәзер Финляндия, Румыния, Төркия, Австралия, АКШ, Кытай, Польша, Литва, Латвия, Эстония, Азербайжан, Казахстан, Украина, Беларусь, Үзбәкстан, Кыргызстан, Молдова дәүләтләрендә, Россия Федерациясенең төрле регионнарында юстиция органнарында теркәлгән 55тән артык татар милли оешмаларын берләштерә.

Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма ко-

митеты, ижтимагый-сәясәи республика оешмасы буларак, 1998 елның 4 ноябрендә Татарстан Юстиция министрлыгында теркәлдә. Республика оешмасының уставы БТКның бүлекләренә җирле үзидарә органнарына сайлауларда үз кандидатларын күрсәтеп катнашу хокукын бирә. Аның уставына туры китереп республикада Конгрессның 45 бүлекчәсе төзелде. Башкарма комитет мондый бүлекчәләр эшчәнлеген даими игътибар үзәгендә тотта. Яр Чаллы шәһәрендә булган күчмә утырышта шәһәр хакимиятенә һәм Конгрессның шәһәр бүлекчәсенә “Татарстан Республикасы халыкларының телләре турында”гы ТР Законын ничек тормышка ашырулары тикшерелде. Азнакай, Түбән Кама, Яшел Үзән һ.б. төбәкләрдәге күчмә утырышларда татар халкының милли мохитен торгызу, туган телен, моңын һәм җырын үстерү, горейф-гадәтләрен, милли йолаларын, бәйрәмнәрен, динен саклау өлкәсендәге эшчәнлегә каралды.

1998 елның июнендә янә Казахстан Республикасы Семипалат шәһәрендә БТК БКның киңәйтелгән күчмә утырышы булды. Анда Казахстан республикасында яшәүче татарларның рухи үсеш тәҗрибәсе һәм проблемалары каралды. Әлеге утырышта Казахстанда, Кыргызстанда, Үзбәкстанда, Россиянең кайбер өлкәләрендә яшәүче татар җәмәгәтчеләге делегацияләре, Семипалат шәһәренә дөүләт хакимияте һәм җирле үзидарә органнары вәкилләре, Казахстанның Татар-башкорт мәдәни җәмгыятьләре ассоциациясе һәм Татарстан Республикасының Казахстандагы даими вәкиллеге җитәкчеләре катнашты.

Башкарма комитет делегацияләре 1998 елда Волгоград өлкәсендә татар милли-мәдәни автономиясен, Чиләбедә татар-башкорт милли үзәген, Мәскәүдә милли-мәдәни автономияләренә оештыру, Екатеринбургта узган конференцияләрдә, Удмурт татар ижтимагый үзәгенә IV корылтаенда, Сарытауда федераль милли-мәдәни автономия Советының күчмә утырышында һ.б. жыеннарда һәм регионнарда булып, РФнең “Милли-мәдәни мохтариат” турындагы Законын тормышка ашыру, аларны төзү һәм хисапка алу буенча методик ярдәм күрсәттеләр.

1999 елның июнь аенда “Татар халкының милли-мәдәни ихтыяҗларын гамәлгә ашыруда дөүләт органнары һәм татар ижтимагый берләшмәләренә уртак эше турында” киңәшмәсен БТК БК Россиянең Федерация һәм милләтләр министрлыгы, Татарстанның Президент Аппараты, Дөүләт Советы һәм Министрлар Кабинеты белән берлектә оештырды. Шулай ук елны БТК БКның утырышында алда

торган бурычлар билгеләнде, “Татар мәдәнияте һәм рухи мирас”, “Татар мәгарифе һәм фәне” даими комиссияләре эшчәнлекләре каралды.

2000 елның җәендә БТК БК утырышы РФ татар массакуләм мәгълүмат чаралары җитәкчеләренә семинар-киңәшмәсе белән берлектә уздырылды. Россия Федерациясе регионнарында чыгуы татар газет-журналлары, телерадиотапшыруларның җитәкчеләре милли журналистика, электрон һәм басма массакуләм мәгълүмат чараларының актуаль проблемаларын тикшерделәр.

Март аенда Республика оешмасының җирле оешмалары җитәкчеләренә киңәшмәсендә 39 оешманың 26сыннан вәкил килгән иде. Киңәшмәдә катнашучылар җирле оешмалар эшчәнлегенә бәйле күп кенә проблемаларга тукталдылар.

Ел азагында “Россия Федерациясеннән читтә яшәүче татарларның милли мәдәнияте үсешенә мөһим мәсьәләләре”нә багышланган халыкара семинар-киңәшмә, Татарстан Республикасының районнарында һәм шәһәрләрендә яшәүче татар халкының туган телен саклау, мәгарифен һәм мәдәниятен үстерү буенча “Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты” җирле оешмаларының һәм дөүләт органнарының уртак эше турында” БТК БК республика оешмасы бюросының киңәйтелгән күчмә утырышлары булды.

Бу елның апрель аенда БТК БКның киңәйтелгән утырышы һәм РФ республикаларының, өлкәләренә татар ижтимагый оешмалары җитәкчеләренә семинары узды. Утырышта “РФ дөүләт милли сәясәте нигезләре” федераль законы проекты концепциясе, латин графикасына күчү, яшьләр мәсьәләләре һ.б. каралды.

БТК Башкарма комитеты, аның бюросы эшчәнлегендә татарларның Бөтендөнья съездларынан, Башкарма комитет һәм бюроның күчмә утырышларынан тыш, күпсанлы фәнни һәм гамәли конференцияләр, региональ киңәшмәләр, “түгәрәк өстәлләр”, фестивальләр, икеяклы һәм күпьяклы килешүләр төзү һ.б. зур урын алып тора. БТК БК каршында халыкара хатын-кызлар оешмасы “Ак калфак”, “Зыялы татар яшьләре”, “Фикердөш” клублары эшли.

БТК Башкарма комитеты, аның бюросы, даими комиссияләре һәм аппараты татарларның милли-мәдәни хәрәкәтен үстерүдә, үзәк уңай роль уйналар.

Бөтендөнья татар конгрессының оешу һәм 9 ел эшләү чоры Татарстанның сәясәи үсешендә тарихи мөһим чор булды.

*Сәхифәне БТК БКның мәгълүмат үзәге хезмәткәре
Ландыш Харрасова әзерләде.*

Мәшһүр татар галиме, җәмәгать эшлеклесе

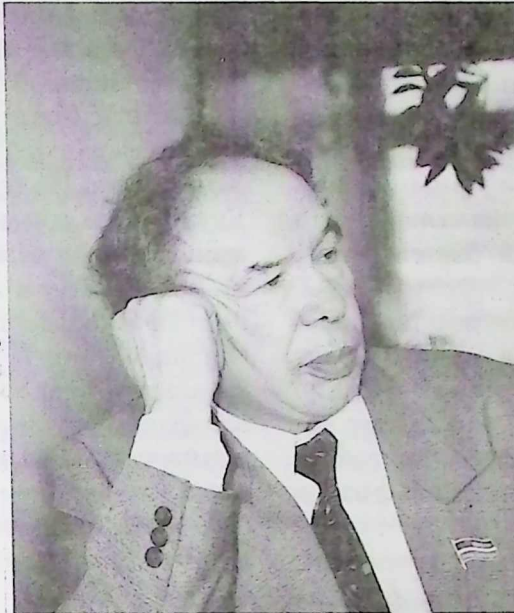
ИНДУС РИЗА улы ТАҖИРОВКА 65 ЯШЬ

Күренекле галим Индус Риза улы Таһиров 1936 елның маенда Татарстанның Лениногорск районы Иске Шөгәр авылында хезмәткәр гаиләсендә туа. Әлмәт шәһәрәндә урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, 1955-1958 елларда армиядә хезмәт итә. 1958 елда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына укырга керә һәм, 1963 елда аны тәмамлап, тарих һәм җәмгыять белеме укытучысы белгечлеге ала. Шунда ук аспирантурада кала, 1967 елда кандидатлык, 1979 елда докторлык диссертацияләре яклап, профессор, кафедра мөдире, тарих факультеты деканы дәрәжәсенә күтөрелә.

И.Р.Таһиров Татарстан Фәннәр Академиясе академигы, Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенең Атказанган фән эшлеклесе. Ул Татарстан һәм татар халкы тарихы буенча иң күренекле белгечләрнең берсе, дистәдән артык китап һәм ике йөздән артык гыйльми мәкаләләр авторы.

И.Р.Таһиров, танылган тарихчы-галим булу белән бергә, зур җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче дә. Ул республикадагы мәдәни, фәнни җәмгыятьләрнең эшендә һәрдаим катнашып килә. 1990 елда Татарстанның дәүләт мөстәкыйльлеге турында Декларацияне төзүдә һәм кабул итүдә, 1991-1992 елларда җитәкче урынбасары сыйфатында Татарстан делегациясе составында Россия Федерациясе белән сөйләшүләрдә катнаша. 1995 елдан бирле Татарстанның Дәүләт Советы депутаты.

1992 елдан башлап, И.Р.Таһиров “Бөтендөнья татар конгрессы” иҗтимагый берләшмәләренең Халыкара Берлеге Башкарма комитеты рәисе, 1998 елдан Татар федераль милли-мәдәни мохтариате Советы рәисе.



Известный ученый Индус Ризакович Тагиров родился 24 мая 1936 года в селе Старое Шугурово Лениногорского района Татарстана в семье служащих. После окончания средней школы в городе Альметьевске служил в 1955-1958 годах в армии. В 1958 году поступил на историко-филологический факультет Казанского государственного университета и, окончив его в 1963 году, получил специальность преподавателя истории и обществоведения. Поступив там же в аспирантуру и защитив в 1967 году кандидатскую, а в 1979

году докторскую диссертацию, прошел путь от ассистента до профессора, заведующего кафедрой, декана исторического факультета.

И.Р.Тагиров – академик Академии Наук Татарстана, Заслуженный деятель науки Республики Татарстан и Российской Федерации. Он видный специалист по истории Татарстана и татарского народа, автор более десятка книг и двухсот научных статей.

И.Р.Тагиров – не только известный ученый-историк, но и крупный общественный деятель и политик. Он постоянно участвует в работе культурных, научных организаций республики. В 1990 году принял участие в составлении и принятии Декларации о государственном суверенитете Татарстана, в 1991-1992 годах участвовал в переговорном процессе между Республикой Татарстан и Российской Федерацией в качестве заместителя руководителя делегации республики. С 1995 года депутат Государственного Совета Республики Татарстан.

Начиная с 1992 года И.Р.Тагиров – председатель Исполнительного комитета Международного Союза общественных объединений “Всемирный конгресс татар”, с 1998 года – председатель Совета Федеральной национально-культурной автономии татар.

Индус Таһиров тарихчылар арасында беренче булып, 60нчы елларда ук Октябрь инкыйлабы чорында Казанда булган вакыйгалар турында мөмкин кадәр дөресен язып чыккан галим. Ул – илләрнең иҗтимагый үсешендә милли факторның ролен һәм урынын билгеләгән тарихчыларның берсе. Ул – фәкать фактларга, документларга таянып эзләнүләр алып барган, шул документлар нигезендә нәтижеләр ясаган автор. Шуннан башлап һәм бүгенгә көнгә кадәр Индус Таһировның фәнни принцибы – рәсми теркәлгән фактлар белән эш итү, проблеманың асылына барып җитү, тарихи дөреслекне дәлилләү.

И.Р.Таһиров – дистәләгән егетләр һәм кызларга фәнни эзләнүләр юлында маяк булган, аларның эшенә җитәкчелек иткән галим. Аның лекцияләре, чыгышлары, очрашулар вакытында әйткән сүзләре күпләргә һәрвакыт кызыксындыра, дөрес юнәлештә фикер йөртүгә өйрәтә.

Тарихи дөреслекне исбат итү, аны күпләрнең аңына җиткерү, дөньяга күрсәтү ягыннан Индус Таһировның басылып чыккан соңгы монографик хезмәтләре (“Очерки истории Татарстана и татарского народа – XX век”, 1999; “История национальной государственности татарского народа и Татарстана”, 2000) аеруча игътибарга лаек. Бу әсәрләрендә галим ерак (30 гасырдан артык) һәм якын (20нче гасыр) тарихи чыганаclarга таянып төрки-татар дөньясы тор-

мышының панорамасын күрсәтә, татар дәүләтчелегенә төзелүен, үсешен, төрле тарихи сәбәпләр аркасында юкка чыгуын һәм гасырлар дәвамында алып барган көрәш нәтижесендә яңадан барлыкка килүен, аның алдагы көннәрдә дә яшәргә тиешлеген раслый.

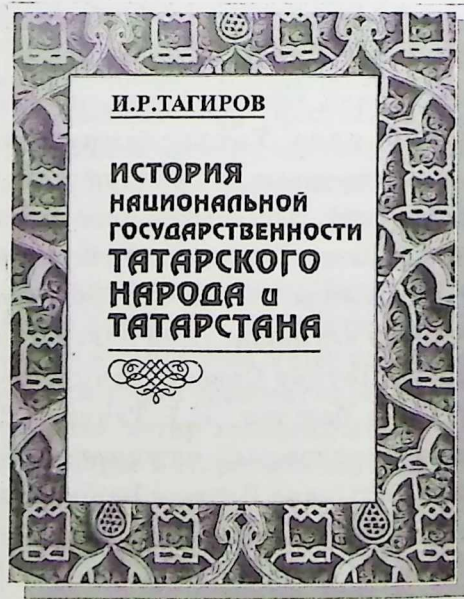
1992 елның 19 июнендә төрле төбәкләрдә сибеләп яшәгән татар халкының вәкилләре Казанга җыелып, Бөтендөнья татар конгрессы оештыралар. Бу халыкара оешманың җитәкчесе итеп Индус Риза улы Таһиров сайлана. Бу, әлбәттә, аның зур галим, иҗтимагый торышта, сәяси дөньяда күренекле шәхес булуына ишарә иткән карар иде. 1997 елны ул кабат “Бөтендөнья татар конгрессы” иҗтимагый берләшмәләренең Халыкара Берлеге Башкарма комитеты рәисе итеп сайлана. Димәк, үткән еллардагы эшчәнлегенә ихтирамга лаек, киләчәк көннәргә дә аңа тагын да зуррак өметләр баглана.

Бөтендөнья татар конгрессына татар халкының төрле иҗтимагый оешмалары, Россия Федерациясенә “Милли-мәдәни мохтариет турында”гы закон нигезендә барлыкка килгән берләшмәләргә керә. Боларның барысына да И.Р.Таһиров эшчәнлегенә ярдәм итә. Ул төрле илләрдә, төбәкләрдә яшәүче татар халкының вәкилләрен белән Казанда да, үз илләрендә дә еш очраша, Халыкара Берлек һәм аңа кергән оешмаларның эшен белән тыныч, акыллы һәм нәтижелә җитәкчелек итә.

Мөхтәрәм галим һәм сәясәтче, “Фән һәм тел” журналының редакция ағзасы, ТР ФА академигы, тарих фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының Ватан тарихы кафедрасы мөдире Индус Риза улы Таһировны 65 яшьлек юбилее белән котлыйбыз.

Аңа нык сәламәтлек, ижади уңышлар, татар халкын берләштерү юлында яңа җиңүләр телибез.

«ФЭН һәм ТЕЛ» журналы редакциясе.



Индус Таһиров

ТАТАР БУЛЫП ЯШӘУНЕН ГАРАНТИЯСЕН БУЛДЫРУ (төрле еллардагы чыгышлардан)

19 июнь 1992 ел. БТКның I съезды:

Без, татарлар, дөнъяның төрле почмагына сибелгән булсак та, үзөбезне татар итеп хис итәргә телибез, һәм безнең бүгенге җыелышыбызның төп максаты – тарихта, дөнъя халыклары арасында лаеклы урын алырга омтылышның чагылышы. Шулай булгач, без татар булып яшәүнең гарантиясен булдыру турында да сүз алып барырга тиешбез, алар арасында иң беренчесе итеп безнең Татарстаныбызның бәйсезлеге, аның суверен дәүләт – төрле яктан чәчәк аткан республика булырга тиешлеген әйтәргә теләим. Әгәр без республиканы чыннан да бәйсез дәүләткә әверелдермәсәк, әгәр без аны төрле яктан чәчәк аттырмасаң, безнең татар булып яшәвебезгә гарантия юк. Татарстан Республикасы бәйсез дәүләт булып яши икән, без дә яшәрбез, бездән соңгы буыннар да шөһрәтле милләт булып яшәрләр.

Тагын бер проблемага тукталып үтәсем килә. Ул – төрле дәүләтләрдә яшәгән татарларның шул илләргә мөнәсәбәте. Татар кешесе кайда гына яшәмәсен, шунда яшәгән илгә һәрвакыт турылыклы, аңа изге хезмәтле булган, моны һич тә онытырга ярамый, бу шулай һәм шулай булсын да.

Бу фактларны китерүем, беренчедән, тарихи гаделлекне аякка бастыруга юнәлдерелгән булса, икенчедән, безнең халкыбызның кайвакыт кирәгеннән артык үзен тыйнак итеп күрсәтүен дә искәртәргә теләвемнән килә. Ул тыйнаклык, бәлки, бу кадәр кирәк тә түгелдер, кайбер вакытта бу тыйнаклыкка аның батырлыгы, каһарманлыгы да ярап барырга тиештер.

Татар халкының яңадан дөнъя майданына чыгуы, әлбәттә, тынычлык һәм иминлек факторы булырга тиеш һәм моның белән без горурланырга хаклы дип саныйм.

Милләтебезнең фиғылен, аның шөгылен, аның холкын, региональ үзенчәлекләрен тоеп эш итмиз икән – без беркайчан да уңышка ирешмәячәкбез.

28 август 1997 ел. БТКның II съезды:

Татар үзенең холкы белән җиңел сөякле халык, ул я мәгърифәтче, я сәүдәгәр рәвешендә, я башкаларга ярдәм йөзеннән башка җирләрне барып, күрәп, дөнъяның киңлеген тоеп, сизеп яшәгән халык. Бу – аның милли үзенчәлеге һәм, әйтер идем, ул аңа дәрт һәм белем өсти.

Милләтебез идеяләргә бай, ул беркайчан да идеяләргә сакмаган, бу аның акыл көчен күрсәтә.

Әгәр Татарстан суверен дәүләт булып әверелгән икән, димәк, татарга дөнъяда гомумән яшәү мөмкинлеге арткан һәм арта бара дигән сүз. Безнең кулдагы мәгълүматларга караганда, Татарстанга таянып ер-яңадан татар дөнъясы барлыкка килә.

Мәгълүмат чаралары яхшыру, камилләшү аркасында без хәзер бердәмлегебезне тоеп яшәү өчен күбрәк мөмкинлекләр алдык.

Киң җәмәгәтьчелекнең игътибар үзәгенә бигрәк тә гайлә мәсьәләсе куелырга тиеш. Татарстандагы үзгәрешләр тәсирендә татар дөнъясы яңарыш юлына басты. Иң күзгә күренгән үзгәреш – татар җыры, татар моңының океаннан океанга кадәр яңгыравы.

Татарлыкның төп билгесе – ул кешелеклелек. Кешелекле булу – ул үзара ихтирамлы һәм башкаларга ихтирамлы булу дигән сүз. Безгә үзара аңлашып яшәү бик кирәк, татарны мишәргә, себер татарына һәм Казан татарына һәм типтәргә, рус татарларына бүлү һич кенә дә дәрәс түгел. Без – бербөтен милләт.

Икенчедән, татар – мәгърифәтле халык. Бу хакыйкәтне башкалар да таныганнар. Әйттик, мәшһүр Карл Фукс та татарларның шушы сыйфатына басым ясаган. Икенче бер немец галиме Отто Геч та үзенең «Русский Туркестан» дигән әсәрендә татарларның никадәр, ни дәрәжәдә белемле булганлыгына шаккатып яза.

Өченчедән, татар кешесе – батырлык символы.

Шул ук вакытта, халкыбыз тискәре сыйфатлардан да азат түгел. Әйттик, башка халыкларга карата ихтирамлы, ярдәмчел була алган милләт-тәшләребезгә кайчак үзара дус һәм тату яши белү җитми. Һәм шушы тискәре сыйфат безне һәрвакыт авыр хәлләргә куя килде. Татарның шушы үзара ыгы-зыгысы, бер-берсе белән аңлашып яши алмавы аркасында без дәүләтебездән колак кактык. Әгәр алга таба да болай давам итсә, без беркайчан да дәүләтле булмаячакбыз.

Икенче тискәре сыйфат – көнчелек. Татар башка халыклардан көнләшми, киресенчә, ул бер-береннән көнләшә.

Шушылардан килеп чыккан өченче тискәре сыйфат – татарның еш кына үзара уртак фикергә килә белмәве. Шулай да хәзер без, күрәсез, уртак фикердәдер, ул – бербөтен милләт булып яшәргә теләбез һәм Татарстанның чын мәгънәсендә суверен дәүләт булуына омтылуыбыз. Ә башка мәсьәләләрдә – тактик мәсьәләләрдә – без әле, кызганычка каршы, уртак фикергә килә алганыбыз юк. Киләчәктә без моны да эшләргә тиешбез.

Безгә, беренчедән, Татарстанның мөстәкыйль-леген ныгыту, икенчедән, татар яңарышының нигезе булган икътисадый тәрәккыяткә ирешү, башка милләتلәр белән дустанә яшәүне һәм хезмәттәшлекне дәвам иттерү, ике конфессиягә дә тулы һәм дәрәс урын бирү кирәк. Өченчедән, татарлар яшәгән илләр, төбәкләр арасында икътисадый һәм мәдәни хезмәттә иплекне киңәйтү, милли банкны, эшқуарлар оешмасын төзү нигезендә милли үсеш өчен кирәкле матди шартлар тудыру кирәк. Дүртенчедән, татар мәдәниятын, мөғарифен үстерүдә Татарстандагы һәм башка төбәкләрдәге матди һәм интеллектуаль мөмкинлекләргә тулысынча файдалану, латин алфавитына күчү кирәк. Биредә шуны гына әйтсә килә: әйдәгез, без Татарстан Президентына, Татарстан Хөкүмәтенә, Дәүләт Советына, Татарстан Фәннәр Академиясенә латинга күчүне оештыруда хәер-фатиха бирик һәм эшкә тотынык.

Алда эшлисә эшләр әле бик күп. Шулар ук вакытта, мөмкинлекләребез дә бар. Иң мөһиме – безнең хезмәт сөючән, булдыклы һәм зирәк халыбыз бар. Ул хәзер уяңды һәм ышанычлы адымнар белән дөнья майданына чыга. Димәк, киләчәгебез өметле.

11 ноябрь 1999 ел. БТК Башкарма комитеты утырышы:

Милли идея ул теге яки бу милләтнең дөньяда тоткан урыны. Мәнә шулар ул милли идея, башка идея юк. Әгәр дә без “татар идеясе” дип әйтсәк икән, татарның бүгенге дөньяда тоткан урыны турында сүз алып барырга тиешбез. Һәм аның приоритетларын билгеләргә. Ул приоритетның беренчесе – Татарстанның мөстәкыйльлеге, суверенлыгы. Әгәр дә татарның суверен дәүләте булмаса, гомумтатар идеясе була алмый. Икенчесе – татарның башка милләتلәргә мәнәсәбәте. Һәм ул һәмме регионга да кагыла. Гомумроссиядә – татар һәм рус мәнәсәбәте, Башкортстанда ул – татар-башкорт мәнәсәбәте. Татарның төрки дөньядагы урыны – өченчесе. Төрки халыклар белән ул нинди мәнәсәбәттә булырга тиеш, ничек яшәргә тиеш. Татар дөньясы һәм төрки дөнья нинди багланышта булырга тиеш. Һәм, ниһаять, мөселман дөньясында татарның урыны нинди. Мәнә татар идеясе шуннан тора. Аның башка бер нәрсәсе дә юк. Русның идеясе – империалистик идея, чукмар идеясе, империяне саклап калу идеясе, аның башка идеясе юк. Әгәр дә без милли идея турында сүз алып барабыз икән, шушылардан чыгып эш итәргә кирәк. Аны халык аңламастай рәвештә “милли идея” генә дип сөйләп йөрү һич кенә дә дәрәс түгел. Ни икән аңлатып бирергә кирәк аның. Шуннан соң гына пунктлап программа төзеп бирергә мөмкин. Татарны аякка бастыру программасын. Мәнә, минемчә, безгә шушы рәвештә эшләргә кирәк.

Бүгенге көнне Россиядә татар факторы – стабильлек факторы. Татар факторы – тынычлык

факторы. Мин моны ни өчен әйтәм? Чөнки кайбер журналистлар тарафыннан телевидение һәм радио тапшыруларында Татарстанны гаепләү, татарларны гаепләү, ваххабчылыкта гаепләп чыгулар ешайды, һәм боларның чеп-чи ялган икәнлеген без сезнең белән күрәп торабыз һәм аны һәрвакыт фаш итә киләргә тиеш булабыз.

21 июнь 2000 ел. БТК Башкарма комитеты утырышы:

Шунысын ачыктан-ачык әйтәргә мөмкин: Татарстан яшәсә – татар халкы яши, Татарстан чәчәк атса – татар халкы чәчәк ата. Һәм, икенче яктан, урыннарда татар халкының тамыры ни кадәр төпле булса, Татарстанның яшәү мөмкинлегә шулар кадәр яхшырак була, аның сулыш алу өчен мөмкинлекләре арта тора. Мәнә шуның өчен дә без шушы ике бердәмлекне, татар халкының бердәмлеген һәм Татарстанның бердәмлеген ныгытуны бурыч итеп куябыз.

Безнең өчен иң әһәмиятлесе, әлбәттә, шушы кискен булган һәм зур тизлек белән үтә торган чорда татар халкының бердәмлеген саклап калу. Татар халкының киләчәккә өметен арттыру, аның милли горурлыгын үстерү. Әлбәттә, татар булып яшәү җиңел түгел, дип әйткән идем мин. Ләкин бүгенге көнне безнең милли горурлыгыбыз уянып килә, ныклап уянып килә. Элек үзенең татарлыгын яшереп килгән кешеләр, күкрәк кагып, “без татар” диләр. Чөнки үзләренең тарихына чын, дәрәс күзлектән карый башладылар. Без ниндидер кыргый, вәхши халык түгел, без мең елдан артык дәүләт тарихы булган халык. Без Европага яшәү нуры, яшәү рәвеше биргән халык икәнлеген күрә башладык. Шушы рәвештә тарихыбыз кайта башлады, халык шуны укый, кызыксына һәм шуның белән аның милли горурлыгы уяна башлады. Болар бар, болар булачак, без моны дәвам итәргә тиешбез.

Ни өчен татарлар вакытында шушы кадәр бөек халык булып, шушы хәлгә калдылар? Ике генә сәбәбе турында әйтәм. Берсе – уяулыкны югалту, масаеп китү. Татарда бар ул нәрсә, бүген да бар булыр-булмас белән масаю. Икенчесе, әлбәттә, үзара мәнәсәбәтләр. Мәскәүдә, бер утырышыбызны үткәргән чакта, Лужковның ул вакыттагы урынбасары Бакиров болай дип әйткән иде: без Мәскәүдә милләтара дуслыкны, аңлашуны булдырдык. Ходай безгә татарлар арасында аңлашып яшәүне дә булдырсын иде, диде. Мәнә безнең төп бурычыбыз шушы.

Безнең төп бурыч, әлбәттә, мәнә шушы авыр чорда бердәмлегебезне ныгыту. Бу чор озакка барымы? дип әйтәргә. Үзбездән тора, чөнки татарлар безнең Россиядә, гомумән, таралып яшиләр. Шуның өчен татарларны, Татарстанны ниндидер сепаратистик эшләр алып баруда гаепләү – ул һич рәвештә дәрәс түгел һәм без моңа һәрвакыт каршы чыгарга тиешбез. Һәм без һәрвакыт чыга килдек тә. Тукаебыздан башлап, бүгенге

көнгә кадәр. Россиянең бөөклегә – безнең дә максатыбыз. Татар халкының бөөклегә – бу безнең төп максатыбыз.

28 ноябрь 2000 ел. «Россия Федерациясеннән читтә яшәүче татарларның милли мәдәнияте үсешенең моһим мәсьәләләре»нә багышланган халыкара семинар-киңәшмә:

80нче елларның ахырыннан башлап һәм 90 нчы еллар дәвамында без ике төрле, бер-берсенә капма-каршы процесс кичердек: беренчедән, бердәм булып яшәгән ил таркалды. Шул сәбәпле татарлар да төрле илләрдә калдылар. Элек без ерак чит илләрдә генә торган татарларны милләттәшләребез дип таныган булсак, бүгенге көнгә элекке союздаш республикалардагы татарларның да яшәеше үзгәргән күрбәз. Алар бездән шактый ераклаштылар. Бу – беренче процесс. Ләкин шуңа капма-каршы буларак, икенче процесс – бернинди дәүләт чикләренә дә кагылмастан, бернинди тыюларга һәм авырлыкларга да карамастан татарларның рухи бердәмлегә, шушы бердәмлеккә омтылышы артты. Бүген татарның бердәм рухи дөнъясы барлыкка килә дип әйтер идек. Әгәр заманында Америкадан берәр татар килсә, аңарга исебез китеп, бу кем икән, ЦРУның агенты түгелме дип карый торган булсак, бүгенге көнгә океан артыннан килгән татарлар – алар безнең милләттәшләр. Без аларны өченче көн генә күргән идек, кичә генә сабуллашкан идек, берсекөнгә тагын күрешербез дип торабыз. Менә шушы рәвешле аралашабыз. Без аларның нинди тормышта яшәгәннән, нинди проблемалары барлыгын – һәммәсен тоеп торабыз. АКШ, Финляндия, Төркиядәге ватандашларыбызны борчыган мәсьәләләргә яхшы беләбез, аралашып яшибез. Шунлыктан, дәүләт чикләрен үтәп керә торган омтылышыбыз, милли, рухи бердәмлегезне булдыру процессы һаман дәвам итә. Мин моны иң уңышлы факторларның берсе дип әйтер идек.

Татар факторы – ул бүген оештыру һәм таркалганнарны берләштерү факторы.

Тел – милләтнең күрсәткече. Татарда тел ачылу дигән әйтем бар. Баланың теле ачыла, диләр. Димәк, бала дөнъяга үзенең ана теле белән туа. Аңа Аллаһы Тәгалә ата-анасының телен биргән. Аны дәрәс итеп аңарга гына кирәк. Бу – гаиләнең бурычы. Әйткәнемчә, гаилә баланы дөнъяга үз телендә сөйләшкән белерлек итеп чыгарырга тиеш. Гаилә, әлбәттә, баланың киләчәк яшәешенә юл ачып, мәңгелек ориентир да бирергә тиеш. Нинди ориентир? Татар булып калу ориентиры – башка милләتلәргә ихтирамлы булу, алар белән аралашып, аңлашып яши белү. Менә шуларның һәммәсен бала гаиләдән алып чыгарга тиеш. Әгәр дә шушылар үтәлмәсә, гаилә, гомумән үзенең жәмгыять алдындагы бурычын үтәмәгән дигән сүз.

Тел дәүләти дәрәжәдә танылмаса, өйрәнелмәсә, чын яшәеш теле була алмый.

Безнең үтенечебез – татар мәгарифен бергәләп булдырык. Әгәр татар мәгарифе барлыкка килсә, һәммә илнең үзенең файда булчак. Чөнки андагы гражданның үзләрен чын мәгънәсендә тулы хокуклы итеп танылар икән, ул дәүләтләргә дә өлешләр күпләп кертә алачаклар.

Татар тырыш халык дияр идек, кайсы халык тырыш түгел? дип безгә сорау бирерләр. Һәм моңа шулай ук каршы җавап бирүе авыр. Ә “тискәре” сыйфатларга килгән чакта, татар башкалар белән аңлашып яши торган, башкаларга һәрвакыт уңай шартлар тудыра торган, яраклаша торган халык. Үзара мөнәсәбәтләр гомумән төрakilәрдә, бигрәк тә татарларда “тискәре” сыйфатларның берсе булып тора, күрәсәң.

Бер-береңне кабул итү, аңлау кирәк. Аңлашык, чөнки безнең төп максатыбыз татарның берлеген тәмин итеп, аны бөек рәвештә халыкара мәйданга чыгару. Шушы максат өчен һәммәсен дә эшләргә кирәк. Һәм шушы максат, мин һич шикләнмим, дөнъяда стабиллек факторы булып. Булсын! Шунның өчен без бөтен көчезне бирергә тиеш.

Татар халкы чыннан да Россия сәяси мәйданында гына түгел, дөнъя сәяси мәйданына да чыга. Татар менә шушы рәвештә стабиллек факторы буларак таныла һәм бу безнең өчен бигрәк тә әһәмиятле. Чөнки – әгәр дә кайсыдыр вакытларда тарих фәнендә һәм башка гуманитар фәннәрдә татарларны ерткычлар, ниндидер артка калган варварлар итеп күрсәтү алга сөрелгән булса, бүгенге көнгә татар үзенең икенче рәвештә, цивилизацияле халык итеп игълан итә һәм чыннан да шуны исбатлый.

Әйдәгезчә, өлешчә генә булса да картаеп баруыбызны танык. Эш бик авыр да, җаваплы да. Яшь буынны үстерергә, аның белән эшләргә кирәк. Безнең Конгрессыбызда яшьләр белән эшли торган махсус комиссия төзелде. Даими рәвештә «Зыялы татар яшьләре» клубы эшләп килә. Киләсе ел Яшьләр елы була, Татар яшьләре конгрессы да үткәрелергә җыена. Шуңа күрә безнең эшбезгә билгеле бер чамада төзәтүләр дә кертеләчәк.

Әйтергә кирәк – куркыныч бар. Ижтимагый хәрәкәтнең шундый явыз үсешеннән яшьләр китәләр. Монда аларга акча түләнмәгәч, алар бизнеска кереп китәргә мәҗбүр булалар. Акча эшләр. Аларны да аңлап була. Шуңа да яшьләргә һәрвакыт өйрәнергә кирәк. Үзгәңне үлчәм урынына тәкъдим итеп кенә түгел. Без бу кыяфәтебездә үткән буыннар кебек үк үлчәм була алмыйбыз. Шуңа күрә яшьләрнең милләттәге пропорциясенә үсеш, аның активлашуы тулысынча каралып чыгарга тиеш.

СЫЕК НЕФТЬ ЯГУЛЫГЫНА АЛЬТЕРНАТИВА

Тәлгат Шиһабиев



ТӘЛГАТ НИГЪМӘТҖАН улы **ШИҖАБИЕВ** – «Востокстройтрансгаз» акционерлык жәмгыятенен генераль директоры, техник фәннәр докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган төзүчесе. Т.Н. Шиһабиев – танылган жәмәгәт эшлеклесе, 1990–95 елларда Татарстанның Югары Советы депутаты.

Шиһабиев Т.Н. Альтернатива жидкому нефтяному топливу.

В статье рассматривается возможность получения из нефтяного газа топлива (условное обозначение АСКТ-авиационное сконденсированное топливо), удовлетворяющего всем требованиям и превосходящего авиакеросин по экологическим, экономическим и некоторым техническим показателям.

Бүген без фән-техника революциясе чорында яшибез. Шуңа күрә энергетика һәм экология белән бәйлә проблемалар үтә актуаль. Табиғый һәм энергетика ресурсларының кимүе, ә әйләнә-тирә мохитнән торган саен пычрана баруы абруйлы белгечләрдә һәм дөнья жәмәгәтчелегендә урынлы борчылу тудыра. Соңгысы, экология белән бәйләсе, әрә шәһәрләрдә, нефть промыселларында, аэропортларда, ягулык салу станцияләре янында һәм башка жирле объектларда аеруча күзгә ташлана һәм шул урындардагы табигатькә генә түгел, эшләрчә техник персоналга һәм якын-тирә районнарда яшәүчеләргә дә бик начар, зарарлы йогынты ясый.

Жылылык ярдәмендә эшләрчә һәм атмосфераны пычратучы машиналарның бер проценты авиация өлешенә туры килүен яхшы беләбез. Аэропортлар урнашкан зоналарда бу күрсәткеч күпкә югары. Мәсәлән, ЯК-40 самолетының һавага бер күтәрелеп китү һәм жиргә төшү вакытында чыгарган бензопиреннар күләме 100 жиңел автомобиль тәүлек буе эшләр торганда бүләр чыгарган зарарлы матдәләренекенә тигез. Канцероген һәм мутаген үзлекләргә ия булган бу матдәләр барча тере организмны агулылар. Күп очракларда интенсив һава агымы-алмашынуы гына аларның кешеләргә һәм табигатькә зыянын – зарарлы йогынтысын киметеп тора.

Шуңа күрә хәзерге заманда әйләнә-тирә мо-

хитне саклау, атмосферага пычрак ягулык калдыкларын ташлауны киметү юлларын эзләү галимнәр өчен иң актуаль проблемаларның берсе булып кала.

Инде 90нчы еллар башында ук Казан технология университеты (элеккеге КХТИ) галимнәренән ЦИАМ (Үзәк авиация машиналары төзү институты) һәм ЦАГИ (Үзәк аэрогидродинамика институты) тикшеренүчеләре, шулай ук газ эшкәртү фәнни-тикшеренү институты белгечләре белән үткәргән комплекслы техник-экономик анализ нефть-газдан зур чыгымнар тотмыйча да экологик, икътисади һәм кайбер башка техник күрсәткечләр буенча барлык таләпләргә җавап бирүчә һәм хәтта авиациядә кулланылучы керосиннан да яхшырак ягулык ясап булуын бик дәлиллә раслый. Андый ягулык жиңел парафин углеводородлардан, аерым алганда – пропан һәм гексаннан торачак. Ул инде тикшеренүләр барышында «АСКТ» (авиацион конденсат ягулык) дигән шартлы билгә алды. Аны эшләр чыгару өчен Татарстан Республикасында реаль чимал ресурслары бар һәм алар бүген дә, якын-ерак перспективада да авиацияне «туендырып торырга җитәрчәк. АСКТны синтетик сыек ягулык җитештергәндә табарга-ясарга мөмкин.

Безнең эзләнүләр эзсез калмады һәм яклау тапты. Чөнки ТВ2-117А двигателе куелган Ми-8ТТ тәҗрибә вертолетларының АСКТ ягулыгы һәм авиакеросин белән очып, сынау үткәрүләре

беренчесенең өстен булуын бик ачык раслый.

Нефть-газ ягулыгы авиакеросиннан экологик яктан гына түгел, башка күрсәткечләр буенча да нык аерылып тора. Аерым алганда, ул 5 процентка югарырак жылылык бирә, аның механизмнары хәрәкәткә китерү мөмкинлегенә дә (бигрәк тә кышкы чорда) зуррак. Ул төтенләми, яну камерасында һәм двигательнең кайнар трактында корым-көек азрак.

Бер сүз белән әйткәндә, якын киләчәктә газ ягулыгына күчү җәмгыятьтең үсешенә объектив закончалыгыннан килеп чыга. Ул бүген үк инде кичектергесез булып торган энергетик проблемаларны хәл итүдә җитди адым булып торачак. Һәм, әлбәттә инде, очкычларның һәм аларны җирдә тәэмин итү средстволарын файдалануга тотылачак чыгымнары шактый киметәчәк.

АСКТны файдалану, безнең карашка, әлегә традицион ягулык төрләренә альтернатива булып тормый. Әмма ул перспективалы ягулык. Бигрәк тә Татарстан, Башкортстан, Төмән өлкәсе һәм нефть чыгаручы башка төбәкләр өчен. Безнең казанышны аз үсеш алган инфраструктуралы, шул ук вакытта үзләрендә нефть-газ күп булган районнар да бик оста куллана алалар. Бу төбәкләргә авиакеросин китерү һәрвакыт зур чыгымнар сорый.

Без исәпләп карадык: 1 млн. тонна нефть чыгарганда һәм аны транспортлау өчен эзәрләү вакытында 15 мең тонна АСКТ һәм якынча шулкадәр үк автомобиль транспорты өчен яраклы пропан-бутан фракциясе алып була. Теләгәндә, яңа төр ягулыкны барлык газ эшкәртү заводларында да ясарга мөмкин. Бу исә, үз чиратында, нефть һәм газ чыгаручы регионнарда кыйммәтле чималны нәтиҗәле файдаланырга һәм ягулык ташу проблемасын уңышлырак хәл кылырга булышачак.

Газ ягулыгын файдалануның тагын бер өстенлеген бар. Хәзерге чор авиаторлар алдына тавыштан да тизрәк оча торган очу аппаратлары төзү бурычын куя. Әгәр шулай икән, ул очкычлар авиакеросин белән генә оча алмый. Аларга суыту ресурслары 1600 кДж/кг нан да кимрәк булмаган ягулык кирәк. Теория буенча караганда, ул – водород. Әмма аның зур кимчелекләре бар: сыек водородны җитештерү махсус заводлар төзү, транспортлау һәм саклау җайланмалары булдыру, янгынга каршы

чаралар эшләү белән бәйле. Аңлашыла ки, болар барысы да зур капитал салулар таләп итә. Шулай итеп, водород очкычлар өчен кулай түгел, күп урын ала һәм янганда зарарлы матдәләргә күпләп бүлү чыгара. Безнең карашка, водород энергетикасы проблемасы киләчәктә, атом синтезын өйрәнгәндә һәм аны тормышта куллана башлагач кына хәл ителә ала.

Бу ситуациядән чыгу юлы бармы соң? Бар, әлбәттә. Зур тизлектә очучы самолетлар табигый һәм нефть газының җиңел компонентларыннан алына торган криоген ягулыкны файдаланачаклар. Галимнәр авиациядә һәм авиацион-космик техникада сыек метан һәм башка углеводород ягулыктарын куллану мөмкинлегенә турында уйлалар. Бу очракта сүз пропан, бутан һәм башка җиңел парафин углеводородлар базасында ясалучы криоген ягулыктар турында бара [1].

Яңа криоген ягулык (шартлы рәвештә «АСКТ-К»), нигездә пропан һәм бутаннан торса да, суыту ресурсы буенча криоген метан ягулыгыннан өстенрәк, чөнки атмосфера басымы астында аның сыек хәлдәге температура диапазоны 7 тапкыр кичрәк. «АСКТ-К» ягулыгының үзлекләре Казан дәүләт технология университеты, ЦИАМ һәм «Востокстройтрансгаз» акционерлык җәмгыятьте галимнәре, белгечләре тарафыннан инде өйрәнелде. Гомумиләштерү нәтиҗәләре 1998 елда Казанда, «Абак» нәшриятында «Авиациядә криоген углеводород ягулыктар» дигән исем астында аерым китап-монография булып басылып чыкты.

Яңа криоген ягулыкның метан ягулык белән чагыштырганда өстенлеген шунда: аны җирнең түбән температуралы урыннарында сакларга мөмкин. Ә кирәк чакта (очкычлар өчен) аны криоген температурага кадәр суытырга була. Мондый технологияне куллану аэропорт территориясендә күп сыйдырышлы криоген чаннары тоту мәшәкәтеннән коткара.

Шулай итеп, бер үк төрле компонентлар белән авиациядә төрле очкычларны канәгатьләндерерлек, экологик яктан чиста углеводород ягулыктары табарга-ясарга мөмкин. Ә иң мөһиме – бу икътисади яктан да отышлы. Димәк, без тәкъдим иткән ягулыктарның киләчәгә, перспективасы зур.

ЧЫГАНАК

1. Шигабиев Т.Н., Яновский Л.С., Галимов Ф.М., Иванов В.Ф. Эндотермические топлива и рабочие тела силовых и энергетических установок. – Казань: Изд. центр «Абак», 1996. – 264 с.

© Әһлиуллин Ф.В., Сухов М.Н., 2001

ТАТАРСТАН УРМАННАРЫ: ТАРИХЫ ҺӘМ КИЛӘЧӘГЕ

Факил Әһлиуллин, Михаил Сухов



ФАКИЛ ВӘЛИУЛЛА улы **ӘҤЛИУЛЛИН** – авыл хужалыгы фәннәре докторы, Мари дәүләт технология университетының урманнар үстерү кафедрасы профессоры.



МИХАИЛ НИКОЛАЕВИЧ СУХОВ – биология фәннәре кандидаты, Татарстан урман тәҗрибә станциясендә өлкән фәнни хезмәткәр.

Ағлиуллин Ф.В., Сухов М.Н. Леса Татарстана: история и будущее.

В статье делается обзор состояния лесов Татарстана в прошлом и в настоящее время, предлагается научно обоснованное формирование структуры разновозрастных и смешанных лесов.

Татарстан Республикасында урманнар аз булса да, ул урманчылык белән интенсив шөгылләнүчән регионнарның берсе. Ике төрле урман чигендә үзенчәлекле географик урнашуы нәтижәсендә республика урманнарында имән ағачлары белән беррәттән чыршы-ак чыршы һ.б. ылыслы ағачлар үсә. Нәкъ Татарстан территориясә аша чыршы-ак чыршы урманнарының көньяк чиге белән имән урманнары таралуның (ареалының) төньяк-көнчыгыш чиге уза. Бу ағачлар аралашып үскән территориядә туфрак та бай, климат шартлары да җайлы. Мондый шартлар күп кенә ағачларның – чыршының (*Picea abies*, *P. femica*, *P. obovata*), пихта (*Abies sibirica*), каен (*Betula pendula*, *B. pubescens*), юкә (*Tilia cordata*), имән, карама (*Ulmus laevis*, *U. glabra*), өрәңге (*Acer platanoides*) һ.б.ның экологиягә таләпләренә туры килә һәм, нәтижәдә, төрле яшәтгә катнаш урманнар формалаша. Мондый хәлне урман эшкәртү эшләре (1844-61 нче еллар), кораб төзү өчен яраклы ағачлыклар бүлеп бирү буенча архив материаллары да (1801-61нче еллар) раслый (картаны кара).

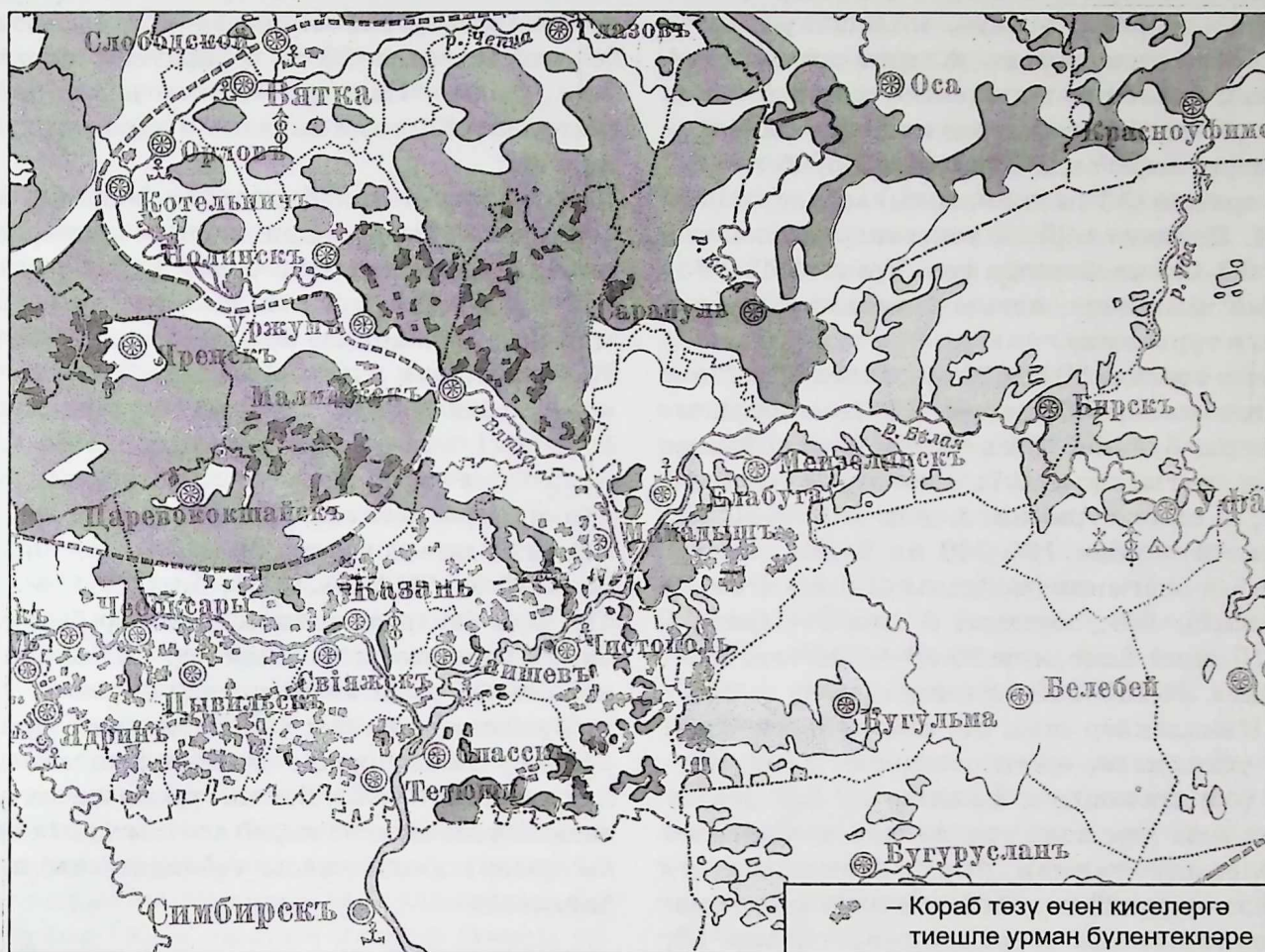
Архив материаллары раславынча, элекке Казан губернасына югары сыйфатлы үзгәч (имән, нарат, карама, өрәңге, элмә) тупланмасы буенча Рәсәйдә тиңнәр булмаган. Монда иң яхшы ағачлыклар булган һәм 1698-56нчы елларда Рәсәйдә кораблар төзелешен, аерым алганда Балтыйк һәм Архангельск верфьләрендә, Әстерхан һәм Каспий флотилиясендә, Казан адмиралтействосын да тәэмин итеп тор-

ган. Мондый югары сыйфатлы ағачлыкларның гомуми мәйданы Казан губернасы урманнары мәйданының 10-15% ын тәшкил иткән.

Байлыгы буенча Казан губернасы урманнары Архангельск, Вологда, Вятка, Түбән Новгород, Кострома, Новгород, Олонец, Пермь урманнары белән тиңләшсә [1,2], югары сыйфатлы үзгәч тупланмасы, керем буенча аңарга тиңнәр булмаган. Генераль ыланлау (межаллау) чорында аның территориясендә 5688570 дисетинә, шул исәптән, 2990403 дисетинә урман булган [2].

1801нче еллар мәғълүматлары буенча, кораб төзү өчен яраклы имән урманнарыннан Рәсәйнең Европа өлешендә 1604901 гектар мәйданда 530 ағачлык (шул исәптән, Казан губернасында – 322) билгеләнгән. Көнбатыш Кама алдында 221 ағачлык (470167 га) бүленгән. Казан өязендә 31 имән ағачлыгының мәйданы 24437 га, 24 имән, нарат һәм чыршы ағачлыгының мәйданы 59683 га булса, Мамадыш өязендә 41 имән ағачлыгы – 78787 га, 40 чыршы белән имән ағачлыгы – 107946 га, аз гына имән катнаш 31 чыршылык – 104977 га, Ләш өязендә 55 ағачлык – 94337 га мәйдан биләп торган [3].

Кораб төзү өчен 1847 елда урман бүлеп бирү мәғълүматларыннан күренгәнчә, Рәсәйнең Европа өлешендә 31 губернада 1689,6 мең га гомуми мәйданда 926 ағачлык бүлеп бирелгән. Шул санның 21,3 % (ягъни 197 ағачлык), ә мәйданы буенча 14,6% (246,2 мең га) Казан губернасына туры килә. “Генераль атлас” (1782 нче ел) буенча 1733-1781 елларда 13 губерна-



Казан губернасы урманнары картасы

да 3,5 млн. данә имән агачы булса, Казан губернасының 52 агачлыгында “яраклы” имәннәр саны 1,7 млн. данә булган, ягъни Рәсәйдә киселгән имәннәрнең 48,5 % ын тәшкил иткән. Кораб төзелешендә “мачталык Казан наратлары” аерым урын алып тора [3].

Түбән округ (аның идарәсе Казанда урнашкан) губерналары урманнары исемлегеннән күренгәнчә, 7 губернада корап төзү өчен киселгән урманнар майданы 3152915 га тәшкил иткән. Шул исәптән, хәзерге Татарстан территориясенә 775357 га (24,6%) туры килә.

Мисалга, Казан Дәүләт милке палатасының 1862нче елдагы отчетында бирелгән архив материалларын (Ф.91, Оп. 4, Д.170, ТР ҮДА) карыйк. 1861 нче елда “Казан губернасында корап төзүгә яраклы урманнар төзелеше” буенча отчет күрсәткәнчә, 8 өяздә гомуми майданы 163702 га 127 агачлык тикшерелгән. Агачлыкларны исәпкә алу нәтижеләре буенча 1861нче елдан башлап ел саен 2093 га урман кисү каралган. Биш ел эчендә тоташ киселергә

тиешле агачлар саны 116791, корап өчен – 259, төз агачлар саны – 495817, киртәлек һәм казыклык агачлар саны – 2780758 данә, 805620 м³ утын, сирәкләп киселергә тиешле имәннәр саны – 48147, наратлар саны – 1116 данә тәшкил итә.

Корап төзү өчен яраклы 17 агачлыкта беренче бишьеллыкта имән чикләвегә һәм башка агач орлыклары чәчү каралган була. Мәгълүматлар буенча, барлык агачлыклар да төрле яшьтә, ә урманда күбесенчә юкәләр һәм имәннәр булган. Шуларның кайберләрен карап узыйк.

1. Саф имәнлекләр. Архив мәгълүматларыннан күренгәнчә, 5 урман гына саф имән урманы дип саналган. Аларның гомуми майданы 2644 га тәшкил иткән (хәзерге Чуашстан территориясенә карый). Урманда агачлар тыгызлыгы 0,5-0,6; 10 имәнгә бер юкә туры килгән, шомырт, өрәңге, карама, чикләвек куагы үскән. Имәннәрнең яше 80-140, сирәк кенә 180 ел булган.

2. Юкәлекләрде имән, усак, элмә, карама, нарат, ак чыршы, өрәңге, миләш куагы очрый. 68 юкәлек санала. Аларда ағачлар тыгызлыгы 0,3тән алып 0,4-4кә хәтта 0,9-5кә кадәр үзгәрә. Юкәлекләрде ағачның сыйфаты имәннәргә караганда яхшырак. Кораб төзелешенә яраклы (53 см диаметрлы) ағачлар сирәк очрый. Икенчел сортлы токымнар, миләштән тыш, 0,1-0,4 нисбәтендә үсә. Урман 2ИЗ-1У5-7Ю дип тамгалана, ягъни 2 имәнгә 3-1 усак, 5-7 юкә туры килә.

Казан өязендә “Әйшә” һәм “Яшел Үзән” корабы ағачлыклары бүленгән. 1861нче ел материаллары буенча “Әйшә” урманчылыгында ағачлар тыгызлыгы 0,7; 4 юкәгә 2 каен, 10 нарат, 1 элмә туры килә, яше 20-60÷80-120 ел, имәннең яше 100-200 ел булса, “Яшел Үзән” ағачлыгында (мәйданы 366 га) ағачлар тыгызлыгы 0,8, составы: 5 юкә-1 чыршы-1 каен-10 нарат-элмә, яше 20-60÷80-120 ел, ә имәннәрнең 30-150÷200 ел тәшкил итә.

3. Имәнлекләр саны 35; аларда имән белән бергә усак, каен, өрәңге, чыршы, элмә ағачлары үсә; ағачлар тыгызлыгы 0,7-0,6. Имәннәрнең яше һәм хәле уртача, сирәк кенә яшь имәнлекләр терлек йөртү нәтижәсендә жәрәһәтләнгән була. 1861 нче елгы архив материалларыннан күренгәнчә, “Чуаш-1”, “Минзәлә” кисентеләрендә (мәйданның 209 һәм 63 га) ағачлар тыгызлыгы 0,3, ә составы: 6 имән₅₀₋₁₆₀, 3 карама₄₀₋₁₀₀₊₁₂₀, 1 юкә, өрәңге₂₀₋₆₀ +чикләвек булган*.

4. Имәнле чыршылыклар –12; чыршылыктарда юкә, каен, нарат, усак, элмә, карама, ак чыршы, өрәңге дә очрый. Чыршылыктарда 2-3 имәнгә 5-7 чыршы, сирәк кенә 3 юкә туры килә. Ағачлар тыгызлыгы 0,7-0,9. Ылыслы ағачларның яше 200 ел һәм аңардан да артыграк. Архив материаллары буенча “Яшел Үзән” ағачлыгының “в” кисентесендә (23 га) ағачлар тыгызлыгы 0,8, ә урман составы: 5 чыршы, 1 имән₃₀₋₁₅₀, 3 юкә, 1 элмә, өрәңге₂₀₋₅₀ булса, “Паратск” ағачлыгының “а” кисентесендә (288 га) 4 чыршыга₃₀₋₁₈₀ – 2 юкә, 2 өрәңге, каен, усак, 1 карама₂₀₋₆₀₊₇₀₋₉₀, 1 имән₃₀₋₂₀₀ туры килгән.

5. Наратлыклар – 8; нарат белән бергә чыршы, усак, каен, ак чыршы, имән, зирек, өрәңге, элмә, карама да очраштыргалый. Ағачлар тыгызлыгы 0,7дән 0,3-0,4кә кадәр. Ылыслы ағачларның һәм имәннәрнең яше 250-300 елга

житә. 10-20 еллык ағачлар да бар. Архив материаллары буенча “Яшел Үзән” ағачлыгының “с” кисентесендә (25 га) 6 наратка 3 карама, 1 усак₃₀₋₁₂₀, ә “Паратск” ағачлыгының “э” кисентесендә (20 га) 5 наратка 5 карама₃₀₋₉₀ туры килгән.

6. Усаклыклар – берәү генә. Усаклар белән бергә юкә, имән, чыршы, ак чыршы, каен, элмә, карама ағачлары була. Ағачлар тыгызлыгы 0,4-0,7, яфраклы ағачлар яше 50-70, ылыслы ағачларның 50-100, имәннәрнең 50-100-150 яшькә житә. Мәселән, “Иске Ибрай” корабы ағачлыгында (1752 га) 40 усакка 3 юкә, 1 каен, 1 элмә, карама₂₅₋₅₀₊₆₀₋₈₀, 1 имән₃₀₋₆₀₋₁₀₀₊₁₅₀ туры килә. Бу ағачлыкта ел саен 30 га урман, шул исәптән, 606 имән киселә (Чистай өязендәге корабы ағачлыклары тасвирлаамасы, 1861 ел–ТР ҮДА, Ф.91, Оп.4, Д. 158). 2000 нче елда үткәрелгән тикшеренүләр буенча табигый рәвештә үскән имәннәр бик сирәк һәм күбесенчә урман аланнарында очрый.

Урманнар составы үзгәрү элеккеге Машляков һәм Әйшә корабы ағачлыкларында анализланган һәм Котлы Бөкәш урманчылыгының элеккеге Машляков корабы ағачлыгының составы үзгәрү динамикасы түбәндәге таблицада бирелгән:

Ел	Урман мәйданы,* га	Шул исәптән имәнлекләр, га
1861	890,5	Мәгълүмат юк
1923 [4]	888	193,4
1985 [5]	538,8 / 346,9	260,1
1992 [6]	623,5 / 257,6	95,2

* Астагы саннар ясалма–утыртылган урман мәйданын күрсәтә.

Имән утырту мәйданы кимүне һәм бергәлекнең уңдырышлыгын билгеләү өчен [7] китерелгән методика кулланылды. Бергәлек мәйданы кимү буенча ясалма (кеше утырткан) имәнлекләр 1985-92 елларда “зәгыйфь” дип тасвирланса, табигый имәнлекләр элекке мәйданның 29,4 %ын тәшкил итеп, “куркыныч” категориясә белән тасвирлана.

Йомгаклап әйткәндә, Генераль ызанлау чорында (1793-1803нче елларда) урманнар хәзерге Татарстан территориясенең 49 %ын, 1870 нче елда–31,4 %ын, 1917 нче елда – 18 %ын тәшкил итүен, ә (хәзерге вакытта 17,5% [8]) һәм территориянең даими талануын билгеләп үтәсе килә. 1860нчы елларда корабы төзелешенә бәйле ағачлыклар үзләрненәң әһәмиятен югал-

* Индекслар белән ағач яше күрсәтелә

ту сәбәпле, аларда хужалык итү үзенчәлекләре дә кирәксезгә әйләнә. Шулай итеп, элеккеге кораб ағачлыклары чикләрендә имәнлекләр майданы кимү экологик яктан тотрыклы имәнлекләр булдыру модельләре эшләүне таләп итә.

Хәзерге урманлыкларның хәле элек чыршылыкларның, хәзерге чорда – имәнлекләрнең тотрыксызлыгы һәм төп токымнарның антроподинamik (кешелек тарафыннан) алышынуын раслый. 1923-97нче елларда табигый урманлыкларның майданы 71,1 мең га дан 7,8 меңгә кадәр кимегән. Мондый үзгәреш төп токымнарның табигый һәм ясалма рәвештә “юкка чыгуы” рәвешендә барган. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, чыршыларның “юкка чыгуын” кешелек тәэсирендә урман составының үзгәрүе һәм ағачлар яшенең табигать тарафыннан көйләнүе итеп карарга мөмкин [9]. Шундый ук күренешләр хәзерге вакытта имәнлекләрдә дә күзәтелә. 1978-93нче елларда имәнлекләр майданы 266,1 мең га дан 186 меңгә кадәр кимедә һәм кимү дәвам итә. Моңы региональ экологик һәлакәт дип бәяләргә була.

Урманнарда төп токымнарның тотрыксыз (ягъни һәлакәтле) була шартларында экологик яктан тотрыклы урманлыклар булдыруның бер юлы булып төрле яшәтгә катнаш ағачлы ур-

маннар үстерү тора. Илебез галимнәре тикшеренүләре шушы алымны кулай күрә, хәзерге Ауropa илләренең практикасы да моңы раслай. Урман хужалыгында мондый алым экологурманчылык рәвешендә тасвирлана. Мәсәлән, Германиядә Rentweinsdorf, Erdmannshausen, Gartton, Moln h.б. хужалыкларда шушы рәвештә хужалык итүгә 150 еллар бар. Татарстанда төрле яшәтгә катнаш урман булдыру эшенә 35 ел (Саба урман хужалыгы). Мондый алым экология, урманчылык, икътисад мәсьәләләрен бергә чишүне таләп итә. Икътисад проблемаларын чишү урманчылыкта югары сыйфатлы үзгәреш булуга бәйле. Базар шартларында югары сыйфатлы ағач үстерү урманчылыкның финанс хәлен тотрыклы итә. Мәсәлән, 26-28 см диаметрлы бер гади миләш ағачы (аның файдалы өлеше – 5-7 м, ягъни 0,69 м³) 1995нче ел бәяләре буенча 13800 (1м³ – 20000 немец маркасы), ә 92,3 см лы имән (Кайбыч урман хужалыгы; 3,71 м³) 7420 немец маркасы тора.

Шулай итеп, архив материаллары һәм тикшеренүләр Татарстан Республикасында төрле яшәтгә һәм катнаш урманнар формалаштыру рәвешендә урман хужалыгын оештыру һәм бу өлкәдә фәнни-тикшеренүләр үткөрү кирәклеген таләп итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Арнольд Ф.К. История лесоводства в России, Германии и Франции. – СПб, 1895. – 40с.
2. Цветков М.А. Лесистость губерний Европейской части России со времени Генерального межевания по 1914г.// Труды Института леса. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – С.181-196.
3. Редько Г.И., Яковлев И.А., Яковлев А.С. Корабельные дубравы Среднего Поволжья. – Казань, 1995.
4. Кедров Н.И. Очерк лесов Казанского края. Сборник Средне-Волжского Областопа (с картой лесов). – Казань, 1923. – 121с.
5. Материалы лесоустройства. Кзыл-Юлдузский лесхоз, 1985 г., кв.20-26 Кутлу-Букашского лесничества.
6. Материалы лесоустройства. Кзыл-Юлдузский лесхоз, 1992 г., кв. Кутлу-Букашского лесничества.
7. Журавлёва С.Е. Оценка редкости и угрожаемости лесных сообществ// Леса Башкортостана. Современное состояние и перспективы. – Уфа, 1997. – С.213.
8. Бойко Ф.Ф. Изменение лесистости Татарской АССР в результате воздействия человека// Проблемы отраслевой и комплексной географии. – Казань: КГУ, 1976. – С.179-184.
9. Сухов М.Н. Сабинский метод формирования непрерывно-производительного леса// Охрана лесных экосистем и рациональное использование лесных ресурсов, т.1. – М., 1994, Т.1. – С.92-93.

(Мәкаләне бастыруга Галим Хисамиев әзерләде)

ЮКА СТЕНАЛЫ БӨГЕЛГӘН ПРОФИЛЬДӘН ЭШЛӘНГӘН КОРЫЛМА ЧАТЛАРЫН НЫҒЫТУ ӨЛКӘСЕН БИЛГЕЛӘУ

Ирек Гыйрфанов



ИРЕК СӘГЫЙТЬ улы ГЫЙРФААНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш академиясе доценты.

Гирфанов И.С. Определение зон приузлового усиления тонкостенных стержней металлических конструкций из обогнутых и гнутых профилей.

Решается задача подбора усиливающих элементов в приуловых зонах тонкостенных стержней металлических структурных конструкций и ферм из обогнутых и гнутых профилей. Для определения длины ребра жесткости используется вариационный метод В.З.Власова в перемещениях. Пример расчета по полученным соотношениям подтверждает их приемлемость для практического применения.

Жиңеләйтелгән һәм бөгелгән юка стеналы профильләрдән эшләнгән металл корылмаларда чатка (узелга) тәсир итүче туплаган көчне ферманың яки корманың (конструкциянең) бер элементыннан башкаларына күчерү бик әһмиәтле мәсьәлә булып тора. Чөнки чатка якын өлкәләрдә көчәнеш тигез таралмау нәтижәсендә “кырый эффекты” – юка кисемле элементның яньчелүе күзәтелә. Моңы булдырмау өчен элементларның чат тирәсендәге өлкәләренә ныгытучы кабыргалар куялар. Менә шул кабыргаларның озынлыгын һәм кисемнәрен билгеләргә кирәк тә инде.

Өлеге өлкәләрнең көчәнеш-күчеш халәтен яссы кисем гипотезасы нигезендә табу дәрәжәсиз нәтижеләргә китермәячәк. Шунлыктан, В.З.Власовның күчешләргә карата вариацион методын [1] кулланырбыз.

Юка стеналы сүрек кисемәндәге аерым нокталарның күчешләрен түбәндәгечә билгелик:

$$z(x,y)=z_1(y)\gamma_1(x)+z_2(y)\gamma_2(x); \quad (1)$$

$$w(x,y)=0. \quad (2)$$

Биредә $z_1(y)$ – сүрекенң яссы кисем гипотезасы аша билгеләнгән күчеш;

$z_2(y)$ – кисемнең яньчелү (депланация) кыйммәте;

$w(x,y)$ – аркылы кисем яссылыгындагы күчешләр;

$\gamma_1(x)$ һәм $\gamma_2(x)$ – $z_1(y)$ һәм $z_2(y)$ гомумиләштерелгән күчешләренә аркылы кисем буенча таралу функцияләре. $\gamma_1(x)$ һәм $\gamma_2(x)$ эпюрлары гомумиләштерелгән $z_1(y)$ һәм $z_2(y)$ күчешлә-

ренә берәмлек кыйммәтләренә туры килә. Алар ныгытыла торган өлкәдә үзара ортогональ булалар.

Тигезләнеш шартларын интеграллар аша языйк. Мәсәлән, сүрекенң өске өлешендә

$$E\alpha_{11}z_1'' = 0; \quad (3)$$

$$E\alpha_{22}z_2'' - G\beta_{22}z_2 = 0, \quad (4)$$

ә сүрекенң аскы өлешендә

$$E\bar{\alpha}_{11}\bar{z}_1'' + E\bar{\alpha}_{12}z_2'' = 0; \quad (5)$$

$$E\bar{\alpha}_{12}\bar{z}_1'' + E\bar{\alpha}_{22}z_2'' - G\bar{\beta}_{22}\bar{z}_2 = 0 \quad (6)$$

шартлары үтәлә. Биредә E һәм G – сыгылмалык һәм күчегү коэффициентлары. (3)–(6) тигезләмәләренә коэффициентлары болай билгеләнә:

$$\beta_{22} = \alpha_{11} = A_0; \quad \bar{\alpha}_{12} = \int_{A_a} \gamma_1(x)\gamma_2(x)dA;$$

$$\alpha_{22} = \int_{A_0} \gamma_2^2(x)dA; \quad (7)$$

$$\bar{\alpha}_{11} = \bar{\beta}_{22} = A_a; \quad \alpha_{22} = \int_{A_a} \gamma_2^2(x)dA.$$

(3) – (6) тигезләмәләрен интеграллап, сүрекенң өске өлешендә

$$z_1(y)=C_1y+C_2; \quad (8)$$

$$z_2(y)=C_3e^{ky}+C_4e^{-ky} \quad (9)$$

икәнән табабыз. Монда

$$\kappa = \sqrt{\frac{G\bar{\beta}_{22}}{F\alpha_{22}}}.$$

Ә сүрекнең аскы өлешендә

$$\bar{z}_1(y) = -\frac{\bar{\alpha}_{12}}{\bar{\alpha}_{11}}(D_1 e^{\kappa y} + D_2 e^{-\kappa y}) + D_3 + D_4 y; \quad (10)$$

$$\bar{z}_2(y) = B_1 e^{\kappa y} + D_2 e^{-\kappa y}. \quad (11)$$

Биредә

$$\kappa = \sqrt{E \left(\frac{G\bar{\beta}_{22}}{\bar{\alpha}_{22} - \frac{\bar{\alpha}_{12}^2}{\bar{\alpha}_{11}}} \right)}.$$

Интеграллау даимиләрен сүрекнең өске һәм аскы очларындагы, аскы һәм өске өлешләре орынган яссылыктагы чик шартлары буенча билгелик:

$y = \ell_1$ булганда,

$$E\alpha_{11}z_1' = -P; \quad (12)$$

$$E\alpha_{22}z_2' = -P\gamma_p, \quad (13)$$

$y = -\ell_2$ булганда,

$$\bar{z}_1(y) = \bar{z}_2(y) = 0. \quad (14)$$

Монда $\gamma - \gamma_2(x)$ эпюрының P көче куелган кисемдә авырлык үзәге ординаты.

Орыну ноктасы координатлар башында, ягъни $y=0$ булганда

$$z_1(y) = \bar{z}_1(y); \quad (15)$$

$$z_2(y) = \bar{z}_2(y); \quad (16)$$

$$\int_{A_0} \theta_y \gamma_1 dA = \int_{A_0} \bar{\theta}_y \gamma_1 dA;$$

$$\int_{A_0} \theta_y \gamma_2 dA = \int_{A_0} \bar{\theta}_y \gamma_2 dA.$$

Биредә $\theta_y(x, y)$ һәм $\bar{\theta}_y(x, y)$ -

$$\theta_y = E \frac{\partial z}{\partial y} = Ez_1' \gamma_1 + Ez_2' \gamma_2$$

тигезләмәсеннән табылган көчәнешләр. Бу формулаларның интеграллау даимиләрендә ны-

гытыла торган өлкәнең озынлыгы гына билгесез. Аны табу өчен мондый шарт куйыйк: кабырга өзелгән урында хисаплап табыла торган көчәнешләр яссы кисем гипотезасы буенча табылган көчәнешләрдән 3% ка артык булмаса тиеш. Шул чакта

$$-\frac{0,03P}{\bar{\alpha}_{11}} = E\bar{z}_2' \gamma_p. \quad (17)$$

Аңа $\bar{z}_2'(y)$ кыйммәтен, интеграллау даимиләрен куеп һәм берәз гадиләштереп,

$$(B_1 + B_2) + (B_1 - B_2)e^{-2\kappa \ell_1} - e^{-\kappa \ell_1} = 0 \quad (18)$$

икәнән табабыз. Биредә

$$\ell = \ell_1 + \ell_2;$$

ℓ_1 - ныгытыла торган өлкә озынлыгы;

ℓ_2 - сүрекнең калган озынлыгы.

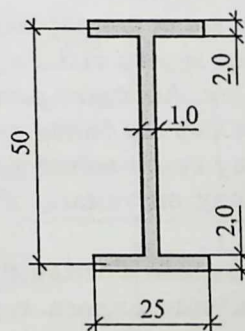
(18)дәге беренче буынны саклаганда,

$$\ell_1 = \frac{1}{\kappa} \ln \frac{1}{B_1 + B_2}. \quad (19)$$

Әгәр ике буынны сакласак,

$$\ell_1 = \frac{1}{\kappa} \ln \frac{2(B_1 - B_2)}{1 - \sqrt{1 - 4B_1^2 + 4B_2^2}}. \quad (20)$$

Мисал. Мәйданы 148 см^2 булган икетаврлы сүрек алайык. Аның кисеме һәм үлчәмнәре 1 рәс. күрсәтелгән. Әгәр аңа $P=240 \text{ т}$ зурлыгындагы тышкы йөкләм тәэсир итсә, ныгыткыч кабырганың сыгылмалык теориясе буенча $\ell_1=19 \text{ см}$ килеп чыга. (19) формуласы буенча аның кыйммәте $21,1 \text{ см}$, ә (20) буенча - $19,6 \text{ см}$ була.



1 рәс. Сүрекнең кисеме

Шулай итеп, ныгыткыч кабырганың буен (19) һәм (20) буенча билгеләү гамәлдә кулланырлык нәтижә бирә.

ЧЫГАНАК

1. Власов В.З. Строительная механика тонкостенных пространственных систем. - М.: Стройиздат, 1949.

ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН ЦИФРЛАРЫ БАРЛЫККА КИЛҮ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ

Равил Һади



РАВИЛ МӘГЪСУМ улы ҺАДИЕВ – Казан дәүләт университетының теоретик кибернетика кафедрасында өлкән укытучы булып эшли. Санаклы укыту программалары, татар теле, татар халкы тарихы, әкиятләре буенча эзләнүләр алып бара.

Студентлар һәм мәктәп балалары өчен 20дән артык уку кулланмасы, 100дән артык мәкалә авторы.

Хади́ев Р.М. К вопросу о возникновении современных цифр.

Анализируется история возникновения начертания современных цифр и делается вывод о том, что их основой является древнетюркское руническое письмо.

I. Хәзерге заманда кулланылган цифрлар системасының барлыкка килү тарихын ачыклаганда, мәсьәләне төрле яктан тикшереп карарга кирәк:

1) сан төшенчәсен иң беренче булып куллана башлаган цивилизацияләргә билгеләргә;

2) төрле версияләргә тарихи тирәнлеген тикшерергә;

3) цифрларның семантикасын, графикасын, яңгырашын системалы рәвештә чагыштырырга;

4) саннар ясау кагыйдәләрен өйрәнә, кайсы версиягә ышанычлырак икән ачыкларга һ.б.

Мәсьәләнең беренче ягын өйрәнгәндә, Шумер, Һиндстан, Кытай, Греция, Мисыр, Гарәбстан, Рим, Бөек Даладагы төрки һәм угрофин цивилизацияләре кулланган санау системаларын тикшерү аеруча кызыклы.

Японча санау системасында саннарның абстракт (ягъни сан буларак аерым гына кулланыла торган) мәгънәләре юк. Абстракт рәвештә санау өчен японнар иероглифлар белән тамгалана торган кытайча санау системасын кулланалар. Шуңа күрә бу санау системасы монда каралмады.

Хәзерге заман цифрларының Госман империясеннән Аурупага таралуын аңлата торган ике версия бар: 1) алар гарәпләр аша Көнъяк Аурупада таралган, яисә 2) төркиләр аша Көнчыгыш Аурупада таралып кергән.

Цифрларның Аурупага гарәпләрдән яки алар аша Һиндстаннан керүе турындагы беренче версиягә кимчелекләрен күрсәтергә була:

– гарәп цифрларының һәм хәзерге цифрларның график рәвешләре төрлечә;

– гарәпләргә рим саннары системасын кулланганнары, сиксәнешәрле санау системасы саннарын тамгалау өчен грек хәрефләрен файдаланганнары тарихтан мәгълүм.

Шунысын да искәртик: хәзерге заманда кулланылган саннарны язу-уку төртибә гарәпләрдә әле дә урнашып җитмәгән. Алар саннарны я уңнан сулга, я сулдан уңга язалар. Әгәр, мөселман культурасының һәм фәненең VII-XV гасырда чәчәк атуы нәтижәсендә гарәпләр, бүгенге санау системасын булдыручы яки күчерүче булсалар, бу процесс нәтижәлерәк булыр иде.

Димәк, икенче версия кала: саннарны куллануның мәгълүм булган иң ерак тарихын борынгы төркиләр белән бәйләргә кирәк. Моңа дәлил итеп, Әбрар ага Кәримуллин күрсәткән бер фактны китерергә мөмкин: Америка индианнары сөйләмәндә төркиләрдәгә беренче биш санның дүртесе (бер, ике, өч, биш) бар [1]. Мәгълүм булганча, Америка индианнары теле төрки телләр белән кардәш. Алар икесә дә алтай телләре төркеменә керәләр. Бу телләрдә уртак тамырлы сүзләр дә күп (әти, әни, кан, таң). Моннан чыгып, борынгы төркиләр белән Америка индианнары арасында элементә озелгәнчә аларның уртак санау системасы булган, дип әйтергә нигез бар. Әгәр Америка индианнарының тәгәрмәчнә куллана белмәвен һәм атка атланып йөрмәвен искә төшерсәк, Төрки Даласы белән Америка индианнары арасында булган элементә антик Грециягә кадәр үк озелгән булып чыга. Бер вер-

сиядә Евразия һәм Америка арасында элементләр соңгы бозлану чорында (якынча 250-300 гасыр элгәрәк) өзелгән диелә.

Саннарның рәвешен табигать белән бәйләп, аларны семантик яктан тикшергән Р.Мөхәммәтдинов мөкаләсә дә бик кызыклы [2]. Анда цифрларның мәгънәсә төрки тел аша ачыклана (1 – бармак, 3 – очкан кош рәвешендә һ.б.). Бу нәтижә безнең версияне тагын да куәтләр төшә кебек.

Борынгы заманнан ук күчмә тормыш алып бару төркиләргә актив рәвештә тауар алмашу һәм далада юнәлеш табу юлларын үстерергә ярдәм иткән. Тупланган тәҗрибә мәдрәсә системасында тагын да камилләшкән: анда төп фәннәр булып хисап (математика), һәйәт (астрономия) укытылган. Ә бу фәннәрне сан төшенчәсен кулланып кына укытырга мөмкин.

II. Безнең эраның башында яшәгән, хәзерге заман цифрлар системасын тудыруга өлеш керткән дип уйланган цивилизацияләргә карап, алардагы һәм бүгенге санау системасындагы кайбер параметрларның тәңгәл килүен билгеләп үтәргә мөмкин.

Ауропада кулланылган билгелә әлифбаларда хәрефләр ике мәгънәдә йөргән: сан һәм хәреф (мәсәлән, латин хәрефләре: I - 1, V - 5, X - 10 һ.б.). Бу закончалык һәм бүген кулланылган цифрларның күбесә рун әлифбасында бар. Ассызыклап әйтәргә була: бары тик рун алфавитында гына язылышы хәзерге саннар белән иң күп тәңгәл килә торган хәрефләр бар һәм аларның әйтелешә төрки телләрдәге саннар әйтелешенә беренчә хәрефләре белән дә тәңгәл килә.

III. Санау инструментына игътибар итик. Барлык әдәби чыганаclarда хәзерге саннарны яза башлау тарихын тузанга язучу (губар) белән бәйләләр. Чөнki аларны каты жисем яки бармак белән тузанга яки комга язучу ансат. Мондый язучу системасын аяк астында һәрчак тузан булган халыклар гына алып килә алган. Югарыда каралган цивилизацияләр арасында бары тик гарәпләрнең һәм Бөек Дала халыкларының гына аяк астында һәрчак тузан булган. Греклар, мәсәлән, таш яки балчык такталар (абак) кулланганнар. Билгелә булганча, абак бишлә санау системасына нигезләнәп эшләнә. Рус кенәзлекләрендә абакны бүгенге санагычка (счетка) Мамайның оныгы, Василий III хатыны Елена Глинская алмаштырган.

IV. Бердән алып миллионга кадәр булган саннар ясалушының кайбер телләрдәге үзгәрчәкләрен жыеп, таблица рәвешендә бирик (1 табл.).

1 таблица

Тел	Сан ясау кагый- дәләре саны	Сан атама- лары саны	Сан атамала- рындагы уратча хәрефләр саны	1-дән 100-гә кадәр саннарда хәрефләр саны
Рус	10	44	6	1166
Инглиз	8*	26	5	933
Алман	8	16	4.5	952+243**
Татар	5	21	4	783
Якут	6	13	3.2	840
Гарәп***	13	18	7	966+162**

* Узган гасырда инглиз һәм алман телләрендә 12-шәрлә санау системасы, ә анда 6 кагыйдә булган; рус телендә 8 кагыйдә булган (санау системасын үзгәртү 2 кагыйдә өстәгән).

** Икенчә кушылуы һәм кебек кушымыча сүзләрдәге хәреф санын күрсәтә.

*** Гарәп саннары ауропада кагыйдәләр нигезендә каралды, хәрәкәләр хәрефкә саналды.

Бу таблицадан күренгәнчә, алман (немец), татар һәм якут системаларында сан исемнәре кыскарак. Шулай ук вакытта, сан ясау кагыйдәләренә һәм башка параметрларга карасак, татар һәм якут телләрендә саннар белән эш итү гадиерәк тә.

Китерелгән дәлилләрне таблицага салыйк (2 табл.).

2 таблица

	Һинд стан	Кытай	Мисыр	Бөек Дала	Гарәб- стан
Сан тамгасы рун хәрефе белән тәңгәл килү	1	1	1	7	1
Санау инструменты (губар)	-	-	-	+	+
Цифр әйтелешә	-	-	-	+	-
Сан ясау кагыйдәсә	-	-	-	5	13

* Шуңа күрә, бүген кулланылган саннар губар саннар дип атала.

** Гарәп язучында 11дән алып 99га кадәр булган саннар бер кагыйдә белән язылган (ун бер, ун ике, утыз жиде һ.б.).

V. Биредән күренгәнчә, хәзерге цифрлар системасы борынгы төркиләрдә барлыкка килгән дигән версиянең ышанычлы нигезе бар.

Саннар язылышын тәртипкә китерү мәсьәләсенә килик.

“Мәктәп грамматикасы ун бердән алып ун тугызга тикле саннарны да кушып язарга өйрәтә. Ләкин моның да ни өчен икәннен әйтми. Шуңа ук вакытта утыз өч тө, кырык өч тө – һәммәсә аерым языла. Ни өчен?... Бәлки ун сүзә бер иҗектән булганы өчен кушып языладыр? Алай дисәң, йөзә дә меңә дә бер иҗектән тора...” [3].

Өч томлы “Татар грамматикасы” басылып чыккач, мин күп кенә татар теле галимнәренә бу мәсьәлә буенча мөрәҗәгәт итеп карадым – берәү дә гомуми кагыйдәдән чыгарылган әлегә искәrmәнә аңлата алмый. Шуңа күрә мәсьәләне үземә ачыклап карарга туры килде.

Мәгълүм булганча, саннарны өч төрлә ысул белән белдереп була: 1) тамга белән (1, 37 һ.б.); 2) әйтә; 3) язып (бер, туксан җиде һ.б.).

Киң таралган губар саннар арасында икенче дистә игътибарны үзенә җәлеп итә. Мәсәлән, татар, инглиз, алман, рус телләрендә бу дистәгә кергән саннарның язылышын карыйк (3 табл.).

Калган ике урынлы саннар (21дән алып 99га кадәр) өч телдә дә бер үк рәвештә язылалар (алтмыш бер, шестыдесят один, sixty one).

Тарихтан билгеле булганча, Ауropa халыклары узган гасырга кадәр санауны ун ике яки ун алты нигезендә, гарәпләр сиксән нигезендә, төрки татарлар ун нигезендә алып барганнар [4]. Узган гасырда физикада һәм математикада метрик система керткәндә французлар

төркилә кулланган унга нигезләнгән санау системасын алганнар.

3 таблица

Сан Тел	11	12	13	14	...	19
Татар	унбер	унике	унөч	ундүрт	...	унтугыз
Инглиз	eleven	twelve	thirteen	fourteen	...	nineteen
Алман	elf	zwölf	dreizehn	vierzehn	...	neunzehn
Рус	один- над- цать	двенад- цать (дюжина)	тринад- цать	четыре- на- дцать	...	девят- на- дцать

* “Одиннацать” сүзә “один над десять” әйтелешеннән килеп чыккан.

Күргәнебезчә, инглиз телендә икенче дистәгә керә торган 11 һәм 12 саннарының аерым исемнәре бар (рус телендә “дюжина” сүзә “двенадцать”ка үзгәртелә). Шуңа таянып, бу телләрдә 13тән алып 19га кадәр булган ике урынлы саннар бер сүз итеп языла. Без шуңа иярәбез. Ә килеп чыккан искәrmә эзлеклекне дә, уку тәртибен дә боза икәннен искәrmибез.

Безнең уебызча, татар телендә икеурынлы саннар, кайсы дистәгә карасалар да, әйтелеш һәм язылыш буенча бер үк төрлә булырга тиеш. Ягъни, икенче дистә саннарының язылышын башка дистәдәгә ике урынлы саннар (21дән алып 99га кадәр) язылышы белән бер үк кагыйдәгә буйсындырып ун атамасын берәмлектән аерып язарга (11 – ун бер, 12 – ун ике, 13 – ун өч һ.б.) тәкъдим итәбез.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Каримуллин А.Г. Протюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы. – М.: Инсан, 1995. – 120 с.
2. Мухаметдинов Р.Ф. К этимологии тюркских числительных первого десятка//Проблемы лингвоэтноистории тюркского народа. – Казань, 1995, с. 163-168.
3. Хәсән Сәрьян. Нокталы өтер. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1996.
4. Равил Һади. Татар теле – киләчәк теле//Татарстан, 1993, №4.– 63-67 б.
5. Хадиев Р.М., Якушев Р.С., Сабирова Г.А. К вопросу о происхождении современных цифр. //Международная конференция “Казанское востоковедение: трагедии, современность, перспективы”. – Казань, 1996. – С. 197-202.
6. Сабирова Г.А., Һадиев Р.М., Якушев Р.С. Хәзерге заман цифрлары барлыкка килү мәсьәләсенә // Татар телендә югары белем бирү мәсьәләләре – Казан: “Яңа белем”, 1996. – 48-52 б.

КАДЕРЛЕ ЯШЬ УКУЧЫЛАРЫЫЗ!

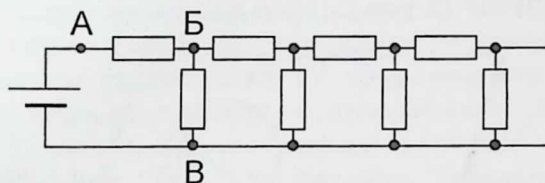
Матур яз да килеп җитте. Яз белән мәшәкәтләр дә артты. Күбегез мәктәпне тәмамлый, чыгару имтиханнарына әзерләнә, югары уку йортларына керү өчен төрле хәзерлек курсларына йөри, белемен үстерергә омтыла. Тынгысыз һәм катлаулы мизгел булуга карамастан, теләкләрегез изге. Тирән белемле югары белгечләр кешелек дөнъясында һәрвакыт кирәк. Шуны исәпкә алып, без дә сезгә төрле авырлыктагы кайбер математик мәсьәләләр бирергә булдык. Түбәндә узган сандагы мәсьәләләргә җаваплар һәм төрле чорда Казан, Мәскәү югары уку йортларына керү имтиханнарында бирелә торган мәсьәлә үрнәкләрен бирәбез. Рәхим итеп үзегезнең белемеgezне тикшереп карагыз.

Шулай ук, кызыклы уенчык белән таныштырыбыз, ә тышлыкның 4нче битендә борынгы карта урнаштырабыз.

ЖАВАПЛАР

ФИЗИКА

1 мәсьәлә. Ятма рәтләрден резисторларның каршылыгын исәпләү бик гади: амперметрны В һәм В нокталарына ялгасак (1 рәс.), чыга-



1 рәс.

накның барлык көчәнеше шул резисторда куелып, үлчи торган ток шул резистор аша агачак, ә резисторның каршылыгы $R=U/I_2=6\text{ кОм}$ булачак. Ә инде үрә урнашкан резисторга килгәндә, аның каршылыгын исәпләү берни-кадәр катлаулырак булачак. Әйттик, амперметрны А һәм В нокталарына ялгасак, ул бу резисторны һәм калган барлык “чиксез” чылбырлардагы токларның суммасын күрсәтәчәк. Калган “чиксез” чылбырның каршылыгын x

дип билгеләсәк, $I_1 = \frac{U}{r} + \frac{U}{x} = \frac{U(r+x)}{rx}$. x кар-

шылыгын болай фикер йөртеп табарга мөмкин. Әйттик, чиксез озын чылбырга бер буынны кушканда, әлбәттә, аның каршылыгы үзгәрми:

$$x = R + \frac{rx}{r+x}.$$

Безгә x зурлыгын исәпләүнең кирәге дә юк,

бары тик $\frac{rx}{(r+x)} = x - R$ икәнлеген белү дә

житә. Дөрестән дә, $\frac{rx}{(r+x)} = x - R = \frac{U}{I_1} = 2,4\text{ кОм}$.

Биредән, $x = R + 2,4 = 6 + 2,4 = 8,4\text{ кОм}$, $r = 3,36\text{ кОм}$.

2 мәсьәлә. Инфратавыш күкрәк читлеген тирбәтергә мөмкин. Ә аның тәэсирендә басым үзгәреше шактый акрын бара. Нәтижәдә, күкрәк читлеге бу тирбәнәшләр белән бер тактта тирбәнәргә өлгәрә. Мондый тирбәнәшләр дәверендә кешенең эчке әгъзалары арасында ышкылу хасил була һәм ул эчтә кан савуга китерергә мөмкин. Интенсивлыгы зур булмаган инфратавыш кешеләрдә баш әйләнүне һәм күңел болгануны тудыра. Автомобильнең хәрәкәте дәверендә барлыкка килгән инфратавыш автомобильдә баручыларны тирбәтеп йокымсыратуга да сәбәпче булып тора.

3 мәсьәлә. Корабның ян чайкалышының фазасы дулкыннарның корабка бәрелеш фазасыннан 90° ка артта кала. Чан эчендәге су тирбәнәшенең резонанс ешлыгы кораб тирбәнәшенең резонанс ешлыгына тигез, ләкин ул корабның ян чайкалыш фазасыннан 90° ка артта кала. Нәтижәдә, чан эчендәге суның тирбәнәш фазасы дулкыннарның корабка бәрелеш фазасыннан 180° ка артта кала, яки, капма-каршы фазада тирбәнәп, корабның ян тирбәнәшенә каршылык күрсәтә (демпфер – тынычлагыч вазыйфасын үти).

4 мәсьәлә. Пар йөргән торбаларның металл кабырчыклары жылылыкны яхшы үткәрәләр. Торбалар тирәсендә хасил булган конвекция агымы металл торбалар өслегеннән шактый жылылыкны үзе белән алып китәчәк. Торбаларны асбест белән урап, жылылыкның торба өслегеннән китү (күчү) тизлеген киметәләр, чөнки асбест жылылыкны металлга караганда шактый ук начар үткәрә.

5 мәсьәлә. Соңгы елларда басылып чыккан бу өлкәдәге гыйльми хезмәтләрдә югарыдан очучы очкыч пассажирларына радиациянең куркынычы юклыгы күрсәтелә. Күтәрәнке кояш радиациясе башлыча кояш өслегендә ба-

ручы процесслар дөрлөп киткән чорда гына була, ә бу чор һәрвакыт күзәтү астында тора. Космик нурланышта авыр төшләрнең булуы иң җитди куркыныч булып тора. Кеше тәненә үтөп керү ахырында алар 1000 рад кадәр нурландыру дозасы барлыкка китерәләр. Чагыштыру өчен шуны да күрсәтеп китәргә кирәк: радиоактив матдәләр белән эшләүче хезмәткәрләрнең бер атнада алган нурландыру дозасы 100 радианнан артмаса тиеш. Ләкин очкычлар очкан биеклектә авыр кисәкчекләр агымы ачык космостагы бу кисәкчекләр агымының берничә процентын гына тәшкил итә. Шуның өчен алар югарыда әйтелгән проблема буенча зур борчу күзгә татмыйлар. Әлбәттә, кирәкле биологик саклану җиһазлары булмаган космонавтлар бу куркынычка чыннан да дучар булалар. Беренчел космик нурланыш югары биеклектә очучы очкыч пассажирларын борчымауга карамастан, алар тәэсирендә атмосферада барлыкка килгән икенчел нейтроннар, түбән энергияле протон һәм альфа кисәкчекләренең биологик тәэсирләре тулысынча ачыкланмаган әле.

МАТЕМАТИКА

1 мәсьәлә. Бирелгән $\operatorname{tg} \alpha \operatorname{tg} 2\alpha + \operatorname{tg} 2\alpha \operatorname{tg} 3\alpha + \dots + \operatorname{tg} n\alpha \operatorname{tg} [(n+1)\alpha]$ суммасын табу өчен

$$\operatorname{tg}(A - B) = \frac{\operatorname{tg} A - \operatorname{tg} B}{1 + \operatorname{tg} A \operatorname{tg} B}$$

формуласыннан файдаланабыз. Бу формуладан

$$\operatorname{tg} A \operatorname{tg} B = \frac{\operatorname{tg} A - \operatorname{tg} B}{\operatorname{tg}(A - B)} - 1.$$

Димәк,

$$\operatorname{tg} \alpha \operatorname{tg} 2\alpha = \frac{\operatorname{tg} 2\alpha - \operatorname{tg} \alpha}{\operatorname{tg} \alpha} - 1;$$

$$\operatorname{tg} 2\alpha \operatorname{tg} 3\alpha = \frac{\operatorname{tg} 3\alpha - \operatorname{tg} 2\alpha}{\operatorname{tg} \alpha} - 1;$$

...

...

...

$$\operatorname{tg} n\alpha \operatorname{tg} [(n+1)\alpha] = \frac{\operatorname{tg} (n+1)\alpha - \operatorname{tg} n\alpha}{\operatorname{tg} \alpha} - 1$$

тигезләмәләр системасын табабыз. Бу тигезләмәләрне кушып,

$$\operatorname{tg} \alpha \operatorname{tg} 2\alpha + \operatorname{tg} 2\alpha \operatorname{tg} 3\alpha + \dots + \operatorname{tg} n\alpha \operatorname{tg} [(n+1)\alpha] = \frac{1}{\operatorname{tg} \alpha} [\operatorname{tg} (n+1)\alpha -$$

$$\operatorname{tg} \alpha] - n = \frac{\operatorname{tg} (n+1)\alpha}{\operatorname{tg} \alpha} - (n+1) \text{ икәнен исәпләп чы-}$$

гарабыз. Җавап:

$$\operatorname{tg} \alpha \operatorname{tg} 2\alpha + \operatorname{tg} 2\alpha \operatorname{tg} 3\alpha + \dots + \operatorname{tg} n\alpha \operatorname{tg} [(n+1)\alpha] = \frac{\operatorname{tg} (n+1)\alpha}{\operatorname{tg} \alpha} - (n+1).$$

2 мәсьәлә. $x^4 + 4x^3 - 8x + 4 = 0$ (1)

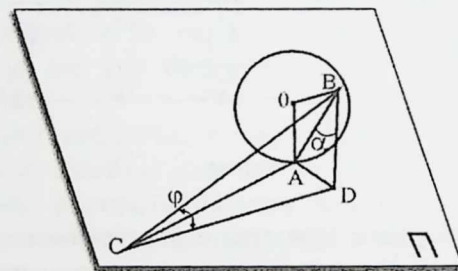
тигезләмәсенең чишелешен табу өчен, аның сул ягының рәвешен үзгәртәбез:

$x^4 + 4x^3 - 8x + 4 = x^4 + 4x^3 + 4x^2 - 4x^2 - 8x + 4 = (x^2 + 2x)^2 - 4(x^2 + 2x) + 4 = (x^2 + 2x - 2)^2$. Шулай итеп, (1) тигезләмәсеннән $x^2 + 2x - 2 = 0$ тигезләмәсе чыга.

Җавап: $x = -1 \pm \sqrt{3}$.

3 мәсьәлә.

АС һәм ВС туры кисемтәләре П яссылыгындагы С ноктасыннан шарга үткәрелгән орынмалар буларак бер-берсенә тигез булалар: $AC = CB = 2r$ (2 рәс.).



2 рәс.

BDC почмагы турыпочмаклы өчпочмак, шуңа күрә $BD = 2r \sin \varphi$. AOB өчпочмагы тигезъянлы өчпочмак булганга, $\angle OAB = \angle OBA = \alpha$. $OA \parallel BD$ булганга, $\angle OAB = \angle OBD = \alpha$. ABD турыпочмаклы өчпочмагынан $AB = BD / \cos \alpha$. Ә AOB өчпочмагынан $AB = 2r \cos \alpha$. Димәк, $2r \cos \alpha = 2r \sin \varphi / \cos \alpha$. Моннан $\cos \alpha = \sqrt{\sin \varphi}$ һәм $AB = 2r \sqrt{\sin \varphi}$.

4 мәсьәлә. Билгесез натураль а санын $a = 2^m 3^n 5^p$ рәвешендә эзлик. Бу очракта $2a = 2^{m+1} 3^n 5^p = q^2$, $3a = 2^m 3^{n+1} 5^p = q^3$ һәм $5a = 2^m 3^n 5^{p+1} = q^5$ шартлары үтәлергә тиеш. Димәк, m – так сан, ә n һәм p җөп саннар булып, m саны 3кә һәм 5кә; n саны 2гә һәм 5кә; (n+1) саны 3кә; p саны 2гә, 3кә; (p+1) саны 5кә бүленергә тиеш. Куелган шартларны канәгатьләндерүче m, n, p саннарының кыйммәтләре булып m=15, n=20, p=24 тора.

Җавап: $a = 2^{15} 3^{20} 5^{24}$.

$$5 \text{ мәсьәлә. } x^2+3=\sqrt{3}|xy|,$$

$$4-y^2=(2x-\sqrt{3}y)^2$$

тигезләмәләренең барлык реаль чишелешләрен табу өчен, икенче тигезләмәнең рәвешен үзгәртәбез:

$$\sqrt{3}xy=x^2+y^2-1.$$

Хәзер ике очракны карыйк:

а) $xy>0$ булса,

$$x^2+3=x^2+y^2-1, y=\pm 2; x=\pm\sqrt{3}.$$

б) $xy<0$ булса,

$$x^2+3=1-(x^2+y^2), 2x^2+y^2=-2.$$

Бу тигезләмәнең реаль чишелешләре юк.

$$\text{Жавап: } x_1=\sqrt{3}, y_1=2 \text{ һәм } x_2=-\sqrt{3}, y_2=-2.$$

ХИМИЯ

Журналыбызның узган санында углерод һәм аның кушылмалары химиясенә мәсьәләләр схема ярдәмендә бирелгән иде (41 биттә). Биредә шуңа җаваплар карарбыз.

Углерод (латинча “карбониум – күмер”) – периодик системаның IV төркемендәге элемент: аның атом номеры 6, атом массасы 12,011 а.м.б. Аның ике тотрыклы изотобы – ^{12}C (98,9%) һәм ^{13}C (1,1%) билгеле. Таралышы – 0,1%. Табигатьтә алмаз, графит һәм карбин кебек гади матдәләр һәм молекуляр кристалл (фуллерен) рәвешендә аерым була. Химик инерт, югары температураларда күп кенә элементлар белән тәэсир итешә, көчле кайтаргыч. Ул күп кенә янучан казылма байлыктар (ташкүмер, табигый газ, нефть һ.б.) компоненты. Табигатьтә карбонатлар дигән минераллар, оксидлар (CO , CO_2) рәвешендә таралган. Углерод кушылмалары нигездә органик химиядә өйрәнелә. Ул – биоген элемент: тереклек яшәешендә мөһим роль уйный. Углеродтан электродлар, тигельләр җитештереләр, аны майлау материалы сыйфатында кулланылар. Ул корыч һәм чуен составына да керә. Углеродның неорганик (минераль) кушылмаларын неорганик химия өйрәнә. Аларның кайберләренең табылу, бер-берсенә әверелү схемаларын түбәндәге реакцияләр аша күрсәтергә мөмкин:

1. $9\text{C}+2\text{Al}_2\text{O}_3\stackrel{t}{=}6\text{CO}+\text{Al}_4\text{C}_3$ (алюминий карбиды, яки метаниды).

2. $\text{Al}_4\text{C}_3+12\text{H}_2\text{O}=4\text{Al}(\text{OH})_3+3\text{CH}_4$ (метан).

3. $\text{CH}_4+2\text{O}_2=\text{CO}_2+2\text{H}_2\text{O}$ (газ яну).

4. $\text{CO}_2+\text{Ca}(\text{OH})_2=\text{H}_2\text{O}+\text{CaCO}_3$ (известьташ; табигатьтә углерод алмашының бер стадиясе; төзелеш материалларының ныклыгын билгели).

5. $\text{CaCO}_3+\text{CO}_2+\text{H}_2\text{O}=\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ (кальций гидрокарбонаты; бу реакция табигый суларның

катылыгын, төзелеш материалларының җимерелүен билгели).

6. $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2\stackrel{t}{=}\text{CaCO}_3+\text{CO}_2+\text{H}_2\text{O}$ яки $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2+\text{Ca}(\text{OH})_2=2\text{CaCO}_3+2\text{H}_2\text{O}$.

7. $\text{CaCO}_3\stackrel{t}{=}\text{CO}_2+\text{CaO}$ (известь, яки чәртәп) $\text{CaCO}_3+2\text{HCl}=\text{CO}_2+\text{H}_2\text{O}+\text{CaCl}_2$ (кальций хлориды – дару, беректергеч матдә сыйфатында кулланыла).

8. $\text{CO}_2+2\text{H}_3\text{N}\stackrel{t,P}{=}\text{H}_2\text{O}+\text{CO}(\text{NH}_2)_2$ (карбамид, яки сидекчә).

9. $\text{CO}(\text{NH}_2)_2+\text{H}_2\text{O}=\text{CO}_2+2\text{NH}_3$ (карбамидның туфракта үзлөштөрелүе).

10. $\text{CO}_2+\text{NH}_3+\text{H}_2\text{O}\stackrel{P}{=}\text{NH}_4\text{HCO}_3$.

11. $\text{NH}_4\text{CO}_3+\text{NaCl}=\text{NH}_4\text{Cl}+\text{NaHCO}_3$ (чәй содасы).

12. $2\text{NaHCO}_3\stackrel{t}{=}\text{CO}_2+\text{H}_2\text{O}+\text{Na}_2\text{CO}_3$ (сода; җитештерү 11-12 нче реакцияләргә үз эченә ала).

13. $\text{Na}_2\text{CO}_3+6\text{SiO}_2+\text{CaCO}_3\stackrel{t}{=}\text{2CO}_2+\text{Na}_2\text{O}\cdot\text{CaO}\cdot 6\text{SiO}_2$ (гади пыяла, яки төзелеш пыяласы кою).

14. $\text{CaCO}_3+\text{Na}_2\text{CO}_3+\text{PbO}_2\stackrel{t}{=}\text{Na}_2\text{O}\cdot\text{CaO}\cdot\text{PbO}_2\cdot 6\text{SiO}_2$ (бәллүр-хрусталь, яки кургаш пыяла табу).

15. $\text{CO}_2+\text{KOH}=\text{KHCO}_3$ (калий гидрокарбонаты).

16. $\text{KHCO}_3+\text{KOH}=\text{K}_2\text{CO}_3+\text{H}_2\text{O}$ яки $2\text{KHCO}_3\stackrel{t}{=}\text{CO}_2+\text{H}_2\text{O}+\text{K}_2\text{CO}_3$ (поташ; җитештерү 15 нче реакциягә дә үз эченә ала).

17. $2\text{K}_2\text{CO}_3+2\text{CuSO}_4+\text{H}_2\text{O}=\text{CO}_2+2\text{K}_2\text{SO}_4+(\text{CuOH})_2\text{CO}_3$ (ясалма малахит – гидроксобакыр карбонаты табу).

18. $\text{K}_2\text{CO}_3+\text{CaCO}_3+6\text{SiO}_2\stackrel{t}{=}\text{K}_2\text{O}\cdot\text{CaO}\cdot 6\text{SiO}_2$ (термик пыяла җитештерү).

19. $\text{C}+\text{H}_2\stackrel{\text{электр дугасы}}{>}\text{CH}_4$ яки $\text{C}+\text{H}_2\stackrel{400-500^\circ\text{C}}{>}\text{CH}_4$ (метан табу).

20. Кальций ацетилениды (яки карбид) табу: $3\text{C}+\text{CaO}\stackrel{3000^\circ\text{C}}{>}\text{CaC}_2+\text{CO}$.

$2\text{C}+\text{CaH}_2=\text{CaC}_2+\text{H}_2$ яки $2\text{C}+\text{Ca}\stackrel{t}{>}\text{CaC}_2$.

21. $\text{CaC}_2+\text{H}_2\text{O}=\text{Ca}(\text{OH})_2+\text{C}_2\text{H}_2$ (ацетилен табу).

22. $2\text{C}_2\text{H}_2+5\text{O}_2=4\text{CO}_2+2\text{H}_2\text{O}$ (ацетиленны эретеб ябыштыруда куллану шушы реакциягә нигезләнә).

23. $2\text{K}+2\text{C}=\text{K}_2\text{C}_2$ (калий ацетилениды).

24. $\text{K}_2\text{C}_2+\text{H}_2\text{O}=\text{C}_2\text{H}_2+2\text{KOH}$ (ацетилен табу).

25. $\text{CaC}_2+\text{N}_2=\text{C}+\text{CaCN}_2$ (кальций цианамиды – азотлы ашлама).

26. $\text{CaCN}_2+3\text{H}_2\text{O}=\text{CaCO}_3+2\text{H}_3\text{N}$ (цианамидның туфракта таркалуы).

27. $2\text{C}+\text{O}_2=2\text{CO}$ (углерод монооксиды, карбооксид, ис газы – күмер яну).

28. $\text{CO}_2+\text{Mg}=\text{C}+\text{MgO}$ (магnezия – дару, беректергеч матдә).

29. $2\text{CO}+\text{O}_2=2\text{CO}_2$ (углерод диоксиды, яки карбодиоксид).

30. $4\text{CO}+\text{Ni}\stackrel{P}{=}\text{Ni}(\text{CO})_4$ (никель тетракарбонилы).

31. $\text{Ni}(\text{CO})_4\stackrel{t}{=}\text{Ni}+4\text{CO}$ (карбониллы ысул белән саф никель табу).

32. $\text{CO} + \text{H}_2\text{O}_{(\text{пар})} = \text{CO}_2 + \text{H}_2$ (генератор газы – ягулык, чимал).

33. $\text{CO} + \text{Cl}_2 \xrightarrow{\text{P, t катализатор(С)}} \text{COCl}_2$ (агулы газ фосген).

34. $\text{COCl}_2 + \text{H}_2\text{O} = \text{CO}_2 + 2\text{HCl}$ (фосген таркалу).

35. $\text{COCl}_2 + 2\text{Ca}(\text{OH})_2 = \text{CaCl}_2 + \text{CaCO}_3 + 2\text{H}_2\text{O}$ (аны нейтральләштерү).

36. $\text{CO} + \text{H}_2 \xrightarrow{\text{t, P}} \text{CH}_3\text{OH}$ (метил спирты, яки метанол).

37. $2\text{CH}_3\text{OH} + 3\text{O}_2 = 2\text{CO}_2 + 4\text{H}_2\text{O}$ (спирт яну).

38. $\text{CO} + \text{KOH} \xrightarrow{\text{t}} \text{HCOOK}$ (калий формиаты).

39. $\text{FeO} + \text{CO} \xrightarrow{\text{t}} \text{CO}_2 + \text{Fe}$ (карбониллы ысул белән саф тимер табу).

40. $4\text{C} + \text{S}_8 \xrightarrow{\text{t}} 4\text{CS}_2$ (углерод сульфиды, яки сульфоуглерод – эреткеч).

41. $\text{CS}_2 + 2\text{Na} \xrightarrow{\text{t}} \text{C} + 2\text{Na}_2\text{S}$ (натрий сульфиды).

42. $5\text{CS}_2 + 4\text{KMnO}_4 + 6\text{H}_2\text{SO}_4 = 5\text{CO}_2 + 10\text{S} + 2\text{K}_2\text{SO}_4 + 4\text{MnSO}_4 + 6\text{H}_2\text{O}$.

43. $\text{Na}_2\text{S} + \text{Na}_2\text{CO}_3 + 4\text{SO}_2 = \text{CO}_2 + \text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$ (натрий тиосульфаты).

44. $2\text{C} + \text{N}_2 \xrightarrow{\text{t}} \text{C}_2\text{N}_2$ (углерод нитриды).

45. $\text{C} + \text{Si} \xrightarrow{\text{t}} \text{SiC}$ (кремний карбиды, яки карборунд).

46. $\text{C} + \text{H}_2\text{SO}_{4(\text{күерт.})} = 2\text{SO}_2 + \text{CO}_2 + 2\text{H}_2\text{O}$.

47. $3\text{C} + 4\text{HNO}_{3(\text{күерт.})} = 4\text{NO} + 3\text{CO}_2 + 2\text{H}_2\text{O}$.

48. $\text{C} + \text{H}_2\text{O}_{(\text{пар})} = \text{CO} + \text{H}_2$ (су газы).

(Химия мәсьәләләренә җавапларны һәм биремнәрне

Казан дәүләт медицина университеты

доценты Галим Хисамиев әзерләде).

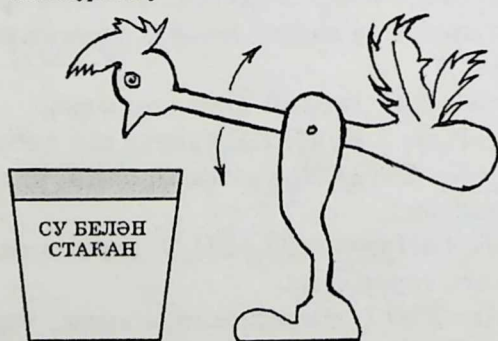
ЧИШУ ӨЧЕН ЯҢА МӘСЬӘЛӘЛӘР

ФИЗИКА

1 мәсьәлә. “Эчүче кош”.

Физика законнарына таянып ясалган “Эчүче кош”, һичшиксез, иң популяр уенчыкларның берсе булып санала. Бу уенчык пияладан кошысыман итеп ясала һәм сулы стакан янына куйгач, анда-монда чайкалып су “эчә” башлый (1 рәс.). Кош хәрәкәتكә килсә өчен, аның башын юшлөп җибәрү дә җитә. Томшыгы стакандагы суга җиткәнче кош салмак кына селкенә башлый һәм томшыгы суга җиткәч, ул яңадан күтәрелә. Бернинди ярдәмсез, стакандагы су беткәнче аның бу тирбәнәш хәрәкәте кабатланып тора. Кошны нәрсә хәрәкәтләндергә мәҗбүр итә?

Башында фетр
яки каурийлар



1 рәс.

Бәлки бу кош илебезнең Ерак Көнчыгышын да энергетик кризисны хәл итәргә дә ярдәм итәр? Ерак Көнчыгышта энергия мәсьәләләре бик мөшкел икәнлегә һәммәбезгә билгеле. Андагы халык жылылык һәм электр энергиясе җитмәүдән ничек интегә. Хәзер мондый күре-

нешне күз алдына китерик. Ерак Көнчыгышның океан ярлары буйлап гигант кошлар ясап куярга да, алар океан суын “эчеп” бу өлкәләргә энергия белән тәмин итеп тик торсын. Дөрес, бу проблеманың бер хәтәр ягы да бар. Кош шулхәтле катлаулы энергетик проблеманы хәл итсә, халыкның бу кошка баш ия башлавы да бик ихтимал.

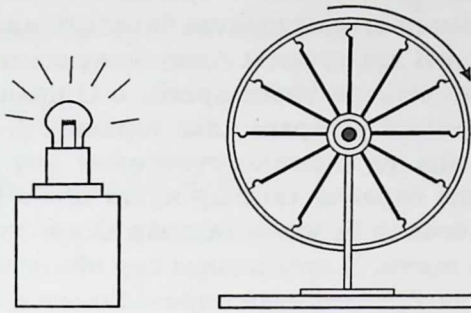
2 мәсьәлә. Атмосфера каршылыгы җирнең ясалма иярчененең хәрәкәтен тизләтә.

Ясалма иярченнәр җир тирәли мәңгә әйләнмиләр. Югары биеклектә Җирнең атмосферасы ничек кенә сирәкләнүенә карамастан, ул барыбер иярченнең хәрәкәтен тоткарлый. Түгәрәк орбита буенча хәрәкәт итүче иярченнең сызыкча тизлегә һава каршылыгы тәэсирендә артуын сез беләсезме? Орбитадагы иярчен шундый тизләнешле хәрәкәттә ки, янәсе атмосфераның каршылык көче үзенең юнәлешен үзгәртеп, иярченне этә башлый. Моны ничек аңлатырга?

3 мәсьәлә. Резин тасманы жылыту.

Өрелмәгән резин шарны нык итеп тартыгыз да, аңа битегезне тидергез. Ул жылы, хәзер аны җибәрегез. Ул салкынча. Ни өчен? Ни өчен резин үзенең үзенчелекләре белән металл үзенчелекләренә карата капма-каршы тора? Резинның структурасы металл структурасыннан нилегә белән аерылып тора?

2 рәс. резинның шул үзлегенә нигезләнгән йөрәткеч күрсәтелгән. Кигиләр (спицы) урынына төгәрмәчкә радиаль резин тасмалар куелган – жылытканда аларның озынлыклары кими. Төгәрмәчнең авырлык үзгәргә күчү нәтижәсендә төгәрмәч әйләнә башлый.



2 рәс.

4 мәсьәлә. Жирнең электр кыры.

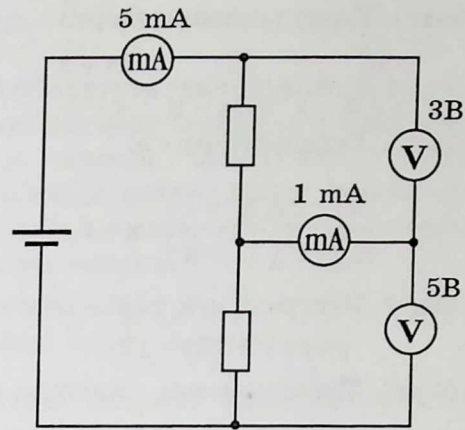
Ни өчен яшен барлыкка килә? Жир һәм болытлар арасында электр кыры хасил булуның төп сәбәбе нәрсәдә? Ачык һавада безнең борыннар белән жир арасындагы потенциаллар аермасы 200 в тәшкил итә. Моңа да карамастан, ни өчен безне электр бәрми? Мондый электр кыры электр йөрткечләрне ток белән тәмин итә аламы?

5 мәсьәлә. Электр тогы белән жәрәхәтләнү.

Көчәнеш астында булган үткәргечкә орынгазыз, сезнең белән нинди хәлләр булачак? Нәрсә сезне жәрәхәтләндерә һәм үлемгә дә китерергә мөмкин? Көчәнешме? Электр агымымы? Яки икесе дә бергәме? Электр агымы астындагы кеше пешүгә дучар булачакмы? Йөрәк ритмы бозылачакмы? Куркынычлык дәрәжәсе электр агымының ешлыгына бәйлеме? Ни өчен Европа илләре сәнәгатендә кулланылган 50 Гц ешлыгындагы электр агымы АКШта кулланыла торган 60 Гц ешлыгындагы электр агымыннан хәвефсезерәк дип исәпләнә? Даими электр агымы алмаш ток агымыннан хәвефлерәкме, әллә башка сәбәпләргә дә бәйлеме?

Электр агымы үткәргеченә ялгыш тотынган кеше шунда ук вафат булмаска да бик ихтимал. Ләкин кеше үткәргечне озак тотып торса, бу хәл аны үлемгә дә китерергә мөмкин. Чыннан да, вакыт узду белән кеше тәнненең электр каршылыгы кимиячәк һәм билгеле бер вакытта кеше тәне аша электр агымы узду нинди дә булса хәтәр кыйммәткә ия булуы мөмкин. Ни өчен кеше тәнненең электр каршылыгы вакыт узду белән үзгәрә?

6 мәсьәлә. Зңче рәсемдә күрсәтелгән схема вольтметрлары һәм миллиамперметрлары бердәй. Вольтметрлар 3 В һәм 5 В, ә миллиамперметрлар 5 мА һәм 1 мА күрсәтәләр. Батареянең көчәнеше 9 В. Бу зурлыктар ярдәмендә резисторларның һәм приборларның каршылыгын исәпләгез (Алар бик үк идеаль булып чыкмасалар, хәйран калмагыз!).



3 рәс.

МАТЕМАТИКА**1 ВАРИАНТ**

1. (1 балл). Тигезләмәне чишегез:

$$\frac{3}{x} + \frac{33}{x^2 - 11x} = \frac{x - 4}{x - 11}.$$

2. (2 балл). Гадиләштерегез:

$$a \left(\frac{a^3 + a^2}{a^4 - 1} \right)^{-1} : \left(\frac{a^2 + 1}{a^2 + a} \right) + 1.$$

3. (2 балл). $f'(x)$, $f'(1)$ табыгыз:

$$f(x) = (\sqrt{x} - x^2)(4x^2 - \sqrt{x}).$$

4. (1 балл). Тигезләмәне чишегез:

$$2\cos^2 2x - \cos 2x - 1 = 0.$$

5. (2 балл). Тигезләмәне чишегез:

$$0,5^{x-2} = 4^{2x-1}.$$

6. (2 балл). Тигезсезлекне чишегез:

$$\frac{x^3 - x^2 + x - 1}{x + 8} > 0.$$

7. (3 балл). Тигезсезлекне чишегез:

$$\log_{0,3}(x^2 - 5x + 7) > 0.$$

8. (3 балл). Тигезләмәләр системасын чишегез:

$$\begin{cases} x^3 - y^3 = 7, \\ y - x = -1. \end{cases}$$

9. (4 балл). Нигез кырлары a булган дүртпочмаклы төзек пирамида конуска камалган. Пирамиданың капма-каршы яннары арасындагы икекырлы почмак α булса, конусның күләмен табыгыз.

2 ВАРИАНТ

1. (1 балл). Тигезләмәне чишәргә:

$$\frac{3x}{x+4} = \frac{22}{x^2+2x-6} + \frac{2x+5}{x-2}.$$

2. (2 балл). Гадиләштерергә:

$$\frac{x^4-1}{x^3+x^2} \left(\frac{x^2+1}{x^2+x} \right)^{-1} x+1.$$

3. (1 балл). Экстремумга тикшерергә:

$$y=14x^3+39x^2-12x.$$

4. (3 балл). Тигезсезлекне чишәргә:

$$\left(\frac{1}{4} \right)^{x^2+2x} < \left(\frac{1}{16} \right)^{16-x}.$$

5. (3 балл). Системаны чишәргә:

$$\begin{cases} 2x+3y=1, \\ 6xy=-4. \end{cases}$$

6. (3 балл). Тигезләмәне чишәргә:

$$\cos x - \cos 4x + \cos 7x = 0.$$

7. (3 балл). Тигезләмәне чишәргә:

$$5^{2\sqrt{x}} + 5 = 5^{\sqrt{x+1}} + 5^{\sqrt{x}}.$$

8. (3 балл). Турыпочмаклы өчпочмактагы кысыңкы почмакның биссектрисасы $\sqrt{3}$, бу почмак янындагы катет – $3/2$. Өчпочмакның башка яннарын табарга.

9. (5 балл). Төзек өчпочмаклы пирамиданың биеклек белән апофема арасындагы почмак β , ә нигездә яткан өчпочмакның ягы a . Пирамида өслегенең тулы майданын табарга.

3 ВАРИАНТ

1. Тигезсезлекне чишегез:

$$\log_2(1+\cos 3x) \leq 2 + \log_2\left(\frac{1}{4} - \cos x\right).$$

Жавап: $2\pi k + \frac{\pi}{2} \leq x < 2\pi k + \pi.$

$$2\pi k + \pi < x \leq \frac{3\pi}{2} + 2\pi k.$$

2. Системаның барлык реаль чишелешләрен табыгыз:

$$\begin{cases} y^2 - |xy| + 2 = 0, \\ 8 - x^2 = (x + 2y)^2. \end{cases}$$

Жавап: $\begin{cases} x_1 = 2\sqrt{2}; & x_2 = -2\sqrt{2}; \\ y_1 = -\sqrt{2}; & \text{һәм} & y_2 = \sqrt{2}. \end{cases}$

3. А, В һәм С ярышчылары бер вакытта старт

алып, бер үк юнәлештә даими тизлек белән божра сыман юлдан ярыша башлыйлар. Старт алдыннан В ярышчысы Адан божрасыман юлның $1/3$ өлешенә тигез арага, ә С ярышчысы В дан шундый ук арага алда торалар. А ярышчысы В ны ул беренче түгәрәкне үтү мизгелендә аны беренче тапкыр куып җитә һәм 10 минут узгач А беренче тапкыр С ярышчысын да куып җитә. В ярышчысы бер әйләнәне С га караганда 2,5 минутка азрак вакытта үтә. А ярышчысы бер әйләнәне ничә минутта үтә?

Жавап: А ярышчысы бер әйләнәне 15 минутта үтә.

4. Кабырынкы ABCD дүртпочмагының AC диагоналендә радиусы r булган әйләнәнең үзәге урнашкан. Бу әйләнә дүртпочмакның AB, AD һәм AC якларына орына. BD диагоналендә шундый ук r радиуслы икенче әйләнәнең үзәге ята һәм ул BC, CD һәм AD якларына орына. Үз чиратында бу әйләнәләр бер-берсенә тышкы яктан орыналар. ABCD дүртпочмагының майданын исәпләргә.

Жавап: $S_{ABCD} = 4r^2(1 + \sqrt{2}).$

5. Тигезьянлы ABC өчпочмагының AC нигезе һәм В түбәсе кабыргасы ℓ булган турыпочмаклы икекырлы почмакның төрле якларында яталар. А һәм В нокталары ℓ кабыргасыннан бер үк ℓ ераклыгында урнашкан, ә С ноктасының ℓ гә проекциясе А һәм В нокталарының ℓ гә проекцияләреннән тигез ераклыкталар. Әгәр дә АВ ике кырлы почмакның ℓ кабыргасы белән 60° почмак ясаса, С ноктасыннан ℓ гә кадәр булган иң кыска араны табарга.

Жавап: $\ell\sqrt{\frac{3}{2}}.$

4 ВАРИАНТ

1. Пирамиданың нигезе булып n -почмаклык ($n > 3$) тора. n – почмаклыкның яклары ℓ . Пирамида түбәсенен проекциясе аның нигез эчендә ята. Пирамиданың нигез яссылыгы белән ян яклары ясаган икекырлы почмаклар $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_n$ булса, пирамиданың күләмен табарга.

Жавап:

$$V_n = \frac{n^2 \ell^3 \operatorname{ctg}^2 \frac{\pi}{n}}{24(\operatorname{ctg} \alpha_1 + \operatorname{ctg} \alpha_2 + \operatorname{ctg} \alpha_3 + \dots + \operatorname{ctg} \alpha_n)}.$$

2. Тигезсезлекне чишегез:

$$\log_{|x-5|} a \log_2(x^2 - 10x + 24) \leq 1.$$

Жавап: $a > 0$, $a \neq 1$ булганда, $\frac{9 - \sqrt{5}}{2} \leq x < 4$,

$$6 < x \leq \frac{11 + \sqrt{5}}{2}.$$

3. Тигезләмәне чишегез:

$$3 + 2\sin 2x + 2\cos^2 x - 2\sqrt{2} \cos x = 0.$$

Жавап: $x = 2\pi k - \frac{\pi}{4}$.

4. Системаның барлык реаль чишелешләрен табыгыз:

$$\begin{cases} |xy - 2| = 6 - x^2; \\ 2 + 3y^2 = 2xy. \end{cases}$$

Жавап: $\begin{cases} x_1 = \sqrt{6} \\ y_1 = \sqrt{\frac{2}{3}} \end{cases}, \begin{cases} x_2 = -\sqrt{6} \\ y_2 = -\sqrt{\frac{2}{3}} \end{cases}$

5. Тигезләмәне чишегез:

$$\sqrt{\log_x \sqrt{3x}} \cdot \log_3 x = 1.$$

Жавап: $x = 3$.

5 ВАРИАНТ

1. Тигезләмәне чишегез:

$$\log_6 \left(3 \cdot 4^{\frac{1}{x}} + 2 \cdot 9^{\frac{1}{x}} \right) + \frac{1}{x} = \log_6 5.$$

Жавап: $x = -1$.

2. Чиксез кимүче геометрик прогрессиянең беренче n буыны квадратларының суммасы беренче $2n$ буынының суммасына тигез. Ә беренче n буыны кубларының суммасы беренче $3n$ буыны суммасыннан 3 мәртәбәгә ким. Бу геометрик прогрессиянең суммасын табарга.

Жавап: $S = \frac{1}{3}$.

3. Тигезләмәне чишегез:

$$2\sin 2x - \cos 2x = 2\sqrt{2} \sin x.$$

Жавап: $x_1 = \pi k + \frac{\pi}{4}$,

$$x_2 = 2\pi k - \frac{\pi}{4}, \quad x_3 = 2\pi k + \arcsin \frac{7\sqrt{3}}{10}.$$

4. ABCD дүртпочмагының AB һәм CD яклары үзара перпендикуляр һәм алар бер-берсенә тышкы яктан орынучы r радиуслы әйләнәләрнең диаметрлары булып тора. Әгәр дә $BC:AD=k$ булса, ABCD дүртпочмагының майданын табарга.

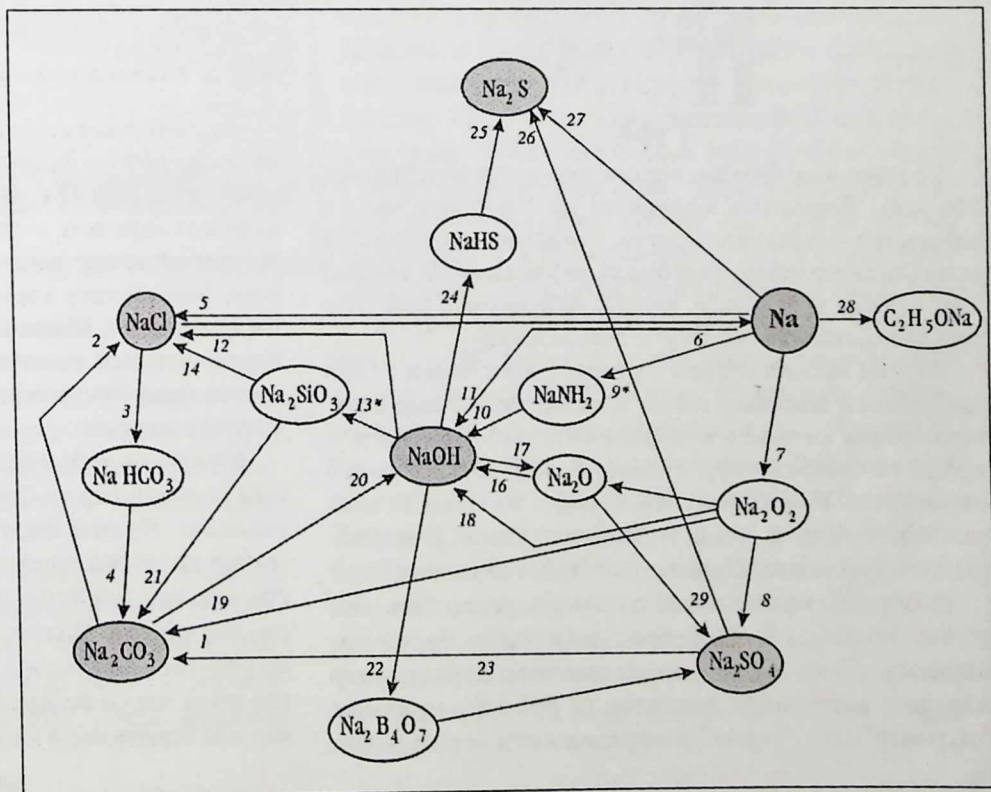
Жавап: $S = \frac{3r^2(k^2 - 1)}{k^2 + 1}$.

5. Төзек тетраэдр кабыргасының озынлыгы ℓ булсын. Π яссылыгы тетраэдрның B түбәсеннән һәм AC , AD кабыргаларының уртасы аша уза. Шар AB , AC һәм AD ларга, шулай ук тетраэдрның эчке өлешендә булган Π яссылыгына орына. Шарның радиусын табарга. (Барлык чишелешләрен дә).

Жавап: $r = \frac{2}{3} \ell (5 - \sqrt{22})$.

ХИМИЯ

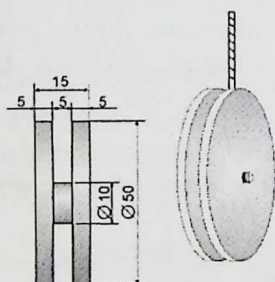
Түбәндәге натрий һәм аның кушылмалары химиясе буенча саннар белән күрсәтелгән әверелешләрнең тигезләмәләрен языгыз, реакция шартларын, кушылмаларның атамасын, кулланылышын күрсәтегез.



БАБАЛАРЫБЫЗ УЕНЧЫКЛАРЫ

20нче гасырның 30нчы елларында “зыр-зыр” уенчыгы белән халык гәжәп нык мавыккан. Без биредә бу уенчыкны ясау һәм уйнау серләренә генә түгел, аның бөтерелүен ачыклаучы кайбер физик принципларга да тукталып китәргә уйлыйбыз (ЮТ, №4, 1988).

Уенчыкның төгәрмәчен ясау өчен кул астында булган теләсә нинди каты материал да бара. Әйтик, агач (каен, имән), металл (жиз, алюминий), пластмасс (эбонит, текстолит, органик пыяла) кулланып була. Иң уңайлысы – аларны кыру станогында тоташ материалдан кырып ясау. Моңың өчен башта урта өлешне кырдыралар, ә соңыннан ян өслекләренә эшкәртәләр (1 рәс.). Станок булмаган очракта да куркыныч юк, – төгәрмәчне өч детальдән ябыштырып ясарга мөмкин: ике диск (түгәрәк) һәм үзәк толка (втулка). Үзәк толканы эшкәртүгә зур игътибар бирергә кирәк – ул кылчыкларсыз һәм шома булырга тиеш. Моңың өчен аның өслеге шомарткыч кәгазь белән яхшылап шомартыла һәм балавыз яки парафин белән ялтыратыла. Соңыннан, толкага буш итеп 60-70 см озынлыктагы ефәк яки капрон жеп бәйләргә кирәк (аны житәрлек дәрәжәдә буш итеп бәйләү өчен, бәлки, берничә тәҗрибә дә үткәргәргә туры килер). Бармакка кидерү өчен жепнең икенче очына божра да бәйләп кую яхшы.



1 рәс.

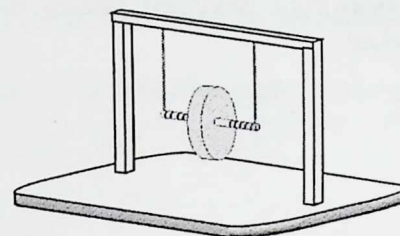
Уенчык эзер булгач, жепне толка-күчәргә урагыз, божраны бармакка кидерегез дә “зыр-зыр”ны уч төбеннән төшереп жибәрегез. Төгәрмәч ашыкмыйча гына (никадәр авырырак булса, шулкадәр сүлпәнрәк) жеп буенча түбән таба төгәри башлаячак һәм жеп сүтелеп беткәч тө әйләнүен давам итәчәк.

Кулны жиңелчә генә күтәрәп, жеп белән толка арасындагы ышкылу көчен арттырганда, “зыр-зыр” жеп буенча югарыга күтәрелә башлый. Сөз бик тиз арада төгәрмәчне зур тизлек белән әйләндерергә өйрәнәрсез. Ул күндәм рәвештә үрә яссылыкта югары һәм түбән, ә ятма яссылыкта алга-артка зырылдап йериячәк. Кызыкмы? Әлбәттә кызык!

Хәзер бу уенчыкның әйләнү принцибын карыйк. Бәлки, сөз Максвелл маятнигы белән таныштыр. Гадәттә аны ике жепкә элөп куйган авыр маховик рәвешендә эшлиләр (2 рәс.) Бу маятник “зыр-зыр”ның “серле” төгәрмәченнән берни белән

дә аерылмый. Шуңа күрә уенчыкка Максвелл маятнигы теориясен кулланырга мөмкин.

Жеп күчәргә уралып, төгәрмәч (маховик) иң югары ноктада торганда, ул әйләнми. Димәк аның кинетик энергиясе нульгә тигез, ә потенциал энергиясе $mg\Delta h$ -ка тигез була. Биредә m – төгәрмәчнең массасы, g – ирекле төшү тизләнеше, ә Δh – жепнең озынлыгы.



2 рәс.

Иң түбәндә потенциал энергия нульгә тигез булып, әйләнүче төгәрмәчнең кинетик энергиясе

иң зур $\frac{J\omega^2}{2}$ кыйммәтенә тигез була. Биредә J – жисемнең инерция моменты (берешле дискның

күчәргә карата инерция моменты $J = \frac{mR^2}{2}$), ω –

әйләнүнең почмакча тизлеге. Төгәрмәчнең потенциал энергиясе тулысынча кинетик энергиягә өверелә дип алсак, аның почмакча тизлеген билгели

алабыз: $mg\Delta h = \frac{mR^2\omega^2}{4}$. Моннан төгәрмәчнең поч-

макча тизлеге табыла: $\omega = \frac{2\sqrt{g\Delta h}}{R}$.

Бу хисап нәтижәләрен “зыр-зыр” уенчыгы өчен дә дөрес дип санарга мөмкин. Чөнки иң түбән ноктада потенциал энергия әйләнү һәм йөреш хәрәкәтләренең кинетик энергиясенә өверелә. Чөнки әйләнөп төшүче төгәрмәч бер үк вакытта йөрү һәм әйләнү хәрәкәтләрендә катнаша. Йөреш хәрәкәтендәге жисемнең кинетик энергиясе әйләнү хәрәкәтендәге кинетик энергиядән ким һәм почмакча тизлекне исәпләгәндә аны исәпкә алмау зур хатага китерми.

Югарыда табылган ω -ның кыйммәте жепнең очы жирдән бер үк биеклектә торган очракта гына урынлы. Кулны йөрткәндә без төгәрмәчнең почмакча тизлеген шактый арттырабыз. Өстәмә энергиянең кайдан барлыкка килә соң? Тагын бер сорау бирик әле. Әйтик, “зыр-зыр” иң түбәндә ирекле рәвештә әйләнә ди. Төгәрмәч югарыга күтәрелсен өчен нәрсә эшләргә кирәк: жепне бушатырмы яки кинәт кенә югарыга тартырғамы? Ни өчен?

Басмага Абрик Камалов әзерләде.

© Ерунов Б.Г., Ерунова Л.М., 2001

КАЗАННЫҢ ҮСЕШ СӘХИФӘСЕННӘН

Борис Ерунов, Любовь Ерунова



БОРИС ГРИГОРЬЕВИЧ ЕРУНОВ — техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш академиясенең төзү механикасы кафедрасы доценты. Үз белгечлеге буенча фәнни эш алып бару белән беррәттән, күп еллар инде Казан тарихы белән тирәнтен кызыксына, эзләнү нәтижеләрен матбугатта бастырып чыгара.

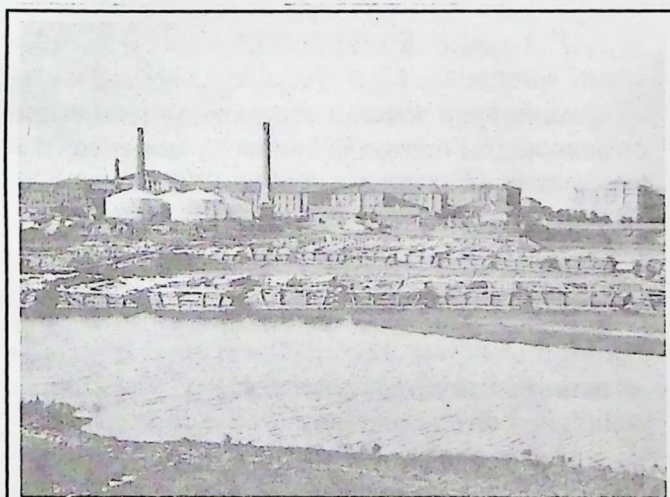


ЛЮБОВЬ МИХАЙЛОВНА ЕРУНОВА — Татарстан Республикасы Госкомспортының баш белгече. Б. Г. Ерунов белән бергә Казан тарихы буенча эзләнүләр алып бара.

Ерунов Б. Г., Ерунова Л. М. Страницы развития Казани.

Представлены некоторые сведения о развитии в Казани промышленности, транспортных и информационных коммуникаций.

СӘНАГАТЬ



Алафузов завод-фабрикасы

Эре сәнагать Казан тарихына ныклап 1712 елдан керә — «Пумпа заводы» («Помповый завод») тире эшкәртү, күн ясау белән шөгыльләнә башлый. Бу завод товары Петр I фәрманы белән оешкан Бишбалта бистәсендәге верфьләргә, суднолар төзү эшендә кирәкле була.

1714 елда купец Михляевның моңача эшләгән шәхси оешмасына кушылып, «Дәүләт сукно фабрикасы» барлыкка килә.

1786 елда Казанда дары заводы («Пороховой завод») ачыла, анда 500 кеше хезмәте

белән елына 60000 пот дары, ядрәләр җитештерелә.

1851 елдан Свешников заводлары товарлыклы металл кою өчен елга 200әр тонна эретмә бирә башлый, җитештерелгән товар суднолар ясау һәм ремонтлау затоннарында файдаланыла.

1855 елда Крестовниковларның (тугантумача берләшкән) гаилә заводы ачыла. Аларның төп кәсебе терлек маен файдаланып товар җитештерүгә юнәлгән була. Әйттик, 1891 елда алар заводы 900 пот стеарин шәм, 2000 пот сабын һәм күпләп төрле кислоталар җитештерә. Шулай ук елда бу завод җитештергән товар Лондонда узган Бөтендөнья күргәзмәсенең иң югары бәясенә лаек була. Крестовниковлар заводында даими эшләүчеләр саны — 350, көнлекчеләр — 200 кешегә җитә. Завод көннән-көн киңәя барып, 1895 елны Русиянең көньягынан да, көнчыгышынан да, Аргентина, Австралия, Сицилия һәм башка күп җирләрдән дә терлек мае кабул итә башлый. Хәзерге Вахитов исемендәге комбинатның башлангычы кыскача менә шулай. Бу уңайдан шуны да әйтеп китү кирәк: авыл хужалыгы продукциясен эшкәртү белән бер Крестовниковлар гына шөгыльләнмәгән. Казан ул чакта Русия һәм дөнья базарына елына



Казансу аша күпер



Казансу аша тимер юл күпере

1000000 пот төрле шәмнәр, 530000 пот сабын һәм күп күләмдә глицерин чыгарган.

Бу товарларны житештерүчеләр рәтендә Арсланов фамилиясе дә бар. Казанда сабын ясау (кайнату), бу эштә аның даны таралу 18 гасыр урталарыннан ук башлана. Ул олы базарга елына 125000 пот сабын чыгаруы белән билгеле.

1860 елдан Алафузовларның фабрика-завод «эше» (тире эшкәртү, кәгазь һәм жеп эрләү-туку) башлана. Алафузовның «Заречье» оешмаларында 500 кеше эшли, асылда алар барысы да рус милләтеннән була.

Бу вакытта Алафузовлар һәм Крестовниковларда эшләүчеләрнең 40% ының эш стажы 10 елдан артык, ягъни алар чын эшче класс була. 1886 елда Парижда узган күргәзмәдә Алафузовлар товары мактау дипломына лаек була.

1895 елда Әхмәтдин Сәйдәшев һәм Бакый Субаевларның «Житештерү-сүдә» ширкәте оеша һәм ул тиз арада зур капитал туплап «Вожско-Илецкое» ширәкәтенә әйләнә.

Грахе, Соломин, Петцольдов, Щербаковлар, Оконишниковлар азык-төлек житештерү сәнагате өлкәсендә киң катлам халыкка, зур базарларга танылалар.

Агач эшкәртү өлкәсендә Локке, Тюфилин заводлары таныла.

Кәримовлар һәм Харитонов, Антонов кебек эшлекле кешеләр матбугат өлкәсендәге уңышлары белән киң майданга чыгалар.

Казан сәнагать предприятияләренең 60% ы, 1890 елдан башлап, ел әйләнәсенә өзлексез эшлиләр. Аларда шәһәр эшче көчләренең 90% ы (40000 кеше) мәшгуль була.

Бездә житештерелгән товарларның (иген,

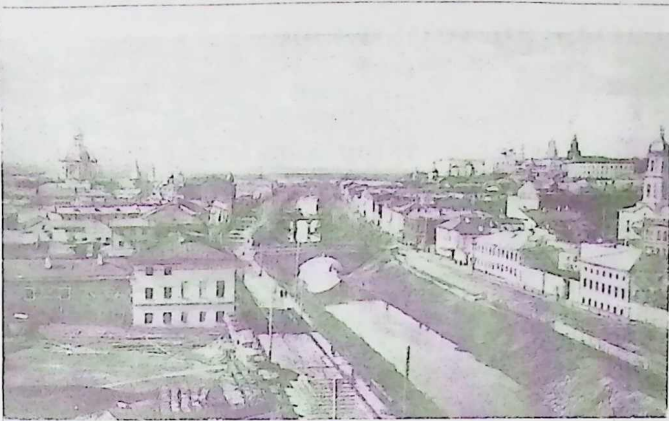
сабын, шәм, кыйммәтле мех, урман продукциясе һ.б.) зур күләме экспортка (читкә) озатыла.

Крупенников дигән сәләтле оештыручы Кытай белән зур сумнарга төшкән сүдә алып бара – тире озата, чәй кайтара.

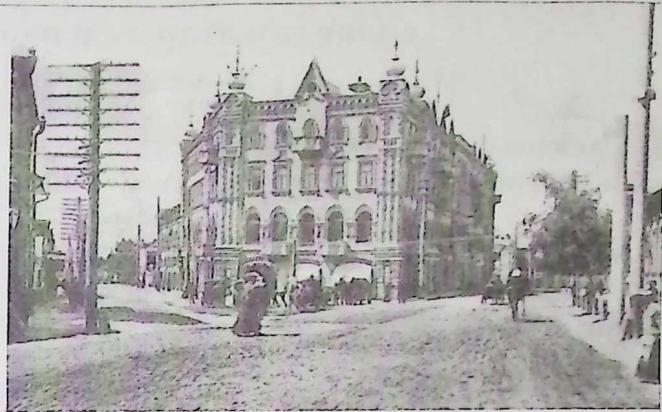
Бу, әлбәттә, кыскача мәгълүматлар гына.

КҮПЕРЛӘР

Бездән ерак калган ул елларда Казанның аръягындагы бистәләр белән Казанны вакытлыча салынган агач күперләр тоташтырган. Гадәттә ул күперләрне боз киткәннән соң ел саен салырга туры килгән. Мондый күперләр мәсьәләсе – шәһәрдән артык зур чыгымнар да таләп итмәгән, әлбәттә. Шулай да... Хәтта шәһәрдәге Болакны кичеп йөрергә дә күперләр кирәк булган бит. Ул күперләр гади генә итеп, агачтан эшләнгәннәр, кыска гомерле булганнар. Шәһәр думасы күперләрне төзәтү өчен ел саен аерым бер күләмдә акча тотуны канунлаштырырга тиеш булган. Ә күперләрне төзәтү ел саен кыймәткөрәк төшә барган (эшче көчләргә түләү, төзү материалларына бәя арткан). 1901 елда шәһәр башы А.Лебедев көндәшләренә һәм Казанга үзенә кем икәнлеген танытырга – Болак аша мәңгелек күпер эшләтергә уйлаган. Бетон күпер! Эшкә алынган. Яңа күперне төзүгә өч агач күпер төзәтүгә бүленгән акча кереп киткән, ә күпер өлгереп житмәгән. Теге өч агач күперләр дә «узу өчен куркыныч» хәлгә килгәннәр, чөнки алар да төзәтелмәгән. Дума ревизорлары (тикшерүчеләре) генерал Лебедевын каптырганнар – өч күпер акчасын үзләштерүдә гаепләп чык-



Болак күперләре



Кекин йорты тирәсендә телефон челтәре

каннар. Башлык бу хәлгә гарьләнеп һәм мондый гадел булмаган тикшерүчеләргә үч итеп шундый адым ясаган: күперне үз хәлал акчасына төзетеп бетерәчәген белдергән. Дусдошман һәм Дума вәкилләре аһ иткән, менә бит нинди рыцарьлек! Үткен телләр шул мөлдә үк яңа күпергә (хәзер М.Җәлил һәм Т.Гыйззәт урамнарына таянган арка күпер) «Лебедевский» дип исем биргәннәр... Күпер төзелеше усал телләр аша әйтелгән шикшөбһәләр җилен кичеп, төрле үзгәрешләр дә кичереп, ниһаять, 1905 елда Л.Хрщонович эшләгән яңа сызымга (проектка) нигезләнеп, 1907 елның 20 сентябрендә тәмамланган.

Җизле дирбияләрен ялтыратып, кыңгыраулар чыңлатып, янғын сүндерү өчен көйләнгән арбаларын гөрләтеп, яңа күпер өстеннән яхшы атлар чыбып узган – шул рәвешле сынап, шәһәрнең үзидарә комиссиясе тәмамланган эшне кабул иткән. Кайчандыр өч иске агач күпер төзәтүгә казна бүлгән 3 меңне үзләштерүдә гаепләнүче Лебедев яңа күпер төзелешенә 60 меңнән артык шәхси акчасын тоткан.

Булган ул – сүздә һәм гамәлдә егетләр!

ТЕЛЕФОН

Беренче телефон аппаратын 1876 елда АКШ гражданы Г.Белл уйлап таба, 1877 елда телефон станцияләре көнкүрешкә керә. Дөньядагы фән һәм техника яңалыгын ул чактагы Казан ничек кабул иткән, игътибарыгызны шуңа юнәлтү өчен генә сүзне беренче телефон аппаратыннан башлыйк.

Казан сизгер булган һәм даими рәвештә яңалыкка омтылган... 1881 елда ук шәһәре-

бездә шәхси телефон станцияләре эшли башлаган. Шулардан берсе – Печенкиннарның фирма йортлары – Мартинсон өе (хәзерге Кремль урамы, 27, радиотоварлар кибете) һәм Зур Проломныйдагы (Бауман урамы) Заусайлов өен яллаган, бу арада (500 сажин) тавыш яхшы ишетелгән. Әлегә өйләр арасындагы 11 баганага эленгән элемент җебен Кунимский көйләгән. Тиздән полиция бүлекләре дә үзара телефон элементәсе урнаштыра башлаганнар. Гәзитләрдә әледән-әле каядыр элемент чөлтәрен төзәтү кирәклегенә турында хәбәрләр күренгән.

1882 елда шул ук Мартинсон өе белән шәһәр театрының халык алдында беренче ачык элементә сеансы булган.

1884 елда Белл ширкәте Казанда көчле телефон станциясе булдыру эшенә алынырга уйлый, шәһәр хужаларына шундый тәкъдим ясы. Шәһәр башлыгы А.Лебедев (без бу шәхес белән «күперләр» бүлегендә очрашкан идек) телефон станциясе идеясен хуплый, шул хакта Дума утырышында чыгыш ясы, яклаулар һәм каршылыklar аша да үтеп, бу эш уңышлы тәмамлана – яңа телефон станциясе элеккеге Грузинский (хәзер К.Маркс) урамындагы шәһәр почтасы бинасында 1888 елның 15 ноябрендә ачыла.

Башта станциянең 70 кенә абоненты була, тик телефон чөлтәре киңәюен дөвам итә. 1911 елда шәһәр почтасына беренче таксофоннар куела, өч минут сөйләшү 15 тиен тора.

Казан телефон чөлтәре шулай шәһәрнең һаман күбрәк өйләренә, өязләргә хәтле үрелә, телефон губерна көнкүрешендә бик зарур шәйгә әйләнә.

(Дөвәмә киләсе сәндә)

Татарстан Фәннәр Академиясе Тарих институты галимнәренен соңгы елларда татар телендә басылган хезмәтләре

1995

1. Салихов Р.Р., Хайретдинов Р.Р. Татарстан Җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры — XX башы). Казан: Фест. — 278 б.

1998

2. Әсәдуллин А.Ш., Юсупов Р.А. Рус телендә сөйләшүче балаларга татар теле укыту методикасы нигезләре. — Казан: Мәгариф. — 151 б.

1999

3. Фәхретдинов Р.Г. Татар тарихы. — Казан: Мәгариф. — 111 б.
4. Абдуллин Яхъя. Милләт язмышы: уйланулар. — Казан: Фән. — 317 б.
5. Дәүләтшин Гамиржан. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы. — Казан: Татар. кит. нәшр. — 512 б.

2000

6. Жәләлиев Ш.Ш. Татар халык педагогикасы: Татар гимназияләре һ.б. өчен дәреслек-хрестоматия. — Казан: Мәгариф. — 183 б.
7. Исламов Ф.Ф. Татар әдәбиятын укуында милләтара бәйләнеш. — Казан: Мастер Лайн. — 227 б.
8. Әсәдуллин А.Ш. Татар сөйләме. Рус телендә сөйләшүче балалар белән эшләгән укытучылар өчен. — Казан: РИЦ «Школа». — 208 б.
9. Чирек гасыр фикри эзләнүләр юлында. Казан: РИЦ «Школа». — 124 б.
10. Идел буенда суфичылык: тарихы һәм үзенчәлекләре. — Казан: Иман. — 4,25 б.т.
11. Әсәдуллин А.Ш. Татар мәктәбенең 2 сыйныфы өчен дәреслек. — Казан: Мәгариф. — 7 б.т.

2001

12. Милли мәктәп һәм укытуның мөһим мәсьәләләре. — Казан: Мастер Лайн. — 64 б.

КИТАП КИШТӘСЕ



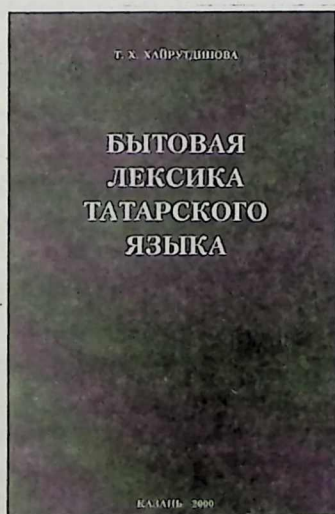
КИТАП КИШТӘСЕ



КИТАП КИШТӘСЕ



КИТАП КИШТӘСЕ



Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка. — Казань: Фикер, 2000. — 128 с.

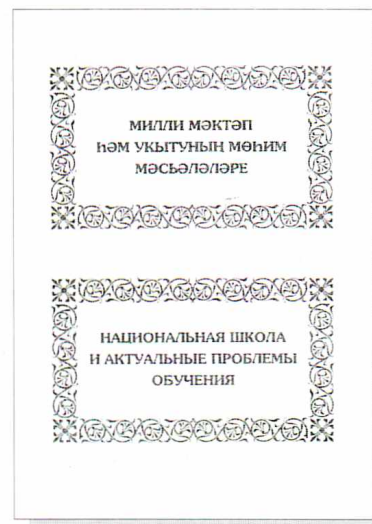
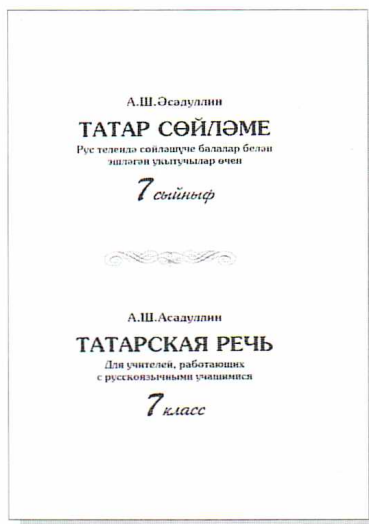
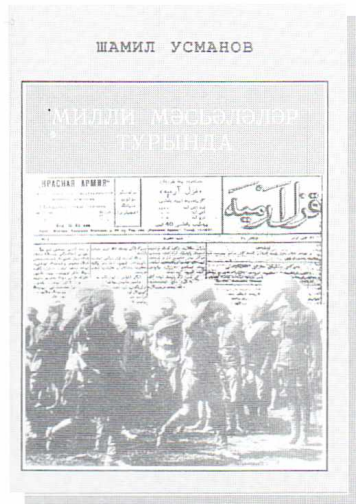
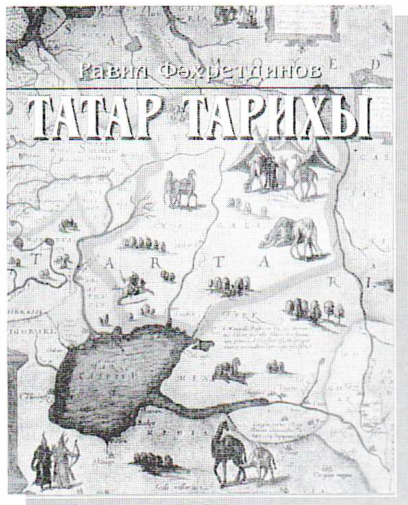
ISBN 5-93081-014-6

Тормыш-көн күреш лексикасы телебезнең сүзлек составында зур һәм әһәмиятле урын алып тора. Аның семантик катламнары җәмгыятьнең күп төрле өлкәләрен үз эченә ала, көндәлек тормышта һәрдаим очрый.

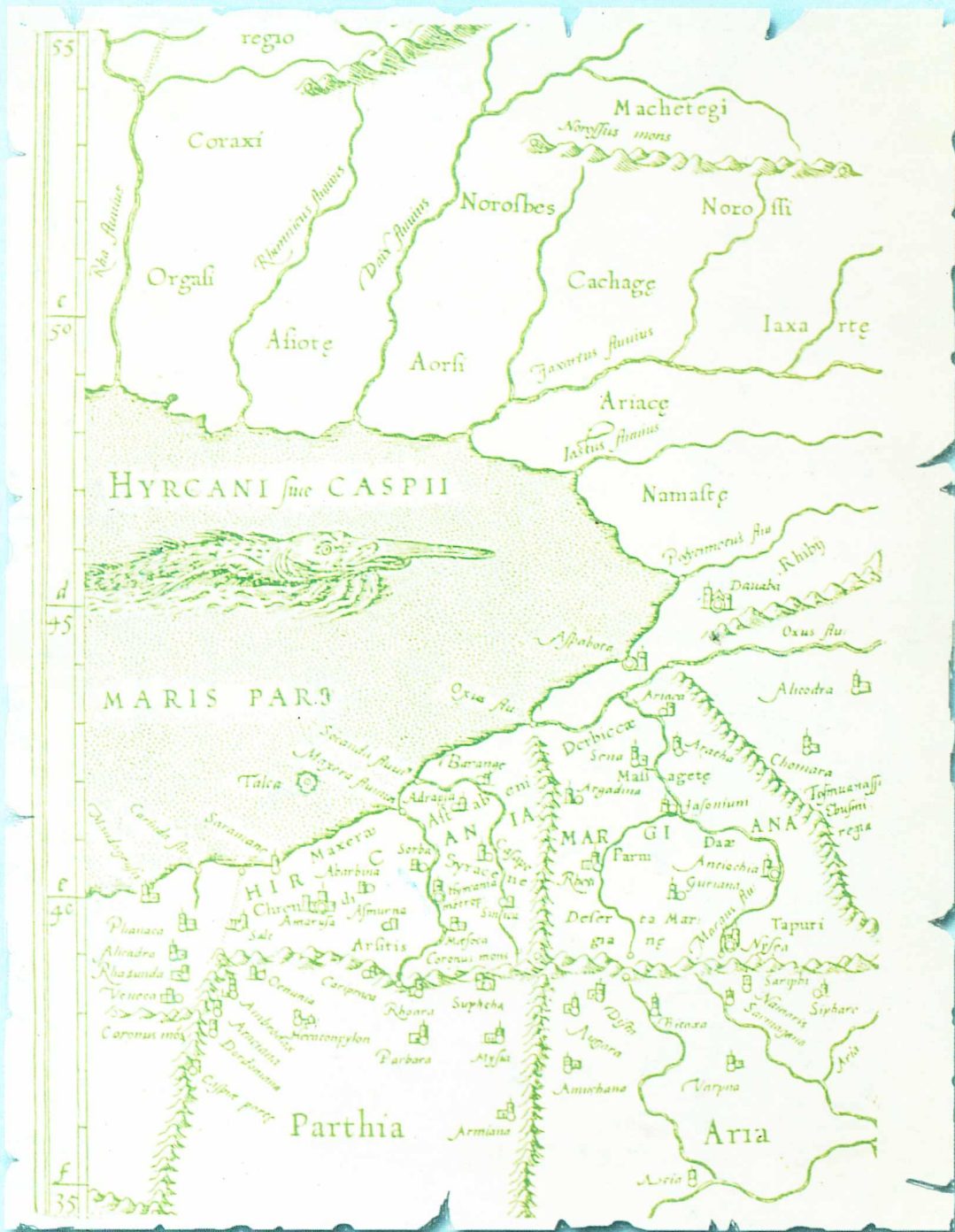
Монографияда татар теленең көн күреш лексикасына кергән зур төркем — савыт-саба, кухня җиһазлары, өй кирәк-яраклары һ.б. исемнәр тикшерелә. Татар сөйләмнәреннән тупланган бай фонетик материал хәзерге татар әдәби телендәге, борынгы язма истәлекләрдәге, хәзерге төрки телләрдәге лексика белән чагыштырыла һәм анализлана.

Китап лингвистлар, этнографлар, татар теленең тарихы, диалектологиясе, көн күреш сөйләме белән кызыксынучылар өчен язылган.

Татарстан Фәннәр Академиясе Тарих институты галимнәренең соңгы елларда татар телендә басылган хезмәтләре



Птоломей картасы



Птоломей исеме белән мәшһүр антик дөнья географы Мисырдагы Искәндәрия шәһәрәндә туган, яқынча безнең дәвернең 87-150 елларында яшәгән. Ул сигез томнан гыйбарәт булган дөнья географиясен язган булган. Үз әсәренең бер томында жир өслеген тасвирлау турында сүз алып бара. Птоломей хезмәтләре XV гасырға кадәр Европа университетларында дәреслек кимәләндә өйрәтелгән. Аның бүгенге замандагы карталарға охшаш картасы булмаган. Ул картаны телдән бәйән итеп, жир йөзөн жиде икътимгә (климатка) бүлөп өйрәнгән.

Европа картографлары V гасырда Птоломейның жир йөзөн тасвирлаган әсәрен картаға төшереп, атлас ясап өйрәтә башлыйлар. Атласның кулъязма күчәрмәләре төрле монастырьларның китапханәләрендә сакланган һәм беренче мәртәбә Римда 1472 елда нәшер ителә. Шуннан соң 1482 елда аның Ульм шәһәрәндә икенче басмасы барлыкка килә.

Птоломей картасында Көнчыгыш Европа географиясе күрсәтелү безнең өчен кызыклы. Ул картада Ра — Идел елгасы, Дайык — Жак (Урал) елгасы, Һүргани яки Каспий дингезе, Йахсарт елгасы һәм Урта Азиянең күп географик атамалары саналып үтелә. Алардан Маргилан, Һирганә кебекләре бүгенге Ўзбәкстанның географик атамаларында әле дә сакланалар.

Карта Л.С.Багровның "Материалы к историческому обзору карт Каспийского моря" (СПб., 1912) китабыннан алынды.